

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2018

ЗМІСТ

Дослідник Київської Русі

МОЦЯ О.П. Робота П.П. Толочка «Від Русі до України» і археологічні реалії

3

9

CONTENTS

Researcher of Kyiv Rus

MOTSIA O.P. P.P. Tolochko's Work *From Rus to Ukraine* and Archaeological Realia

Статті

РАССАМАКІН Ю.Я. Грунтовий могильник на о. Виноградному: сучасний стан вивчення

СЕКЕРСЬКА Н.М., БУЙСЬКИХ А.В. Про час заснування Ніконія (за матеріалами східногрецької кераміки)

ОЛІЙНИК Г.О. Хронологічні ланцюжки типів намистин з жіночих пізньосарматських поховань східноєвропейського степу

АКСЬОНОВ В.С. Реконструкція катакомб аланського населення салтово-маяцької культури

ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., ГУНЬ М.О., СУХОНОС А.М. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки

18

37

45

53

68

Articles

RASSAMAKIN Yu.Ya. Flat Burial Ground on the Vynohradnyi Island: Current State of Research

SEKERSKA N.M., BUISKYKH A.V. On the Date of the Foundation of Nikonion (Basing to the East Greek Pottery)

OLIINYK H.O. Chronological Chains of Types of Beads from the Late Sarmatian Female Burials in Eastern European Steppe

AKSIONOV V.S. Reconstitution of Catacombs of Saltiv-Maiaky Culture Population

HOTUN I.A., KAZYMIR A.M., HUN M.O., SUKHONOS A.M. Mediaeval Christian Pilgrimage and Two Findings from Khodosivka

Публікації археологічного матеріалу

- ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., ГАВРИШ П.Я. Ліпний посуд Книшівського городища **91**
КОЛЕСНИЧЕНКО А.М. Скляний посуд V—I ст. до н. е. з розкопок Тіри **102**
ВЕЙБЕР А.В. Аналіз археозоологічного матеріалу з місця затонулого судна XIII ст. біля поселення Новий Світ (Крим) **112**

Publications of Archaeological Materials

- PELIASHENKO K.Yu., HAVRYSH P.Ya. Hand-made Pottery from Knyshivka Hill-fort
KOLESNYCHENKO A.M. Glass Vessels of the 5th — 1st Centuries BC from Excavation of Tyras
VEIBER A.V. Analysis of Archaeozoological Materials from the 13th Century Shipwreck Site in Novyi Svit (Crimea)

Дискусії

- ОТРОЩЕНКО В.В. Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингурської Могили **119**

Discussions

- OTROSHCHENKO V.V. Problems of Dating and Interpretation of the Cuman Assemblage in Chynhul Mohyla

Історія науки

- СУПРУНЕНКО О.Б. Пам'яті С.К. Кульжинського **133**

History of Science

- SUPRUNENKO O.B. In Memory of S.K. Kulzhynskyi

Хроніка

- Василь Прокопович Любін. 70 років на передньому краї науки **141**
СУПРУНЕНКО О.Б. Пам'яті Михайла Яковича Рудинського (конференція до 130-річчя від дня народження) **143**
МУРЗІН В.Ю. До 30-річчя археологічних досліджень на Мамай-Горі **147**
БУЙСЬКИХ С.Б. Увічнення пам'яті Л.М. Славіна **149**

News Review

- Vasyl Prokopovych Liubun. 70 years at the Frontiers of Science
SUPRUNENKO O.B. To the Memory of Mykhailo Yakovych Rudynskyi (Conference to His 130th Anniversary)
MURZIN V.Yu. 30 Years of Archaeological Research at Mamai-Hora
BUISKYKH S.B. Perpetuation of L.M. Slavin's Memory

Пам'ятка автора

152 List of Instruction for Authors

ДОСЛІДНИК КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Толочку Петру Петровичу, відомому історику і археологу, члену Президії Національної академії наук України, почесному директору Інституту археології НАН України, академіку НАН України виповнюється 80 років.

Петро Петрович Толочко народився 21 лютого 1938 р. в с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. в селянській родині. Поза сумнівом, «мала Батьківщина», її прадавня історична земля, пам'ятки та легенди вплинули на все його подальше життя та вибір професії. Батько — Петро Васильович — помер 1941 р., на початку війни; мати — Марія Антонівна — виховала трьох синів — Михайла, Івана та Петра й прожила довгий вік. Інтерес до історії в трьох братів, а всі вони стали істориками, розбудила вчителька Галина Митрофанівна Скопенко — мати майбутнього академіка, ректора Київського національного університету ім. Т. Шевченка Віктора Скопенка. Після закінчення школи в рідному селі та історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1960) розпочалась наукова діяльність П.П. Толочка, спочатку в Державному музеї українського декоративного мистецтва, а з 1961 р. — в Інституті археології (молодший науковий співробітник, учений секретар інституту, старший науковий співробітник, завідувач відділу, директор), який він очолював у 1987—2017 рр. Це перший директор Інституту, який зріс у його стінах. З 2017 р. — почесний директор.

Ще будучи студентом П.П. Толочко брав участь в багатьох археологічних експедиціях, переважно на території Середньої Наддніпрянщини. Перебирав досвід багатьох видатних фахівців. Серед його вчителів, перш за все, відзначимо В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа та С.М. Бібікова.

Наполеглива й ефективна праця знайшла відображення у присудженні наукових ступенів та вчених звань: кандидата історичних наук (1966 р.), старшого наукового співробітника (1968 р.), доктора історичних наук (1981 р.), професора (1988 р.), член-кореспондента НАН України (1988 р.), академіка НАН України (1990). Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки УРСР (1983) та України (2002), академічних премій ім. М. Грушевського (1992) та ім. М. Костомарова.

В 1993—1998 рр. П.П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, пра-

цюючи на посаді віце-президента НАН України. Вчений став ініціатором створення Національного комітету України Міжнародної спілки візантиністів та очолив його. 1997 р., його обрали головою Українського національного комітету Міжнародної Унії слов'янської археології. П.П. Толочко є членом Академії Європи (Лондон), Всеугорського товариства археології та мистецтв (Будапешт), член-кореспондентом Центрального Німецького інституту археології (Берлін), закордонним академіком РАН.

Особливе місце в дослідженнях П.П. Толочка посідає стародавній Київ. Це не випадково, адже в його історії відбиваються головні проблеми всієї Київської Русі. Вивчення Києва — важливий і самостійний напрямок археології, який містить розробку багатьох проблем історико-культурного та соціально-економічного змісту, тісно пов'язаних із загальним розвитком усієї Русі.

На той час рішення займатися дослідженням Києва було досить сміливим і для багатьох несподіваним. Адже тільки-но вийшли два томи М.К. Каргера «Древний Киев», які дійсно багато в чому підбили підсумок у майже 150-річній історії археологічного вивчення Києва. То ж не дивно тоді було чути думку деяких фа-

Експедиція 1959 г., с. Завадовка, Черкаської обл.
Слева направо: Н.М. Кравченко, М.Ю. Брайчевський, В.И. Бидзиля, П.П. Толочко.

хівців — *«після Каргера в Києві нема чого робити»*. Крім того, багато хто пам'ятає, яку авторитарну постать у світі археології являв собою М.К. Каргер, як він недоброзичливо ставився до фахівців, які працювали в області «його питань». Проте Київ виявився невичерпним джерелом, яке вчені ще мають досліджувати і досліджувати. М.К. Каргер не створив цілісної картини давнього Києва, можливо, і не ставив перед собою такого завдання. Він ґрунтовно розглянув певні категорії пам'яток та знахідок. Його праця стала необхідним фундаментом для всіх наступних дослідників не тільки Києва, але й всієї Русі.

П.П. Толочко зумів знайти новий кут зору на давньокиївську історію, який допоміг створити загальний образ столиці Русі, від її походження до Батисової навали, показав динаміку та етапи розвитку, історичне районування тощо. Все розпочалося з поновлення розвідок і розкопок у Києві, збору й аналізу наявних джерел, узгодження їх з літописними даними. Законсервовані віками давній Київ поставав як динамічна структура, що розвивалася й зростала. Водночас це відкривало нові перспективи у вивченні Києва, але їх можна було реалізувати через розширення кола джерел. І, якщо коло писемних джерел обмежене, то археологія постійно їх збільшує. Археологічні матеріали органічно аналізувалися вченим на широкому тлі писемних джерел і висвітлювали нові аспекти політичного, культурного та економічного розвитку міста. Вони побачили світ у монографії «Історична топографія стародав-

нього Києва» (1970). Остання стала науковим бестселером, який читали не тільки археологи, а й усі, хто цікавився історією Києва. Деякі дискусійні думки автора невдовзі підтвердились під час археологічних досліджень міста, які він і очолював.

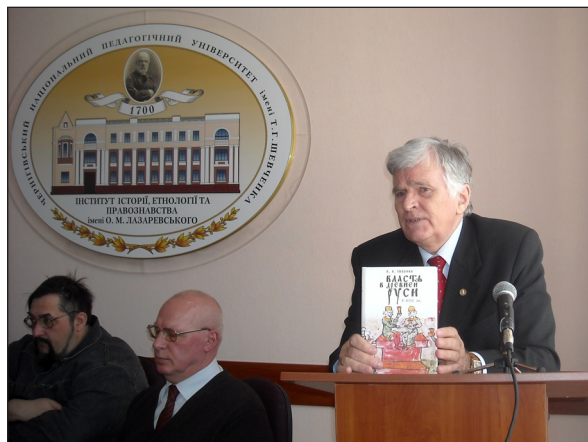
В археологічній науці надзвичайно важливо, коли теоретичні, кабінетні дослідження поєднуються з плідною організаційною і польовою роботою. П.П. Толочку зміг це напрочуд вдало поєднати. 1970 р., за особистої ініціативи Б.Є. Патона, створено Київську постійнодіючу експедицію на чолі з П.П. Толочком. Було започатковано щорічне видання експедиції — «Київська старовина», де планувалося публікувати киевознавчі студії різного профілю. Проте вже перше число 1972 р. (одна з головних причин — відсутність в редколегії членів партії) вилучили з продажу, а підготовлені друге і третє — заборонені. У П.П. Толочка були великі неприємності, які мало не змусили вченого кинути Інститут і Київ. Поновити цей часопис П.П. Толочку вдалося лише через 20 років у 1992 р. Під базу експедиції виділили історичний «будинок Трубецьких». Вченому вдалося зібрати колектив енергійних дослідників, який поєднував досвід та молодість.

З цього часу розгорнулися постійні та системні розкопки Києва, що велися кількома загонами в усіх історичних районах міста. Великих масштабів набули новобудовні роботи. Поступово було взято контроль за новобудовами в історичній частині Києва, розроблено й затверджено археологічні заповідні та охоронні зони в місті.

Вже розкопки на Подолі 1972 р. стали знаменними й відкрили численні зруби, що дали надзвичайно важливі матеріали для хронології Києва та відтворення вигляду його масової забудови і стали етапними для давньоруської археології. Своєрідність подільської стратиграфії, глибина залягання культурних шарів (до 8,0—10 м від сучасної поверхні) дали унікальні закриті комплекси, що принципово змінили існуючі уявлення про масову забудову. Тоді було остаточно спростовано тезу, що кияни мешкали лише в землянках і напівземлянках. Ці розкопки повністю підтвердили висновки дослідника, що масова забудова Києва була близька до забудови Новгород, Берестя, Мінська та інших давньоруських міст. Підсумки розкопок 70-х рр. підбила ґрунтова колективна монографія за редакцією П.П. Толочка «Новое в археологии Киева» (1981), що стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який було присуджено Державну премію УРСР в галузі науки і техніки 1983 р.

Не тільки наукове, а й громадське значення мало встановлення витоків Києва. Вчений на базі ретельного аналізу писемних і археологічних матеріалів пов'язав корені Києва зі слов'янськими поселеннями, що виникли на межі V—VI ст., в часи напівлегендарного Кия, на горах Замковій і Старокиївській, а археологічні матеріали засвідчили безперервний розвиток до X ст. А громадськість Києва, відсвяткувавши 1982 р. 1500-річчя міста, відтоді щороку відзначає Дні Києва. Багато в чому саме завдяки діяльності П.П. Толочка та інших київських археологів вигляд Києва тоді приємно змінився. До 1500-ліття місто причепурилося: чи не вперше були відреставровані пам'ятки історії та культури (особливо рядова та фонові забудови історичного центру), відремонтовано вулиці та будівлі. Кияни та й влада наочно побачили, як «загнали» начебто пересічні будинки Подолу та Андріївського узвозу. Чимало їх було взято на державний облік, а Андріївський узвіз повністю змінив своє обличчя й перетворився на «київський Монмартр».

Чомусь багато хто вважає, що саме тоді П.П. Толочко отримав всі свої звання та нагороди. Проте, згадую, вже взимку того року на голови київських археологів посипались різні неприємності. Піднялася брудна хвиля боротьби проти «замилування старовиною». Серія книжок, що готувалися до ювілею, були терміново вилучені з видавництва вже на рівні версток для додаткового перегляду і рецензування. Було заборонено вживати, наприклад,

назву «Київська Русь», «монголи» і «татари». І, якщо більшість наших книжок тоді все ж таки видали, то монографія П.П. Толочка побачила світ лише наступного року. В ній на ґрунті нових здобутків археології, уважного вивчення писемних джерел вчений відтворив цілісну картину історико-культурного розвитку Києва від часів виникнення міста до 40-х рр. XIII ст. («Древний Киев», 1983). По-новому розглянуто питання економічного розвитку столиці Давньої Русі IX—XIII ст., характеру масової забудови міста, його соціально-топографічної структури, міжнародних зв'язків. Значним досягненням стала розробка нової методики дослідження історичної демографії. Аналіз археологічних і писемних джерел дозволив досліднику вперше надати обґрунтовані розрахунки численності населення давнього Києва.

Розробка різних аспектів історії Києва стала надійним фундаментом для висвітлення і основних проблем історичного розвитку всієї держави, які досліджувалися у роботах «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.» (1980), «Древняя Русь» (1987) і «Київська Русь» (1996), де розгорнуто широку панораму її суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Висвітлено питання формування державності, впровадження християнства і ролі церкви в житті країни. Дослідник переконливо обґрунтував висновок про те, що Київська земля в XII—XIII ст. не перетворилась у спадкову вотчину якоїсь окремої князівської династії, а являла собою спільну спадщину всього роду Рюриковичів.

Запропоновано нове бачення проблеми розвитку державності в період феодальної роздробленості. Автор показав, що ця доба не може кваліфікуватися як розпад єдиної державної системи Русі. Міжфеодальні усобиці характерні для всіх середньовічних країн Європи,

але ніде вони не ототожнюються з розпадом держав. Гарантом державної єдності Русі були єдина князівська династія, єдина церква, єдина культура і мова, сталі міжрегіональні економічні зв'язки. Київ як столицю Русі не зміг замінити жоден удільний центр. Та й сам хан Батий (як і європейські монархи) вважали столицею Русі саме Київ.

У колі професіональних інтересів вченого продовжує перебувати проблема походження і розвитку давньоруських міст. Їй присвячено монографія «Древнерусский феодальный город» (1989), де на широкій джерелознавчій базі обґрунтовано висновок про взаємообумовленість процесів містобудування і формування державності, а також про феодальну сутність давньоруських міст. Розвиток ці ідеї отримали в монографіях «Власть в Древней Руси X—XIII вв.», «Династические браки на Руси в XII—XIII вв.», «Древнерусская народность. Воображаемая или реальная» (2005).

Складні взаємини Русі з кочовими народами Степу висвітлені у роботі «Кочевые народы степей и Киевская Русь» (1999), де автор у широкому хронологічному та тематичному розрізі подав історію стосунків східних слов'ян з воювальними степовими сусідами, що змінювали одне одного (авари, булгари, хозари, угри, печеніги, половці і монголи). Відзначається необхідність розгляду конкретних питань на різних етапах цих взаємин. Крім військової боротьби відбувалися й мирні стосунки, певна інтеграція осілих чи напівосілих тюрків у давньоруське суспільство. Ці процеси зруйнувала монгольська навала, яка стала фатальною для самого існування державної системи Русі.

Упродовж всієї наукової діяльності П.П. Толочко звертається до проблем вивчення давньоруського літописання. Результатом його пошуків стали монографії «Літописи Київської

Русі» (1994), «Русские летописи и летописцы X—XIII вв.» (2003), «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005), в яких розгорнуто широку картину історичної писемності Русі. Концептуально П.П. Толочко поділяє «шахматовське» бачення літописання, але додає власні оригінальні спостереження. Зокрема, про датування і місця написання Найдавнішого зводу 1039 р., авторства «Повісті минулих літ», часу створення «Повчання Мономаха», структури галицько-волинського зводу тощо.

У колі наукових інтересів дослідника знаходиться також і українське середньовіччя. Він досліджує проблему спадковості історичного процесу від Київської Русі до України. Головний висновок полягає в тому, що шлях від Русі до України тривав близько тисячі років, але його пройшов один і той же народ, який на різних історичних етапах мав назви «русів», «малорусів», «українців».

Окремо виділимо монографію «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007), де показано передчасність відмови істориків пострадянського часу від марксистської формаційної періодизації історії. З історико-археологічної точки зору вона лишається цілком коректною та багато в чому нагадує археологічну періодизацію. В основу останньої покладені знаряддя праці, а в основу історичної — спосіб виробництва. Згідно з вченим, цивілізаційна періодизація може вживатись як доповнення до формаційної, а не як її альтернатива. Вчений вважає, що слід бути обережним із ревізією певних попередніх концепцій, коли «разом з водою знов викидають і немовля». Адже критика положень щодо давніх суспільств часто має яскраве спекулятивне та кон'юнктурне підґрунтя.

Низку досліджень вчений присвятив видатним державним діячам Київської Русі. У фун-

даментальній роботі «Ярослав Мудрий» (2011) він продовжив та значно розширив матеріал попередніх досліджень й, безумовно, довів безпідставність аматорських звинувачень князя та його книжників у свідомій фальсифікації літописів з метою принизити роль Володимира Великого і все сподіяне ним приписати Ярославу Мудрому. Це, перш за все, спорудження Софійського собору. Жодних обґрунтованих фактів для перегляду свідчень літопису чи «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона, немає, а відтак святкування 1000-ліття Софії є нічим іншим, як фальсифікацією.

2016 р. побачила світ монографія «Откуда пошла Руская земля», де автор спробував дати відповідь, звідки походить назва держави та як почала формуватися наша державність. Він показав, що ці два питання в реальності не пов'язані між собою і вважати їх однією проблемою є методичною помилкою. А етнонім «рус-русь» був поширений переважно на території сучасної України. Розглянуті також взаємини Русі з варягами, Хозарським каганатом і Візантією.

Ці дослідження лягли в основу написання П.П. Толочком розділів багатьох капітальних академічних видань: багатотомної «Історії Української РСР», «Археології Української РСР», «Давньої історії України», «Етнічної історії України» тощо. Вчений не тільки очолював авторські колективи цих видань, але й був ініціатором їх створення. «Давня історія України» стала етапною для розвитку української археологічної науки. Такої праці на пострадянському просторі ще не виходило. За її створення колектив на чолі з П.П. Толочком отримав Державну премію України в галузі науки і техніки 2003 р. Випуск цих грубесних томів у роки повної відсутності державного фінансування наукових видань вартувало величезних організаційних та інших зусиль.

Також слід відзначити видання фундаментальної роботи «Інститут археології. Національна академія наук України. 1918—2014 рр.» (2015), яка вийшла завдяки задуму та зусиллям П.П. Толочка. В ній висвітлено всі етапи зародження і розвитку інституту як наукової академічної установи, подано короткі повідомлення про його структуру та співробітників за весь цей період.

Наукові праці П.П. Толочка відзначаються широкою постановкою завдань, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямком і обґрунтуванням висунутих положень. Вони отримали високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців. Значна їх кількість опублікована у виданнях Канади, Польщі, Ро-

сії, США, ФРН, Франції тощо. Високий міжнародний авторитет, його сталі наукові та дружні зв'язки з вченими світового рівня, суттєво піднімають статус української науки, допомагають нашим науковцям долучатися до загального світового наукового процесу. Важко навіть просто згадати іноземних колег, з якими П.П. Толочко підтримував дружні наукові взаємини. Він член кількох іноземних академій.

Наукова діяльність П.П. Толочка нерозривно пов'язана з науково-популяризаційною та пам'яткоохоронною роботою. Його «Таємниці київських підземель», «Нашадки Мономаха», «Історичні портрети» та інші схвально сприйняті широким колом читачів і відразу ставали дефіцитом. Чисельні матеріали з розкопок П.П. Толочка поповнили експозиції багатьох музеїв України. Окремі музеї створено за його активної підтримки (Музей історії м. Києва, ДІАЗ «Стародавній Київ»). Разом з архітектором А.М. Мілецьким розроблено проект парку-музею «Древній Київ», який частково втілено (Старокиївська гора та Паркова алея над урочищами Гончарі та Кожум'яки). До 1000-річчя хрещення Русі проєкт побачив світ у вигляді монографії.

Активна позиція в пам'яткоохоронній сфері, численні виступи та звертання до владних органів допомагає, наскільки це можливо в наш час, захистити пам'ятки чи зменшити наступ адміністративних та фінансових кіл на пам'ятки. Чимало публіцистичних робіт вченого присвячено проблемам охорони національної історико-культурної спадщини. З 1989 р. майже 30 років П.П. Толочко очолював Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, одним з ініціаторів створення якого був він сам. Важливим напрямом діяльності вченого стало відновлення видатних пам'яток зодчества (церква Успіння Богородиці Пирогощі, Золотоверхий Михайлівський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври). Його авторитет став запорукою того, що пам'ятки були відтворені на науковій основі, а будівельним роботам передували археологічні дослідження, що надали підстави для створення архітектурних проєктів. Активна громадська позиція, професійний та виважений підхід до вирішення багатьох питань стали підставою обрання П.П. Толочка депутатом Верховної Ради України у 1998—2006 рр. Одним з результатів його діяльності стало створення Закону України «Про охорону археологічної спадщини», важливий юридичний акт у сфері охорони і збереження нашого культурного надбання.

П.П. Толочко ніколи не гнався за дешевою популярністю, не намагався догодити настроям публіки. В новітні часи з'явилося чимало псевдопатріотів і раз-у-раз невідомо звідки спливають знавців «істинної» та «прихованої» від народу історії України та українців. Ця піна не спадає вже тривалий час, її постійно здіймають невігласи й малограмотні журналісти. П.П. Толочко «піарить» себе не сенсаціями на зразок перегляду дати зведення Софії Київської, а фундаментальними працями. Правду кажучи, принциповість і власна оцінка суспільних явищ — не завжди найкращі супутники життя. Талант і стрімка кар'єра породжують заздрість. П.П. Толочко навчився не зважати на заздрощі, грубі випадки й недолугі звинувачення. Опорою йому є наука — головний сенс його життя, велике коло друзів з числа наукової і творчої інтелігенції.

Важливий також науково-педагогічний бік діяльності вченого. Він читає лекції у вітчизняних та зарубіжних університетах. Близько двох десятків кваліфікованих фахівців, вихованих вченим, сьогодні активно працюють в різних наукових та освітніх установах України. Серед них згадаймо хоч би членів-кореспондентів НАН України Г.Ю. Івакіна та О.П. Моцю.

Плідною є і редакторська діяльність П.П. Толочка. За його редакцією вийшло друком чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірок, присвячених важливим проблемам археології України. Він є почесним головним редактором фахового журналу «Археологія».

Суспільство відзначило ювіляра державними нагородами: орден «Знак пошани» (1981), медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982), Почесна Грамота Верховної Ради УРСР (1985), ордени «Ярослав Мудрий» 5-го, 4-го й 3-го ступенів (1998, 2002, 2013).

Науковий доробок вченого нараховує близько п'ятисот друкованих праць, серед яких тіль-

ки індивідуальних монографій понад 30. І темпи публікацій нових своїх задумів та ідей П.П. Толочко не знижує. Вражаюча працездатність вченого тому запорука. На виході нові праці.

Г.Ю. ІВАКІН,
член-кореспондент НАНУ,
заступник директора
Інституту археології НАНУ

Основні праці П.П. Толочка:

- Історична топографія стародавнього Києва. Київ, 1970.
- Нашадки Мономаха. Київ, 1972.
- Древний Киев. Киев, 1976.
- Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. Киев, 1980.
- Древняя Русь. Киев, 1987.
- Древнерусский феодальный город. Киев, 1989.
- Історичні портрети: із історії давньоруської та європейської політики X—XII ст. Київ, 1990.
- Київська Русь. Київ, 1996.
- Володимир Святий. Ярослав Мудрий. Київ, 1996.
- Від Русі до України. Київ, 1998.
- Київська Русь. Київ, 1998 (у співавторстві з О.П. Толочком).
- Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.
- Русские летописи и летописцы X—XIII вв. Санкт-Петербург, 2003.
- Древнерусская народность воображаемая или реальная. Санкт-Петербург, 2005.
- Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма). Киев, 2007.
- Власть в древней Руси X—XIII вв. Санкт-Петербург, 2011.
- Ярослав Мудрый. Київ, 2011.
- Династические браки на Руси в XII—XIII вв. Санкт-Петербург, 2013.
- Откуда пошла Русская земля. Киев, 2016.

Лит.: Петро Петрович Толочко — шлях у науці. *ДЬНЬСЛОВО*. Київ, 2008, с. 7—12 зі списком праць до 2008 р., с. 377—391.

До ювілею П.П. Толочка. *Археологія*. 2008, № 1, с. 3—6.

Івакін Г.Ю. Петро Петрович Толоко — вчений і громадянин. *Археологія*. 2013, № 1, с. 3—6.

Слово про ювіляра. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. Київ, 2013, с. 9—16.

Ivakin H.Yu. Petro Petrovych Tolochko — scholar and citizen. *Ukrainian Archaeology* 2012. 2013, p. 3—6.

О.П. Моця *

РОБОТА П.П. ТОЛОЧКА «ВІД РУСИ ДО УКРАЇНИ» І АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

Розглядаються основні етапи історичного поступу предків сучасних українців в середньовічний період вітчизняної історії через їх найменування, починаючи з часів існування держави «Київська Русь» і до козацького утворення «Військо Запорозьке». Самоназви, охарактеризовані П.П. Толочком в даній праці, співставляються із рівнем розвитку матеріальної культури автохтонів епохи Середньовіччя.

К л ю ч о в і с л о в а: Русь, Мала Русь, Україна, Золота Орда, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Османська Порта, археологічні пам'ятки.

Питання етнічної історії сучасних українців продовжують являтися цікавою і вельми актуальною темою сучасних досліджень. Але, на жаль, іноді приводять окремих авторів до не досить обґрунтованих із наукового боку, або ж навіть фантастичних гіпотез. Та це піддається цілком логічному поясненню: *«Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу — предка для сучасних українців. Ми не можемо вибирати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно уступати іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є «наше», і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При усіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди лишалась жити на своїх предковичних місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Так, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України»* (Толочко 2000, с. 5).

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

У цьому відношенні середньовічні часи стали одним із історичних періодів, коли нове слов'янське утворення вийшло на історичну арену, повноцінно заявило про себе вже у середині I тис. н. е., а потім почало ділитися на окремі гілки й розвиватися за власними «програмами». У Східній Європі із венедсько-склавінсько-антської єдності далі виділилися поляни, древляни, сіверяни та інші угруповання, які в кінці того ж тисячоліття утворили Київську Русь, населену автохтонами під назвою «руси» та деякими іншими етнічними групами. Але деталі їхнього розвитку, як і їх нащадків, й нині викликають певні суперечки, котрі необхідно розглядати виключно із наукового боку, а не під впливом політичної кон'юнктури (навіть із цілком патріотичних причин). Однією з таких робіт стала праця П.П. Толочка «Від Русі до України», у котрій він цілком обґрунтовано викладає своє бачення цього динамічного процесу від часів функціонування державних структур Русі, а вірніше Руської землі, й до Української козацької держави (Толочко 1997, с. 15—32).

Та викладені ним факти писемних джерел бажано співставити з археологічними реаліями. Це цілком логічно: матеріальна основа кожної спільноти повинна у цілому співпадати із її ідеологічною надбудовою, і зокрема з етнічним розвитком, котрий, зокрема, знаходить відображення в самоназві конкретного народу. Звичайно, поняття «у цілому» не тотожне розумінню «повному». Зокрема це можливо продемонструвати на прикладі того, що поховальний обряд відображав у давнину реальне життя із запізненням на два—три покоління (Ляпушкин 1968, с. 163). Але, в першу чергу, нас будуть цікавити «реперні категорії» тогочасної матеріальної культури, котрі й характеризують кожен із періодів розглянутої середньовічної доби вітчизняної історії.

Спочатку коротко зупинимось на найбільш досліджених часах існування першої держави східних слов'ян, котрі вже традиційно іменуються Київською Руссю — період з кінця IX до 40-х років XIII ст. н. е. Але це кабінетна науко-

ва назва: сучасники називали дане утворення «Русь» або «Руська земля». Політична форма держави — ранньофеодальна монархія на першому етапі (до 30-х років XII ст.) та федерація відносно незалежних земель-князівств на чолі з Києвом — на другому (до 40-х років XIII ст.).

За свідченнями давньоруських літописців XII—XIII ст. поняття Русі або Руської землі виступає у двох значеннях. Перше — широке — стосується усього державного простору, а друге — вузьке — позначало лише південну частину східнослов'янських земель, тобто Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Практично усі пізні літописні повідомлення локалізують Русь у вузькому значенні цього терміну в районі Середнього Подніпров'я: між басейнами Десни на північному сході, Сейму та Сули на сході, Росі й Тясмину на півдні, Горині — на заході. Це саме ті землі, де колись мешкали племена полян, сіверян і древлян, котрі й складали етнополітичне ядро ранньодержавного утворення «Русь». Провідна роль у ньому належала першим, що літописець визнав за потрібне підкреслити спеціально: «*поляни, які нині звуться Руссю*», — свідчить «Повість минулих літ».

Сама ж назва «Русь», незалежно від її походження, за періоду східнослов'янської етнополітичної та культурної консолідації була тожодною назві «слов'яни». «*А слов'янський народ і руський єдиний*», — зазначав літописець. Уже в першій половині X ст., як свідчать угоди Русі з тією ж Візантією, існували цілком усталені поняття «Русь», «Руська земля», «руські гради», «рід руський», «русин» тощо.

Протягом X—XII ст. на політичній карті Русі утворилося близько півтора десятка великих земель-князівств, із яких п'ять — Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Володимир-Волинська та Галицька — розміщувалися в основному в межах сучасної України. Але повнокровний, хоча й діалектично суперечливий, розвиток Русі був перерваний монголо-татарами у 1237—1241 рр. Вони пройшли вогнем і мечем по давньоруських територіях, зруйнували багато міст і сіл, знищили величезні матеріальні й духовні цінності. Значну частину населення було виведено в неволю. Особливо постраждали від завойовників Київ і Південна Русь — давнє ядро східнослов'янської державності (Толочко 1997, с. 15—22).

Як вже відзначалося вище, даний період східнослов'янської історії у порівнянні з іншими досліджений достатньо ґрунтовно, хоча існують і деякі маловивчені питання. Тут лише

коротко слід зупинитися на його загальній характеристиці, котра зокрема представлена на сторінках фундаментальної колективної монографії, головним редактором та автором кількох розділів якої являється сам Петро Петрович (Давня історія України, 2000). Без жодного сумніву, зміни в східнослов'янському середовищі кінця I — перших століть II тис. н. е. носили глобальний характер — адже якраз тоді відбувався перехід від первіснообщинного ладу до епохи цивілізації. І з цього рівня розвитку суспільства предки сучасних українців вже ніколи не сходили.

Характеристику матеріальної культури розглянутої доби слід розпочинати із міста, котре являло собою найважливішу структуру державності, а на перших порах, по суті, рівну їй. Адже існує достатньо підстав стверджувати, що головною містотворчою силою на початковому етапі давньоруської історії була якраз політична влада. Молода східнослов'янська знать, як тільки усвідомила своє особливе становище в суспільстві, розпочала будівництво для себе замків-фортець, котрі порівняно швидко ставали дитинцями ранньофеодальних міст. Обов'язковими складовими урбаністичних центрів являлися й ремісничі посади (у більшості випадків також укріплені) та «міста мертвих» — некрополі, де ховали померлих, а у могили багаті родичі покладали коштовні речі та зброю (так звані дружинні кургани). Під міськими стінами відбувалася концентрація ремесла і торгівлі, у межах укріплень формувалася військова дружина, необхідна для відбиття зовнішньої загрози й реалізації претензій правлячої верхівки на внутрішнє панування. Бурхливий розвиток міських форм життя став закономірним наслідком поглиблення процесів феодалізації країни.

Становлення урбаністичних форм життя на Русі не відбувалося за єдиною соціологічною схемою. Процеси ці були багатоманітними й різновекторними. Умовно можна виокремити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і державний. Визначилися вони приблизно в один час, але зумовлювалися різними умовами розвитку й зіграли неодинакову роль у соціально-економічній історії давньоруського міста. Перший шлях виявився фактично-тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами. Торговельно-ремісничі центри занепали й припинили своє існування наприкінці X — на початку XI ст. у зв'язку із припиненням функціонування

транс'європейської торговельно-економічної спільноти. Два інші вищенаведені шляхи являли собою природну еволюцію нових соціальних форм життя, зумовлену потребами розвитку самого місцевого суспільства.

За розмірами, а отже, і за кількістю населення давньоруські міста можна розділити на чотири групи. Серед першої із них, звичайно, виділяється Київ (360—380 га). До другої слід відносити Новгород-Сіверський (30 га) та інші населені пункти площею від 10 до 50 га; до третьої ті, де укріплена площа дорівнювала 2,5—10 га; а до четвертої — дрібні містечка площею від 1,0 до 2,5 га. Більшість міст основою свого економічного розвитку мали сільськогосподарське виробництво, ремесло і торгівлю. Аграрно-феодальні міста були у всіх давньоруських землях, але найбільше їх знаходилося у лісостеповій смузі, що мала родючі землі й порівняно високу густоту населення. В цілому ж міста розглянутого європейського регіону являли собою соціально-економічні, політичні й культурні центри, де зосереджувались вищі матеріальні й духовні надбання автохтонів. Впродовж усієї своєї історії вони найтісніше були пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, котре забезпечувало їх поступальний розвиток, являлися осередками ремесла і торгівлі, державної влади й управління.

Більш низький рівень в градації населених пунктів займали феодальні двори-замки, котрі, як правило, будувалися у густозаселених місцях, мали потужні укріплення й призначалися для захисту майна та особи господаря від нападу як зовнішніх ворогів, так і внутрішніх феодалів-суперників. Площа таких замків порівняно невелика (до 1,0 га), а їх внутрішнє планування зумовлювалося потребами феодального двору. Частина будівель становила єдиний комплекс житлових, господарських і оборонних споруд. Вони розташовувалися по периметру валу й органічно з'єднувалися із фортечними стінами. Прикладом такого замку може бути городище Княжа гора біля Канева площею 0,25 га. На ньому виявлені рештки 22 жител і господарських споруд, велика кількість предметів (знаряддя праці, зброя, ювелірні вироби). Особливо слід звернути увагу на 12 скарбів дорогоцінних прикрас. Вірогідно, тут розміщувався князівський замок, котрий був знищений в часи Батия.

Близькими за розмірами являлися оборонні фортеці на державному порубіжжі. Але зовсім оригінальним у цьому відношенні виявилася система так званих Змієвих валів, що

складалася із 23 поздовжніх валів, об'єднаних у 9 оборонних ліній. Їх особливостями стали: фронтальна спрямованість у бік степового кочівницького ворожого півдня, велика протяжність (950 км), ешелування вглиб, обладнання із застосуванням двох типів дерев'яних конструкцій (зрубної та перекладної). У всіх цих спорудах відчувається єдине військово-інженерне втілення загальної стратегії.

Але основною частиною поселень являлися неукріплені селища, де й проживала основна більшість тогочасного люду. Основним типом, за топографічним розміщенням, являвся прирічковий, характерний як для лісової, так і для лісостепової смуг. До нього ж примикає і мисовий тип, коли топографія поселення пристосовувалася до особливостей місцевості.

У безпосередньому взаємозв'язку із розвитком планувальної структури здійснювався й соціально-історичний розвиток давньоруського села: уже в X—XI ст. відбувається формування дворів, що набуває поширення у XII ст. на усій території Південної Русі. Але разом із збільшенням площі садиб зменшується їх чисельність і формується тип малодвірних поселень. Одні із найранішніх сільських садиб-дворів відкрито на селищі «Криниці» на Чернігівщині. За різноманітним виявленням під час розкопок матеріалом і його слід відносити до князівських поселень.

Якісний прорив у давньоруський час відбувся і на рівні промислового виробництва. Провідною галуззю ремесла являлася чорна металургія, котра разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Залізо, як і раніше, добувалося із болотних руд, на котрі була багата територія Київської Русі. Плавилася воно у сиродутних горнах, залишки котрих виявлені в багатьох тогочасних населених пунктах та за їх межами.

Асортимент виробів із заліза включав близько 150 назв, у тому числі 22 знаряддя праці, 46 ремісничих інструментів, 16 видів зброї, 37 предметів домашнього начиння, 10 наборів кінської зброї й спорядження вершника, 19 прикрас. Неабиякою досконалістю відзначається ковальський інструментарій: наковальні, молотки, кліщі, зубила, пробійники. За формою і функціональним призначенням вони не поступалися аналогічним інструментам більш пізніших часів. Ковалі володіли різноманітними прийомами обробки заліза: куванням, зварюванням, цементацією, обточуванням, інкрустацією кольоровими металами, поліруванням. У ряді категорій ковальських виробів

висока якість металу доповнювалася функціональною досконалістю форм, а також художнім спорядженням. Насамперед, це стосується давньоруських мечів, які відрізнялися особливими характеристиками. Взагалі ж, зброярство завжди було «у перших рядах» промислового прогресу, а тому предмети військової справи й надалі можуть бути використані зокрема у якості хронологічних індикаторів.

Давньоруське слово «кузнец» означало також і ремісника, який працював із кольоровими металами. Ковалі золота, срібла, міді досягли високої майстерності і володіли всіма видами обробки, відомими у середньовічні часи: литвом, волочінням дроту, сканню і філігранню, зерню, емаллю, технікою свинцевих і олов'яних відливок. Високою технологічною досконалістю відзначаються перегородчасті емалі. А мистецтво черні було відоме уже в X ст. Слід також відзначити, що галуззю, тісно пов'язаною з виробництвом емалей, являлося склоробство. Та наймасовішу продукцію поставляло на ринок гончарне виробництво. Це були горщики, глечики, корчаги, амфорки київського типу, голосники, світильники, підсвічники, керамічні плитки, іграшки тощо. Період Київської Русі — це час, коли ліпна кераміка назавжди вийшла із використання у східнослов'янському середовищі. Окрім того на рубежі X—XI ст. розпочалося виробництво полив'яної кераміки. Розвивалися й інші ремесла (обробітка кістки, дерева, каміння та інші).

Пов'язаними із власне археологічними реаліями являються знахідки, котрі свідчать про розвиток торгівлі та грошовий обіг у розглянутий час. Зокрема із розвитком економічної бази у місцевому середовищі товарний обмін все більше набуває ознак з початками «ринкових» товарно-грошових відносин. А функціонування грошової системи великою мірою проявилася під час обігу арабських монет, головним чином срібних дирхемів, котрі у VIII—IX — на початку XI ст. правили за світову «валюту». А з 70-х рр. IX ст. до цих операцій «підключається» й карб Візантійської імперії (далі — й інші європейські монети).

Не слід забувати і про пам'ятки архітектури, котрі, в першу чергу, створювалися із дерева — укріплення міст і замків, житлові та господарчі споруди. Та думка про те, що кам'яне будівництво на Русі виникло лише з прийняттям християнства, нині заперечується не лише літописним повідомленням 945 р.: «над горою двор теремный бе бо ту терем камен», але й останніми дослідженнями споруд, розкопаними на

київському дитинці та в інших населених пунктах Вони виявлені та досліджені якраз вітчизняними археологами за участі іноземних колег.

Але у 40-х роках XIII ст. давньоруська цивілізація зазнала краху внаслідок навали орд хана Батия і предки сучасних українців вступили в нову фазу свого розвитку. Безпосередньо після цього, незважаючи на формальне визнання Золотою Ордою великокнязівського статусу Києва, він як єдиний політичний центр для усіх давньоруських земель все ж перестав існувати. На півдні Русі визначилися три адміністративно-політичні утворення, котрі опинилися під протекторатом монгольських ханів — Київське, Чернігово-Сіверське та Галицько-Волинське князівства. Особливо міцним являлося останнє із названих, котре відіграло визначну роль у боротьбі із завойовниками. Воно, на думку М. Грушевського, на ціле століття продовжило існування незалежної руської державності. На чолі його перебував визначний політичний і державний діяч руського середньовіччя князь Данило Галицький, який володів не лише західноруськими землями, але й самим Києвом.

Тоді й з'явилася назва «Мала Русь», навколо значення котрої і нині існують певні суперечності. Частиною науковців-непрофесіоналів з даної тематики, а особливо краєзнавців та представників широкого загалу, слова «Мала Росія» і «малорос» розглядаються як щось менш вартісне порівняно із «Великоросією» та «великоросом», як таке, що принижує національну гідність сучасних українців.

Але ж термін «Мала Русь», або за грецькою транскрипцією — «Мала Росія», етимологічно пов'язаний не з розмірами країни, а з її територіальною основою. Він рівнозначний терміну візантійського імператора Константина Багрянородного «Внутрішня Русь». Така географічна орієнтація має глибокі античні корені і є характерною не лише для східних слов'ян. Той самий Багрянородний у трактаті «Про управління державою» ще в середині X ст. говорить про «Внутрішню Персію», «Малу Іспанію». Широковідомими є також назви «Мала Греція», «Мала Польща», «Внутрішня Франція», що у всіх випадках означала корінну етнічну територію країни, тобто її центральну зону. Сама назва «Мала Русь», як і «Велика Русь» з'явилася ще на початку XIV ст. Обидві вживалися греками. Вони згадуються у грамоті Цареградського патріархату 1303 р., за якою утворювалася окрема Галицька православна митрополія, а також у імператорській буллі

Іоанна VI Катакузена від 1347 р., якою вище-названа митрополія була скасована.

Взагалі ж становище Південної Русі у розглянуті століття було дуже складним, оскільки вона опинилася у сфері інтересів трьох могутніх на той час країн — Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Звичайно, боротьба на три фронти не могла бути успішною. Але серед різних «зол» литовське було найбільш «м'яким» — адже населення країни на 90 % було руським (тобто слов'янським). Литовський великокняжий уряд надав підкореним землям порівняно широку автономію і при цьому проголосив ліберальне політичне кредо: *«Ми старовини не руйнуємо, а нового не впроваджуємо»*.

Але термін «Русь» ще тривалий час продовжує широко використовуватися у різних документах не на рівні звичної історичної рефлексії, а як назва конкретної країни. Лише після переяславського акту 1654 р. у документах та на сторінках історичних творів назва «Мала Русь» набуває значного поширення. Поступово такий термін зі сфери літературно-духовної перейшов у державно-політичну. Він фігурує у гетьманських універсалах та листах, а також у звітах московських послів про переговори із Богданом Хмельницьким та його оточенням. Тож сукупність наявних свідчень вказує на те, що розглянута назва була місцевого південно-руського походження. Вона сформувалася поступово протягом XIV—XVII ст. і спочатку стосувалася Галицько-Волинського князівства, а пізніше поширилася на всю Південну Русь.

Особлива роль у цьому «термінологічному» процесі належала якраз великому гетьману Богдану, котрий змусив ввести «малоросійську деталь» до царської титулатури: це було рівнозначним юридичному визнанню факту існування його держави, нехай і під зверхністю нового володаря (Толочко 1997, с. 22—28).

Складна історична ситуація знайшла своє відображення і у археологічних реаліях, хоча у цілому вдається прослідкувати й загальний прогрес у розвитку матеріальної культури (Кирпичников 1976, с. 104; Беляева 1982, с. 106—109; Єльніков 2011, с. 12—29; Івакін 1996, с. 132—137). Але загальної фундаментальної праці з даного питання до цих пір ще не написано.

Звертаючись до золотоординських старожитностей слід відзначити, що у цьому об'єднанні поєднувалися два різні культурні й господарчі світи: степовий кочівників-скотарів й осілий володарів сільськогосподарських земель із їх містами. Вони мало були

пов'язані економічно — їхній зв'язок тримався лише силою деспотичної влади ханів. Кочова ординська знать, ставши панівним прошарком суспільства у поліетнічній державі, зазвичай звільнялася від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього та враховуючи відставання завойовників у соціально-економічному розвитку від осілих народів, монголи не могли порушити їхній економічний фундамент, а лише намагалися пристосувати його до своїх потреб.

На сучасних українських теренах вчорашні номади все ж поступово осідали на землю, про що зокрема свідчать поховальні пам'ятки в межах сучасної Полтавської обл. Так, у гірлі Ворскли, в урочищі Мечеть, було досліджено фундаменти двох центричних купольних гробниць як і рештки ще двох мавзолеїв. Ще одне досить цікаве поховання дівчинки-кочівниці недавно знайдено біля с. Волошино у більш ранньому кургані із залишками супроводжувачого інвентарю та деталями одягу (типу скіфського чи інших кочових народів Степу). Тож можна стверджувати, що за часів Золотої Орди відбулися певні зміни у побутовій культурі українського автохтонного населення (склад страв, предмети побуту, художня творчість, будівництво тощо).

А на Дніпровському Правобережжі нині відомі аналогії так званих степових міст, котрі не мали укріплень. Найбільш північне із них досліджується на Кіровоградщині біля с. Торговиця. На території пам'ятки на березі р. Синюха відкрито ґрунтовий могильник, де серед речей трапляються предмети культового призначення, що вказують на християнське віросповідання їхніх власників. Знайдено залишки «монетного двору», керамічний водогін, опалювальні пристрої-тандири, котрі використовувалися як побутові печі. Найбільш значне у пониззі Дніпра місто — «Орду», відоміше в літературі як Кучугурське городище, знаходиться в урочищі Великі Кучугури в кількох десятках кілометрів від Запоріжжя. На площі в 10 га розкопано мечеть з мінаретом, лазню, багатокімнатний будинок та інші споруди, залишки керамічного водогону. В центрі міста розміщувалися великі цегляні будівлі, котрі належали заможній частині городян; у східній — легкі глинобитні споруди — житла і майстерні менш забезпечених верств населення. Місто являлося столицею Мамаєвої Орди, де карбувалася власна монета. Воно відігравало значну роль у міжнародній транзитній торгівлі — однієї із характерних ознак економіки в імперії Чингісхана та його нащадків.

Говорячи ж про рівень розвитку матеріальної культури землеробів-автохтонів у післямонгольські часи слід відзначити її спадковість у відношенні до давньоруських часів. Тобто, на південноруських землях продовжували проживати нащадки русів, і ніякої зміни населення не відбулося, хоча, звичайно, мікроміграції відбувалися. Це проявилось у топографії та плануванні поселень, конструкції жител й речовому матеріалі. Багато із характеристик попередніх знарядь не змінилося, а розвиток інших «витікав» із давньоруських форм. У той же час візмичаються нові прогресивні зрушення: подальше збільшення долі наземного домобудівництва, покращення сільськогосподарських знарядь, і у першу чергу орних, як і передових видів озброєння. У відношенні останніх слід говорити про заміну лука на арбалет, районованому використанні меча (на півночі) та шаблі (на півдні), використанні катапульта, а потім і гармат, шпор із коліщатками (замість гострого шипа), поступовому кам'яному будівництву оборонних споруд (особливо на османському та польському прикордонні).

Під час порівняння окремих сторін розвитку матеріальної культури Південної Русі з іншими східнослов'янськими землями відзначаються деякі відмінності у житловому будівництві й внутрішньому плануванні, типах знарядь і кераміці. Спостерігається асинхронність появи й використання речей у тих чи інших регіонах. Це пояснюється конкретними особливостями у економіці, різницею фізико-географічного плану, історичним підґрунтям формування та розвитку кожного окремого ареалу східнослов'янського розселення, іншими локальними причинами.

Конкретним прикладом розвитку населених пунктів у ці непрості часи може бути Київ — давня столиця східнослов'янської держави, котра суттєво постраждала у часи навали орд Батия. Та місто і у XIII—XVI ст., після його розорення у 1240 р., продовжувало своє існування і ніякої перерви у його побуті чи зміні населення не відбулося. Хоча саме життя стало менш інтенсивним й відповідало новій ролі Києва у новій реальності. Археологічні дослідження довели, що історичне життя продовжувалося в межах усіх складових даного урбаністичного центру: Верхній Київ, Поділ, Замкова гора, Дорогожичі, Клов, Угорське, Печерський монастир, Видубичі. Не виявлено поки матеріалів XIV—XV ст. на території Копирева кінця (Кудрявця), Шекавиці, Лисої гори, але археологічно вони вивчені ще недостатньо.

Головне ядро міста — Гора і Поділ — знаходилося переважно у старих, традиційних межах: Золота і Лядська брами на Горі та р. Почайна на Подолі. Міським дитинцем стала Замкова гора, де у другій половині XIV ст. було зведено потужний для свого часу дерево-земляний замок. Основна маса населення зосереджувалася на Подолі на березі Дніпра. Тут же знаходився магістрат, соборна церква, головний торг. Чисельність мешканців різко зменшилася і навряд чи перевищувала 10 тисяч у часи максимальних підйомів. Слід навести хоча б один красномовний факт: після 1240 р. збереглося не менше третини відомих споруд кам'яної архітектури попередньої доби. Але й після вказаного трагічного року Київ залишався важливим політичним центром Східної Європи. За традицією він продовжував вважатися столичним містом Русі, символом її могутності і величі. Тут певний час продовжувала знаходитися загальноруська митрополія (до перенесення її на північний схід у Поволжжя). Проте Софійський собор протягом XIV—XV ст. продовжував лишатися другою резиденцією загальноруських митрополитів.

Але поступово стара «руська» термінологія із «малоруською модифікацією» починає використовуватися із новою самоназвою даної території — «українською». Хоча жоден із серйозних істориків не має сумнівів у початковому територіально-географічному характері цієї назви. Зокрема слід вказати на те, що в XII—XIII ст. Русь Україною не називалася. А аналіз контексту статей 1187, 1189 і 1213 рр. Іпатієвського літопису, де зустрічається слово «Україна», переконливо свідчить, що у тих випадках йшлося про окраїнні території Переяславського, Галицького та Волинського князівств. Термін «Україна» у тих повідомленнях вказує не на власну назву якоїсь певної території, а лише на її прикордонний характер. Аналогічне значення це слово мало також у XIII—XVII ст. Назви «Оукраїна», «Країна», «Вкраїна» трапляються в оповідях про західноруські, південноруські, східноруські та інші землі, розташовані на порубіжжі із сусідніми державами (Польщею, Литвою, Росією, Туреччиною, Молдовою).

Тож слід ще раз повторити: численні випадки вищезгаданих назв в актових документах тих часів незаперечно свідчать про їхній географічно орієнтований характер. Незважаючи на те, що у ряді випадків слова ці написано з великої літери, вони не були власними географічними, і тим більше політичними, назвами. Не випадково, майже завжди вони містять у словосполученні

ченні пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Смоленська Україна», «Малоросійська Україна», «государеві українські міста» тощо.

Аналіз південноруських літописів, як і актових документів, свідчить про те, що серед численних «оукраїн», котрі з'являлися та зникали відповідно до змін політичної карти Східної Європи XV—XVII ст., одна із них поступово набувала конкретного географічного змісту. Йдеться про землі колишніх Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, котрі лежали по обох берегах Дніпра і були окраїною відносно Польщі і Литви, Росії та Степу, де повновласними господарями були Кримський ханат та його покровителька Османська держава.

Термін «Україна» у значенні конкретної землі постійно починає фігурувати у документах часів Богдана Хмельницького, хоча його держава офіційно носила назву «Військо Запорозьке». Та чисельні факти на сторінках тогочасних літописів й актових документів переконливо свідчать, що протягом XVII — початку XVIII ст. відносно нова назва поступово набуває значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам інших південноруських земель: Волинь, Поділля, Запоріжжя, Червона Русь, Сіверія, Покуття. Доводиться, проте, визнати, що процес цей у XVII—XVIII ст. не мав завершення, а тому назва «Україна» часто супроводжувалася уточнювальними словами: «Малоросійська», «Козакоруська», «Козацька». Переважного поширення даний термін набув тільки у XIX — на початку XX ст. (Толочко 1997, с. 29—32). Але це вже тема іншого самостійного дослідження.

Звертаючись до характеристики матеріальної культури часів Української козацької держави слід констатувати, що у цьому відношенні наробок маємо набагато більше, ніж до післямонгольського та литовсько-польського періодів, про які мова йшла вище. На підтвердження цього, окрім узагальнюючих праць підготовлених на основі писемних джерел, вже маємо і перше окреме археологічне узагальнення (Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. 1997).

Звичайно, ознакою козацької епохи являються Січі Низового Дніпра, котрі розміщувалися нижче порогів, і кількість котрих дорівнювала 8. Вони по черзі споруджувалися у різних місцях впродовж другої половини XVI—XVII ст., але першою являлася Хортицька («городок» або замок Д. Вишневецького). В них концентрувалися запорозькі козаки, які захищали українські землі від нападів татар, прово-

дили походи на татарські та турецькі території, під час котрих уславили себе особливо у протистоянні із флотом Османської Порти на Чорному морі та визволенням із полону православних бранців. Головна база козацького флоту розміщувалася на Базавлуцькій Січі Великого Лугу. Але й біля окремих Січей існували пристані.

Кожна із Січей являлася фортецею, оточеною з усіх боків валом, висотою інколи понад 10 м з глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв їхній флот і приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувалися «вовчі ями». А десь поблизу знаходилися один чи два цвинтарі. За суспільним устроєм Запорозька Січ являлася своєрідною «козацькою республікою», а її Кіш за неписаним статутом був своєрідним лицарським орденом на зразок західноєвропейських. У свою чергу Січ являлася військово-адміністративним центром, своєрідною столицею великого козацького територіально-державного утворення, до складу котрого входили окремі округи, що називалися паланками — невеликі укріплення, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація округи.

Серйозною і повсякденною турботою населення України за козацької доби, як і сусідніх держав, являлася охорона їх південних кордонів від нападів татар і турків. У цій багатовіковій боротьбі головну роль найчастіше відігравала якраз Запорозька Січ — саме вона приймала на себе перші удари під час грабіжницьких навал кримських і ногайських татар. А тому, окрім вищезгаданих центрів — січей та паланок — до системи оборонних ліній входили редути й сторожові вежі. Перші були своєрідними заїзжими дворами із капітальними казармами і стайнями; все дворище обносилось навколо дерев'яним парканом. Редути стояли уздовж кордону на відстані 10, 20, 30 км один від одного. Поблизу цих форпостів споруджувалися дозорні вежі і так звані «фігури», останніх звичайно три. Вишки і фігури виставлялися на підвищеннях, найчастіше, мабуть, на вершинах курганів. Однією із найбільш значних являлася Українська лінія, побудована у 1731—1732 рр. Вона починалася від Дніпра у гирлі р. Орелі й тяглася вздовж правого берега цієї ріки до її верхів'я, а звідти по р. Берека доходила до р. Сіверського Дінця (близько 300 км).

Але основу козацького війська все ж становило так зване реєстрове козацтво, яке проживало в містах та селах, а також у більш мілких населених пунктах, де й мало власну маєтність

і яке було більш організоване ніж запорозька громада й відповідало основам полково-адміністративного устрою тогочасної країни.

У козацькі часи розвивалися різні ремесла, іноді досить характерні лише для даного періоду. Серед них слід назвати таку галузь, як селітроваріння, що було пов'язано із великим попитом на порох для вогнепальної зброї. Взагалі рушниці і пістолети стали відносно новою ознакою — у попередні часи широко використовувалися лише гармати. Із таким виробництвом були пов'язані так звані «майдани» — в першу чергу розкопані для цього стародавні кургани, земляний вміст котрих і являвся основою для виготовлення пороху (77,4 % селітри, 9,6 % сірки і 13 % дерев'яного вугілля). Окрім того, у цей час шабля повністю витіснила із використання стародавній меч. «Візитівками» стали й різноманітні кахлі та люльки (останні були запозичені із східного світу).

Відбулися суттєві зміни і в архітектурі, де провідним мистецько-стильовим напрямом у кінці XVI—XVIII ст., як і у багатьох країнах Європи, стало бароко, характерними ознаками котрого були урочистість, піднесеність, динамізм і мальовничість форм, багатозначна символіка. В Україні цей стиль отримав самобутній національний вияв, відмінний від будівельного мистецтва інших народів. Бароко поширилося передусім у архітектурі культових будівель, воно було притаманне фортифікації й менше зачепило містобудування. Прикладами таких споруд можуть бути Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор та інші пам'ятки Києва, Борисоглібський собор, Іллінська, П'ятницька й інші церкви Черніго-

ва тощо. Українське образотворче мистецтво XVI—XVIII ст. репрезентовано кількома формами: іконописом, портретним живописом, так званими народними картинами типу «Козак Мамай», гравюрою і графікою.

Підводячи підсумки усьому вищевказаному слід констатувати, що розвиток матеріальної та духовної культури автохтонного населення у давньоруські, золотоординські, литовсько-польські та козацькі часи у цілому проходив в рамках тогочасних цивілізаційних структур в складі самостійних або ж іноземних державних організацій. При цьому зміна у самоназвах вітчизняної спільноти — «Русь», «Мала Русь», «Україна» — певною мірою теж відображала таку еволюцію й кінцеву перемогу останньої із них на внутрішній та міжнародній арені вже на етапі Українського Ренесансу XIX ст. Таку назву маємо і нині, і вірогідно на майбутні віки.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. Київ: ВІПОД, 1997.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. Киев: Наукова думка, 1982.

Давня історія України. Київ, 2000, т. 3.

Ельніков Михайло. Золотоординські часи на українських землях. *Невідома Україна*. Київ: Наш час, 2008.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. Київ: Наукова думка, 1996.

Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Ленинград: Наука, 1976.

Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Ленинград: Наука, 1968, 152.

Толочко П.П. Від Русі до України. Київ: Абрис, 1997.

Толочко П.П. Вступ. *Етнічна історія давньої України*. Київ, 2000, с. 3—5.

Черкас Борис. Степовий щит Литви. Українське військо Гedeминовичів. Київ: Темпора, 2011.

Надійшла 28.11.2018

А.П. Моця

Член-корреспондент НАН України, професор, заведуючий відомом давнерусскою і середньовіковою археологією Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

РАБОТА П.П. ТОЛОЧКО «ОТ РУСИ ДО УКРАИНЫ» И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

Рассматриваются вопросы смены самоназваний предков современных украинцев в средневековые времена, которые происходили по линии «Русь» — «Малая Русь» — «Украина» и завершились лишь в XIX в. Случилось это, в первую очередь, вследствие активной деятельности представителей отечественной интеллигенции. Начиная со времен правления династии Рюриковичей и до последних гетманов, изменения самоназваний в «украинском направлении» сопровождалось общим прогрессом многих элементов материальной культуры местного населения, в первую очередь в таких ее категориях как ремесленное производство, домостроение, фортификация и военное дело вообще, архитектура. Все это свидетельствует о том, что автохтоны, начиная со времен формирования в их среде цивилизационных начал, с данного пути больше не сворачивали — независимо от того, развивались ли они в пределах собственных государственных структур, или же в составе иностранных держав. Но, несомненно, дальнейшие исследования в данном направлении необходимо продолжать.

Ключевые слова: Русь, Малая Русь, Украина, Золотая Орда, Великое княжество Литовское, Речь Посполита, Османская Порта, археологические памятники.

Oleksandr P. Motsia

Associate Member of the National Academy of Ukraine, Professor, Head of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, oldrus@ukr.net

P.P. TOLOCHKO'S WORK *FROM RUS TO UKRAINE* AND ARCHAEOLOGICAL REALIA

In his paper, P.P. Tolochko discusses the issues of changing own names of ancestors of modern Ukrainians in the Mediaeval times which followed the line “Rus” — “Minor Rus” — “Ukraine” and finished only in the 19th century. It happened, first of all, as a result of the intellectuals’ activity. Starting from the period of reign of the Rurikids dynasty and till the last Hetmans, changes of self-appellations in the “Ukrainian direction” were followed by a general progress of many elements in local population’s material culture, primarily in such categories as handicraft production, house building, fortification and warfare as a whole, and architecture. All of these testify for the fact that the autochthones, starting from the time when civilization formed in their milieu, never deviated this route again, no matter whether they were developing in their own state structures, or within the foreign states. Nevertheless, undoubtedly, the further research in this direction should be continued.

Key words: Rus, Minor Rus, Ukraine, the Golden Horde, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Porte, archaeological sites.

References

- Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI-XVIII st. Kyiv: VIPOD, 1997.
Beliaieva S.A. Yuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII-XIV vv. Kyiv: Naukova dumka, 1982.
Cherkas B. Stepovy shchyt Lytvy. Ukrainske viisko Hedymynovychiv. Kyiv: Tempora, 2011.
Davnia istoriia Ukrainy. Kyiv, 2000, vol. 3.
Ivakin H.Yu. Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII- seredyny XVI st. Kyiv: Naukova dumka, 1996.
Kirpichnikov A.N. Voiennoe delo na Rusi v XIII-XV vv., Leningrad: Nauka, 1976.
Liapushkin I.I. Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Leningrad: Nauka, 1968, no. 152.
Tolochko P.P. Vid Rusi do Ukrainy. Kyiv: Abrys, 1997.
Tolochko P.P. Vstup. *Etichna istoriia davnoi Ukrainy*. Kyiv, 2000, p. 3-5.
Yelnikov M. Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh. Nevidoma Ukraina. Kyiv: Nash chas, 2008.

Ю.Я. Рассамкін *

ГРУНТОВИЙ МОГИЛЬНИК НА о. ВІНОГРАДНОМУ: СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ

Публікуються матеріали ґрунтового могильника на о. Виноградний в порожистій частині Дніпра (розкопки 1929—30 рр.). Автор намагається визначити хронологію поховань двох поховальних традицій, зокрема, визначити поховання доби енеоліту.

К л ю ч о в і с л о в а: о. Виноградний, ґрунтовий могильник, хронологія, поховання доби неоліту, енеоліту та доби бронзи.

Вступ

У контексті вивчення археологічних пам'яток півострова Ігрень, зокрема, могильника Ігрень 8, який є ключовим для порівняльного аналізу інших енеолітичних ґрунтових могильників регіону, важливо проаналізувати значно більший, але аналогічний за складом поховань могильник на о. Виноградному (Лантухівському). Він був досліджений А.В. Добровольським у 1929—1930 рр., але досі залишається для фахівців маловідомою неопублікованою пам'яткою. Тому вся інформація про поховання буде базуватися на підставі двох рукописних щоденників автора розкопок, з наданими в них схематичними малюнками окремих поховань в межах квадратів, в яких вони знаходилися, та малюнками речей (Добровольський 1929; 1930). Крім загального плану розкопок із нанесеними на ньому похованнями, креслення окремих поховань у звітах відсутні, але майже всі вони представлені на скляних негативах, які автору статті вдалося сканувати, і більшість з них представити.

Острів знаходився ближче до правого берега Дніпра, як зазначає А.В. Добровольський, приблизно в 150 м від останнього, між порогами Лишний та Вільний. Навпроти півден-

ного кінця острова знаходилася тодішня слобідка Привольне (Чернявського) (рис. 1) (детально про острів див.: Яворницький 1989, с. 96—97). У північній частині острів закінчується високою скелею, а у південно-східній частині розміщувалося багатошарове поселення, на якому і був відкритий могильник. Стратиграфію А.В. Добровольський описує наступним чином: в основі лежав гранітний масив; над ним — жовтий пісок, позначений як шар Г; вище знаходився жовто-бурий пісок (шар В), на якому відмічався ще тонкий шар червонувато-жовтого піску, над яким залягав бурий або червоно-бурий пісок (шар Б), і, нарешті, завершав стратиграфію зверху сірий пісок (шар А). На поверхні знаходилося багато каміння, а у розрізі берега можна було спостерігати почергові прошарки мушель «Poludino» та «Unio»¹ (Добровольський 1929, с. 2).

У шарі жовтого піску (шар Г) знахідок не було, а від жовто-бурого шару В було започатковано відлік штиків: власне, жовто-бурий був нульовим, наступний бурий шар Б починався зі штика І, і далі наверх йшли штики ІІ, ІІІ, ІV, тобто, у зворотньому напрямку. Описуючи поховання А.В. Добровольський вказував на квадрат, глибину та шар і штик їхнього залягання, але практично неможливо ототожнити поховання з конкретними культурними шарами, оскільки останні також чітко не виділені. Часто індикаторами були прошарки мушель, які поховання або прорізували, або ж залягали під ними².

¹ В архівних матеріалах відсутній план розкопок, позначений на плані острова, також відсутні профілі розкопів.

² Відносно співвідношення визначених шарів та знайдених артефактів необхідний окремих аналіз, на основі записів і замальовок у щоденниках А.В. Добровольського та даних артефактів у таблицях, якщо це взагалі можливо.

* РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

© Ю.Я. РАССАМАКІН, 2018

Дослідник вказував на наявність трьох груп поховань різного часу, які повинні були б відповідати певним шарам поселення. Зокрема, групу поховань на спині, з підігнутими в колінах ногами він ототожнював з т. зв. культурним шаром з матеріалами, характерними для стоянок типу Середній Стіг 2, правда, які саме з цих поховань він не конкретизував (Добровольський 1954, с. 116—117). При цьому, він опублікував фотографії лише трьох поховань та кістяні прикраси ще від одного поховання 15 (Добровольський 1954, рис. 7; 8; 9; 10)³. Дослідник порівнював ці поховання з похованнями під кам'яними закладками ним же дослідженого могильника в с. Чаплі на Ігринському півострові, але вважав останні пізнішими за поховання на Виноградному острові і одночасної з ними, на його думку, стоянки Кічкас IX (Середній Стіг 2), саме за наявністю закладок, а також мідних виробів серед інвентаря (Добровольський 1954, с. 117). Д.Я. Телегін також згадував серію скорчених на спині поховань могильника (пох. 1, 5, 15, 18, 19, 32, 39), відносячи їх до середньостогівської культури (Телегін 1973, с. 102).

Стосовно кераміки з шарів поселення, то, зокрема, Н.С. Котова відзначала, базуючись на матеріалах фондових колекцій, наявність тут фрагментів неолітичних сурської та раннього періоду азово-дніпровської культур, а серед енеолітичних — фрагменти скелянського типу доби раннього енеоліту та дереївського типу доби середнього енеоліту (Котова 2005, с. 31—32, рис. 26, 1—2; Котова 2008, с. 124, рис. 1, 1—9). Відповідно до цього, автор статті відзначав наявність енеолітичної кераміки стогівського та квітнянського типів (Rassamakin 2004, Teil II, s. 76).

У цілому, дійсно в могильнику за положенням померлих представлені три групи поховань: перша — у випростаному положенні; друга — на спині, з підігнутими в колінах ногами, які зберегли первинне вертикальне положення, або впали в одну сторону: з руками вздовж тіла (II-A); кисті рук на тазових кістках (II-B); з розведеними ромбом ногами і в деяких випадках відведеними від тіла руками (II-C); третя — в скорченому положенні на боці, з різним положенням рук: одна випростана, інша зігнута (III-A), обидві випростані до колін (III-B) та складені кістями перед обличчям (III-C). Дані про поховання всіх груп та зруйновані поховання зведені у таблицях (табл. 1; 2; 3).

³ За архівними даними на рис. 7 позначено пох. 18, на рис. 8 — пох. 19 та на рис. 9 — пох. 39.

Рис. 1. Карта розміщення о. Виноградного, карта кінця XIX — початку XX ст.: 1 — о. Виноградний

У контексті роботи автора цікавить можливість виділення серед перших двох груп поховань могил, котрі можна було б віднести до доби енеоліту, незважаючи на повну відсутність інвентаря при більшості поховань. Деякі з них з кістяними прикрасами, з точки зору датування, є невиразними⁴. Тому, визначення енеолітич-

них поховань, особливо з кістяками у випро-
станому стані, становить досить складну про-

І.М. Шарафутдіновою, зокрема до цього списку увійшли поховання с посудом 6, 10, 22, 29, 33—35, 37, 38, 52, 73, 76 (Шарафутдінова 1982, с. 52, рис. 17; 18), але в окремих випадках зв'язок горщиків з похованнями або не відповідає матеріалам (пох. 29, 37, 76), або знаходиться під великим сумнівом (пох. 52) (див. нижче). Я консультувався з Я.П. Гершковичем та В.В. Отрошенком, яким дуже вдячний.

⁴ Третя група поховань представлена часом від середньої до пізньої бронзи. У свій час розглядалася

Таблиця 1. Могильник на о. Виноградному (1929—1930 рр.). Група І (випростані)

№ пох.	Глибина (м)	Шар	Орієнт.	Вохра	Інвентар	Датування, примітки
16	0,8—1,0	Б-IV	Пд	?	3 кіст. підвіски; горщик не відноситься до поховання	дитяче, енеоліт
61	1,6—1,8	Г	ЗхПдЗх		6 кіст. підвісок, 7 пронизок, 2 ікла	енеоліт
70	1,4—1,6	Г	СхПдСх	непофарб.	4 кіст. пронизки	енеоліт
74	?	Г	Пд	сліди під черепом	1 кіст. пронизка	енеоліт
14	?	Б-I	ПнЗх	?		?
20	0,4—0,6	Б-II	ПдЗх	непофарб.		?
23	1,2—1,4	В	ПнСх	непофарб.		неоліт
24	1,2—1,4	В	ПнСх	непофарб.		неоліт
25	1,2—1,4	В	ПнСх	непофарб.		неоліт
29	1,4—1,6	В	ПдПдЗх	непофарб.	горщик не відноситься до поховання	?
36	1,4—1,6	Г	СхПдСх	?	кам'яна сокира; 2 крем'яні знаряддя; кіст. проколка	інгульська катакомбна культура
40—41	2,0—2,2	Г	ПнПнЗх	густо таз. кістки, дитячий густо засипаний		овальна яма, 2,15 × 1,30 м; неоліт
51	1,6—1,8	?	Пн	?		?
52	1,8—2,0	Б-II	Пн	під прав. ліктем	2 горщики, чи його ?	доба серед. чи пізньої бронзи ?
53	1,8—2,0	Г	ПдЗх	непофарб.		під пох. 46, неоліт
56	1,6—1,8	Г	Пд	непофарб.		овальна яма, 1,25 × 0,80 м; ?
59	?	Г	ЗхПдЗх	непофарб.		неоліт
60	1,6—1,8	Г	ПнСх	сліди під стопами		еліпсоид. яма; неоліт/енеоліт ?
63	1,4—1,6	Г	ПдЗх	під прав. плечем та гомілками	крем'яне вістря біля правого коліна	неоліт/енеоліт ?
71	2,2—2,4	Г	Пн	під стегном		неоліт ?
76	1,6—1,8	Г	ПнПнЗх	?	горщик не відноситься до поховання	?
2	0,2—0,4	Б-II	ПдСх	?		збереглися ноги, ?
4	0,2—0,4	Б-II	Сх	?		гомілки ніг, ?
8	?	Б-II в мушлі	ЗхЗхПд			гомілки, стегно ніг, ?

блему, особливо враховуючи наявність аналогічних за обрядом поховань доби неоліту, доби середньої бронзи та більш пізніх епох. Схожа проблема існує і для зібраних на спині поховань, де окремі можна віднести до доби ранньої бронзи, тобто до часу існування ямної культури. Вперше на можливість датувати деякі випростані поховання могильника добою енеоліту, на підставі знайдених при них кістяних прикрас (пох. 61, 70, 71), що аналогічні прикрасам виявленим при скорченому енеолітичному похованні 15, вказував Д.Я. Телегін (Телегін 1987, с. 22, рис. 6). Автор статті також намагався виділити енеолітичні поховання з перших двох груп, і навіть датувати окремі з них добою піз-

нього енеоліту на підставі знайдених кістяних пронизок зі сплющено-овальним перетином, зокрема при випростаних похованнях 16, 61, 74 та при скорченому на спині похованні 15. Особливе значення для підтвердження такої дати набувало також, на жаль, сильно зруйноване поховання 26 (див. нижче), серед ребер якого були знайдені два крем'яних вістря стріл з асиметричною основою (рис. 3, 1—2), котрі типові для майкопської культури Північного Кавказу, зокрема Новосвободненських гробниць (Попова 1963, с. 14, табл. IV, 1—7) (рис. 3, 3), а також представлені в енеолітичних скорчених на спині похованнях не тільки на Нижньому Доні, але й у басейні Сіверського Дінця (Кияшко, Поплев-

Таблиця 2. Могильник на о. Виноградному (1929—1930 рр.). Група II (на спині, з підігнутими в колінах ногами)

№ пох.	Обряд: II-A, B, C	Глибина (м)	Шар	Орієнт.	Вохра	Інвентар	Датування, примітки
1	II-C	глибше 0,2—0,4	нижче, Б-II, в Б-II ноги	ПнЗхПн	помітно під кістяком		енеоліт ? дорослий
5	II-C	0,6—0,8	Б-I, мушлі,	Зх	?		енеоліт ? дорослий
7	II-C	0,6—0,8	Б-III	ПнПнСх	непофарб.		енеоліт ? дорослий
15	II-C	1,6—1,8	яма в шарі Г	ПдСх	малопомітна, в різних місцях	5 кістян. пронизок, 3 підвіск., 15 ікол, роговий клевець	енеоліт, дорослий
17	II-A (?)	?	?	ПнСх	?		енеоліт ? дорослий
18	II-B	0,4—0,8	Б-III—Б-IV	ПчЗхПн	під кістяком		енеоліт ? дорослий
19	II-C	1,4—1,6	В	ПнЗхПн	непофарб.		енеоліт ? дорослий
21	II-C	1,2—1,4	В	СхПнСх	непофарб.	4 ікла	енеоліт ? дорослий
26	II-?	0,8—1,0	Б-II	ПнСх	мало	2 крем'яні вістря	енеоліт ? дорослий
30	II-B	1,6—1,8	В	ПнСх	мало, більше під стопами		енеоліт ? підліток ?
37	II-A або В	?	Б-I	ПнСх	біля черепа	горщик не віднос. до пох.	? дитяче
39	II-C	1,0—1,2	Г	СхПнСх	?		енеоліт ? дорослий
42	II-?	1,0—1,2	Г	ПнСхПн	під головою, під кістяком	крем'яна пластина	енеоліт, дорослий
44	II-B	1,0—1,2	Б-II	Пн	під кістяком, лівий лікоть засипаний	кістяна проколка, крем'яне вістря	енеоліт ? дорослий
45	II-A (?)	1,4—1,6	Б-I	ПнСх	під кістяком, небагато		енеоліт ? дорослий
50	II-C	0,6—0,8	?	ПдСх	непофарб.		енеоліт ? дитяче
62	II-A	2,0—2,2	Г	ПдСхПд	в багатьох місцях	горщик, 1 кістяна пронизка, бронз. скронева підвіска	рання бронза (р/катак.), юнак
69	II-C	1,2—1,4	Г	Пн	непофарб.		енеоліт ? юнак ?
77	II-A	0,8—1,0	Б-III- заклад	ПнЗх	непофарб.		енеоліт ? під заклад., 1,8 × 1,3 м; юнак
78, 79	II-A		Г	ПнСх	під стопами в обох		енеоліт ? парне, дорослі

Таблиця 3. Могильник на о. Виноградному Ігрені 8 (1929—1930 рр.). Доба бронзи (на боці, у зібганому положенні) та зруйновані поховання

№ пох.	Обряд	Глибина	Шар	Орієнт.	Вохра	Інвентар	Культури
Доба бронзи							
3	ІІІ-А, прав. бік	0,4—0,6	Б-ІІІ	ПнСх	?		бабинська?
6	ІІІ-А, лів. бік	0,8—1,0	Б-І	ПнСхПн		чаша на ніжці	бабинська
10	ІІІ-А, прав. бік	0,4—0,6	Б-І	Зх	під черепом		бабинська?
11	сидяче, з ви-прост. ногами	0,4—0,6	В	СхПдСх	?	2 бронзові скроневі підвіски та браслет	білозерська?
22	ІІІ-С, лів. бік	0,6—0,8	Б-І	Пн	непофарб.	кістяна пряжка	бабинська
31	ІІІ-А, лів. бік	0,8—1,0	Б-І	ПнСх	непофарб.		бабинська?
32	лів. бік ?	1,4—1,6	Г	ПдСхПд	під черепом		бронза ? дорослий
33	закладка	0,5	Б-VII			горщик	бабинська
34	(?), скриня	0,2—0,6	Б-V-VII	Пд-Пн		горщик	бабинська
35	(?) скриня під заклад.	0,2—0,4	Б-V-VIII	ПнСхПн-ПдЗхПд		ф-ти посуду	бабинська
38	ІІІ-?, прав. бік	1,4—1,6	Б-ІІІ	ПнЗх	непофарб.	горщик баночний	бабинська
43							
47	ІІІ-С (?), прав. бік	1,2—1,4	Б-V	Пн	сліди під кістяком		бабинська?
54	ІІІ-В, лів. бік	1,6—1,8	Г	ПдЗх	?	2 бронзові скроневі підвіски та браслет	білозерська
57	ІІІ-В, лів. бік	1,4—1,6	Г	ПдСхПд	непофарб.		бабинська
58	ІІІ-А, прав. бік	1,8—2,0	Г	Пд		горщик	ранньо-катакомбна?
73	ІІІ-А, лів. бік	1,2—1,4	Г	ПнСх	непофарб.	гощик	бабинська
Зруйновані							
9	частина зігнутих ніг (лів. бік)	?	В	ПнСх			бабинська?
13	зруйнов.	0,8—1,0	Б-І	ПнСх			?
27	череп	?	Б-ІІІ	ПнСх			єнеоліт?
28	скорч. нога	1,0—1,2	В	ПнСх ?	непофарб.		?
46	череп, кістки	1,4—1,6	Б-ІІ	?	?		? над пох. 53
48	ф-ти черепа	?	Б-ІІІ	?	?		
49	ф-ти черепа	?	Б-ІІІ	?	?		
55	ІІ-?	1,4—1,6		ПнСх ?	?		зруйноване пох. 54
64	хребці дит.	1,6—1,8	Б-ІІІ		?		?
65	череп	1,8—2,0	Б-ІІ		?		?
66	череп	?	Б-VII		?		?
72	кістки дит.	1,8—2,0	Б-І		?		?
75	стопа з гомілками	1,8—2,0			?		?
12							християнське
67							християнське
68							християнське

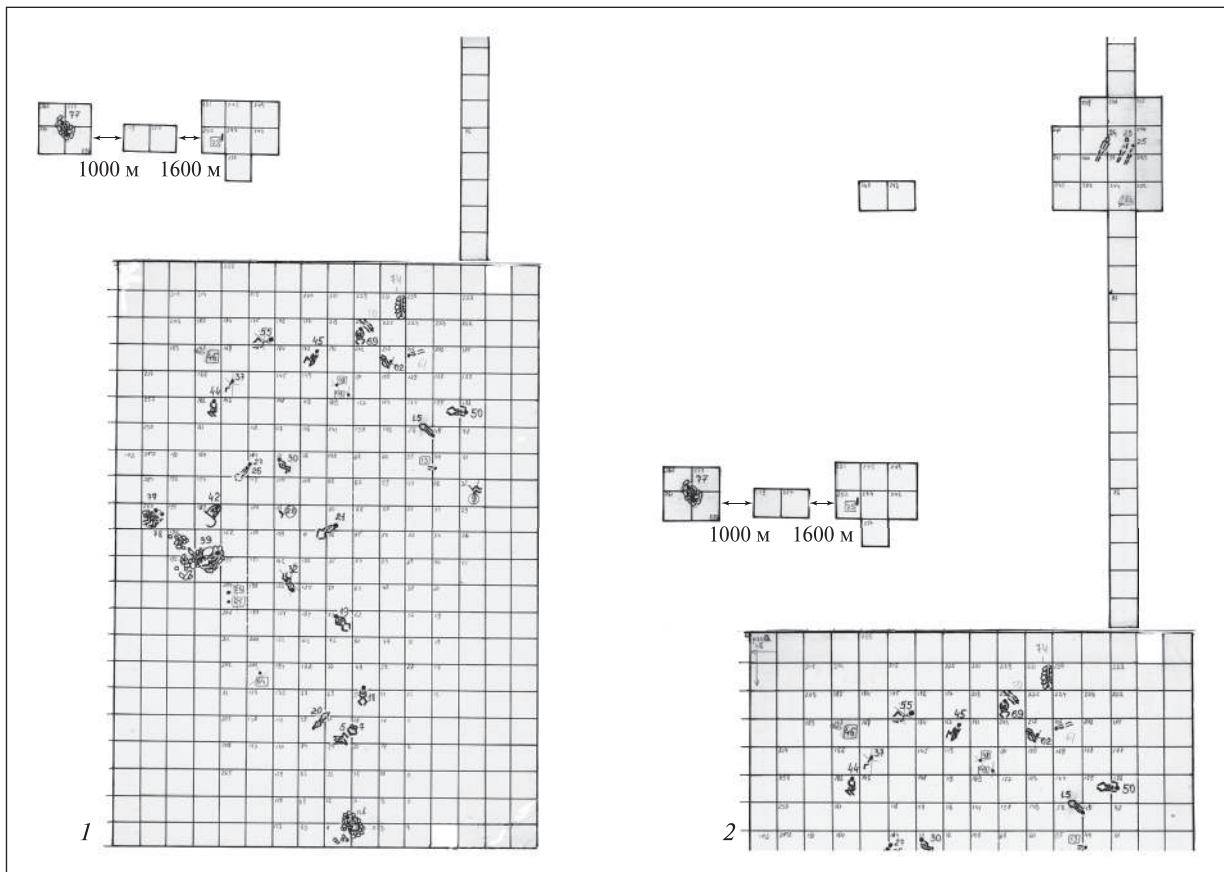

Рис. 2. План могильника з похованнями другої групи: 1 — основна частина; 2 — продовження на північ (за: Добровольський 1930)

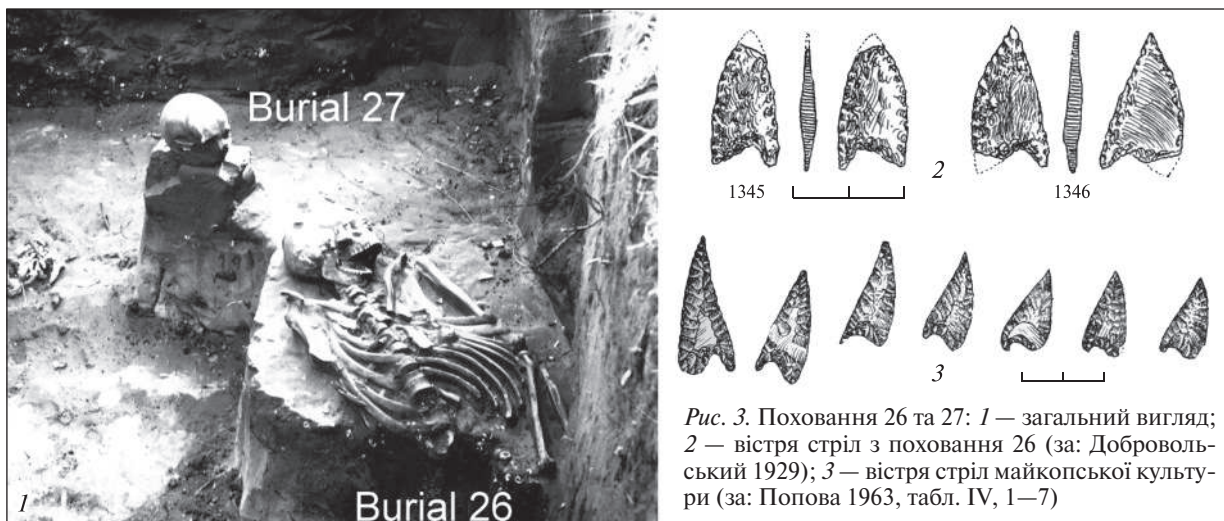

Рис. 3. Поховання 26 та 27: 1 — загальний вигляд; 2 — вістря стріл з поховання 26 (за: Добровольський 1929); 3 — вістря стріл майкопської культури (за: Попова 1963, табл. IV, 1—7)

ко 2000; Рассамкін 2004, с. 23—30; Rassamakin 2004, Teil I, S. 156, Abb. 117; Teil II, S. 2—3, 76—78; Taf. 245). Нижче буде надано опис поховань лише перших двох груп згідно записів у щоденниках А.В. Добровольського.

Група I. Випростані поховання

Енеолітичні випростані поховання відрізняються від безумовно неолітичних, як правило, більш вільним положенням ніг та рук, без явних ознак «пеленання», тобто без сильного

притиснення витягнутих рук до тіла, і сильно-го зведення ніг у колінах та стопах. Але не факт, що таких поховань немає серед енеолітичних випростаних, як, наприклад, поховання 74. Рисою низки неолітичних поховань є положення рук на тазових кістках. До неолітичних поховань могильника на о. Виноградному, безумовно, можна віднести поховання 23—25, 40—41 та 53, котрі А.В. Добровольський вважав найдавнішими. Поховання 53 взагалі перекрива-

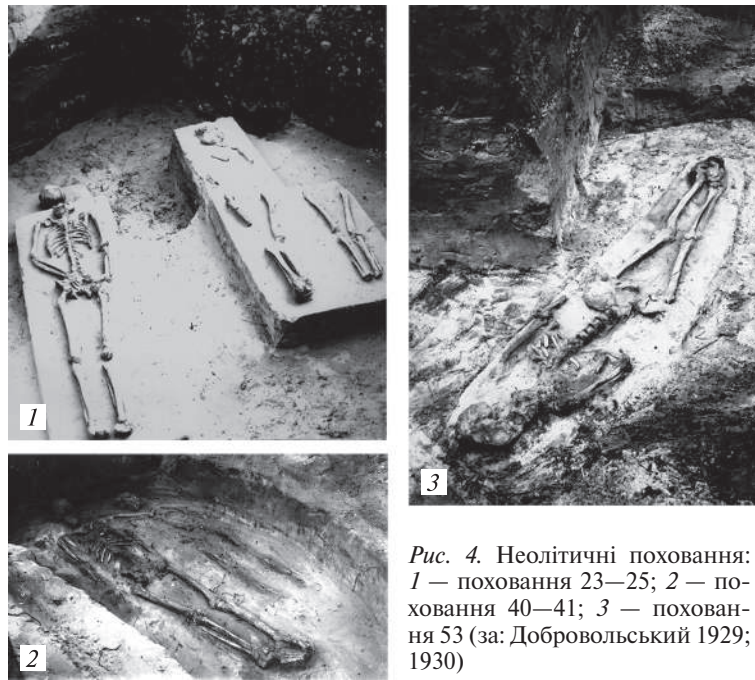

Рис. 4. Неолітичні поховання: 1 — поховання 23—25; 2 — поховання 40—41; 3 — поховання 53 (за: Добровольський 1929; 1930)

ли не порушені три шари мушель, включаючи нижній шар останніх (рис. 4, 1—3). Поховання 23—25 були віддалені на північ від основної території могильника, і нагадували однорядову траншею (рис. 2, 2; 4, 1). Можливо, до неоліту можна було б віднести також поховання 60, 63, 71, які знаходилися у жовтому піску (рис. 5, 1—3). Під питанням залишаються поховання 14, 29⁵, 56, 59 та 76⁶, але більшість з них, за спостереженнями А.В. Добровольського, хоч і знаходилися в жовтому, або дещо вище, в жовто-

бурому піску, але були засипані вже бурим піском з мушлями, тобто були впущені з певного рівня культурних нашарувань, прорізавши шар мушель (рис. 6, 1—5).

Як впускне з верхніх горизонтів описане поховання 51. Поховання 36 з кам'яною сокирою та знаряддями з кременю відноситься, скоріш за все, до доби середньої бронзи, очевидно, до інгульської катакомбної культури. За даними А.В. Добровольського, воно прорізало культурні нашарування поселення, і було ним віднесено до верхніх його шарів (рис. 7). Цікаве також поховання 52, при якому були знайдені два горщики доби пізньої бронзи (рис. 8)⁷.

⁵ Йому помилково приписаний горщик доби пізньої бронзи. За описом та рисунком у щоденнику горщик знаходився в сусідньому квадраті, за черепом похованого (Добровольський 1929, с. 87), а вже потім приставлений зліва до черепа (рис. 6, 2).

⁶ Останньому помилково приписаний горщик доби пізньої бронзи з кістками тварин, які знаходилися досить далеко від черепа похованого (рис. 6, 5).

⁷ Як зазначено вище, в примітці 2, фахівці сумніваються у можливості такого поєднання обряду з північною орієнтацією та посуду цих типів.

Рис. 5. Неолітичні поховання (?): 1 — поховання 60; 2 — поховання 63; 3 — поховання 71 (за: Добровольський 1930)

Рис. 6. Неолітичні поховання (?): 1 — поховання 14; 2 — поховання 29; 3 — поховання 56; 4 — поховання 59; 5 — поховання 76 (за: Добровольський 1929; 1930)

З великою долею надійності до доби енеоліту можна віднести наступні випростані поховання могильника:

Поховання 16 (рис. 9, 1) знаходилося в кв. 47, на гл. 0,8—1,0 м, в шарі Б IV, дитяче. Скелет лежав на спині, у випростаному стані, головою на південь. Руки випростані вздовж тіла. Кістки лівої ноги зруйновані — стегнова була відсутня, а гомілкові сильно зміщені. На правому плечі знайдені дві кістяні підвіски (1) та відщеп кременю. Під шийними хребцями знаходилася ще одна аналогічна кістяна підвіска (1). Під ребрами лежали купкою шість крем'яних відщепів і кістяне шило, а біля черепа — крем'яна пластинка. У 0,15 м, за черепом, стояв під нахилом горщик, в якому знаходилися уламки щелеп дрібної тварини та фрагменти кісток. Горщик перекривали дві перехрещені кістки кінцівок і уламком щелепи тварин. У заповненні горщика була знайдена також кістяна пронизка (2).

Опис окремих знахідок (рис. 9, 2):

1. Кістяні підвіски (3 шт.) краплеподібної форми, з просвердленими отворами у вузьких частинах, можливо імітують зуби оленя. Довжина двох підвісок 2,1 см, ширина 1,5 см, третьої відповідно 1,8 і 1,2 см, діаметр отворів 0,2 см (рис. 9, 2, № 654—656).

2. Кістяна пронизка великих розмірів, овальна в перетині, один з бокових зрізів зашліфований, другий без слідів шліфування. Довжина 2,2 см, ширина 1,4 см, овальний отвір $1,2 \times 0,6$ см (рис. 9, 2, № 666).

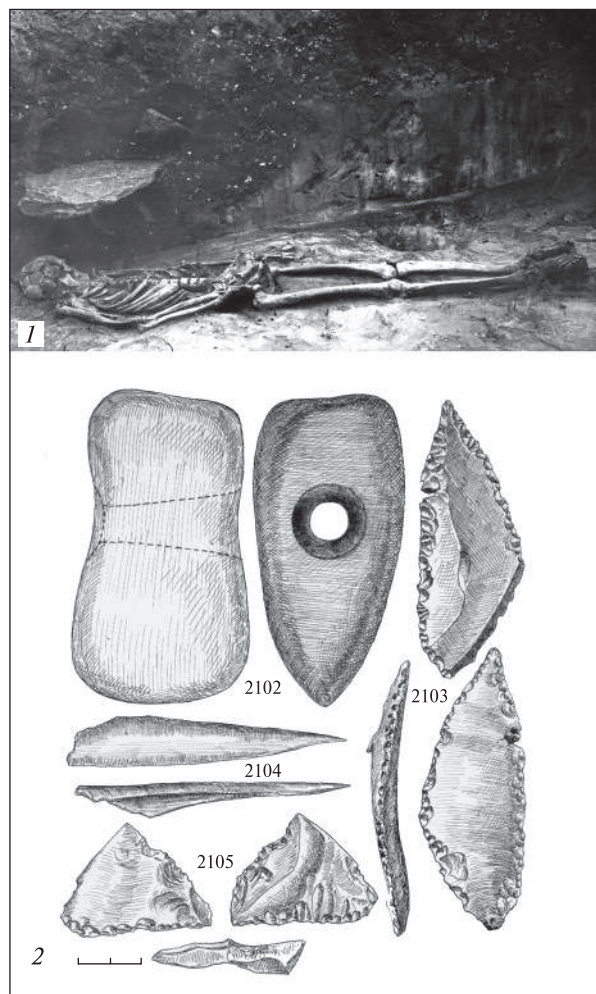

Рис. 7. Поховання 36 доби середньої бронзи: 1 — загальний вигляд; 2 — інвентар поховання (за: Добровольський 1930)

Рис. 8. Поховання 52: 1 — загальний вигляд; 2, 3 — горщики при похованні (за: Добровольський 1930)

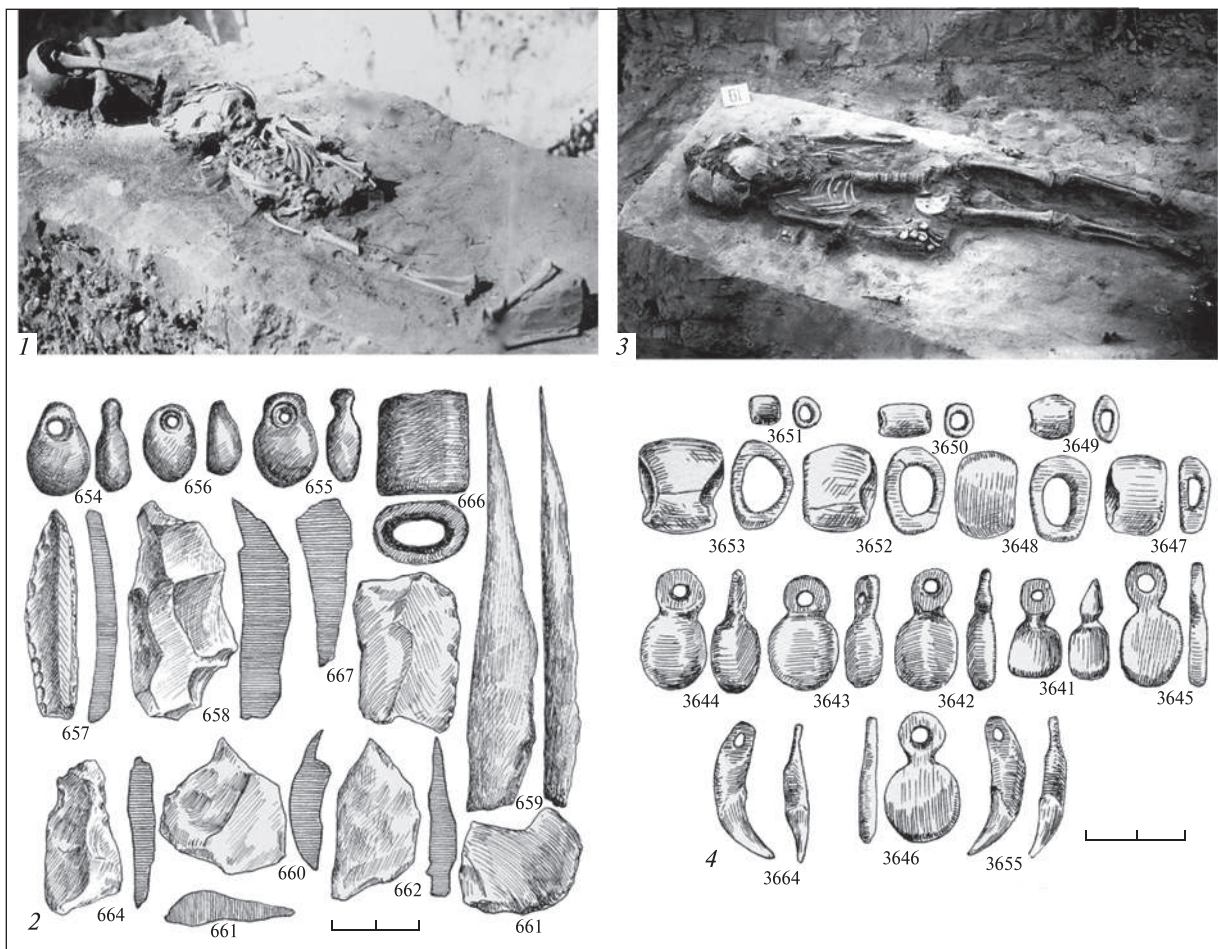

Рис. 9. Енеолітичні випростані поховання: 1—2 — поховання 16 та знахідки при ньому; 3—4 — поховання 61 та знахідки при ньому (за: Добровольський 1929; 1930)

А.В. Добровольський знахідки крем'яних виробів, а також кістяне шило відносив до культурного шару поселення, але при цьому відмічав, що вони все ж таки були спеціально покладені, маючи на увазі, мабуть, що ці речі були знайдені в процесі викопування поховальної ями, і потім компактно покладені на дно (Добровольський 1929, с. 37—38).

Крім того слід зазначити, що й банкоподібний горщик з кістками тварин не має відношення до поховання, і належить, очевидно, до доби пізньої бронзи. До того ж, він розмі-

щений, судячи з фото, значно далі, ніж згаданий 0,15 м від черепа (рис. 9, 1). Але кістяна пронизка, можливо, потрапила в заповнення горщика як раз з поховального набору.

Поховання 61 (рис. 9, 3) знаходилося у східній частині кв. 212 та 216, на гл. 1,6—1,8 м, в шарі Г, у жовтому піску, було засипане бурим піском з мушлями. Скелет дитини лежав на спині, у випростаному положенні, головою на захід-південь-захід. Череп — на потилиці, руки випростані вздовж тіла. Біля правого плеча знайдена кістяна підвіска, така ж знаходи-

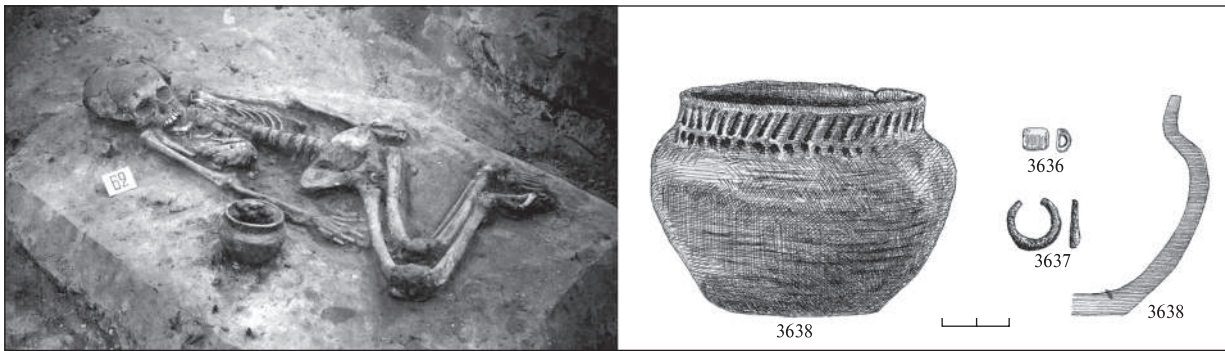

Рис. 10. Поховання 62 та знахідки при ньому (за: Добровольський 1930)

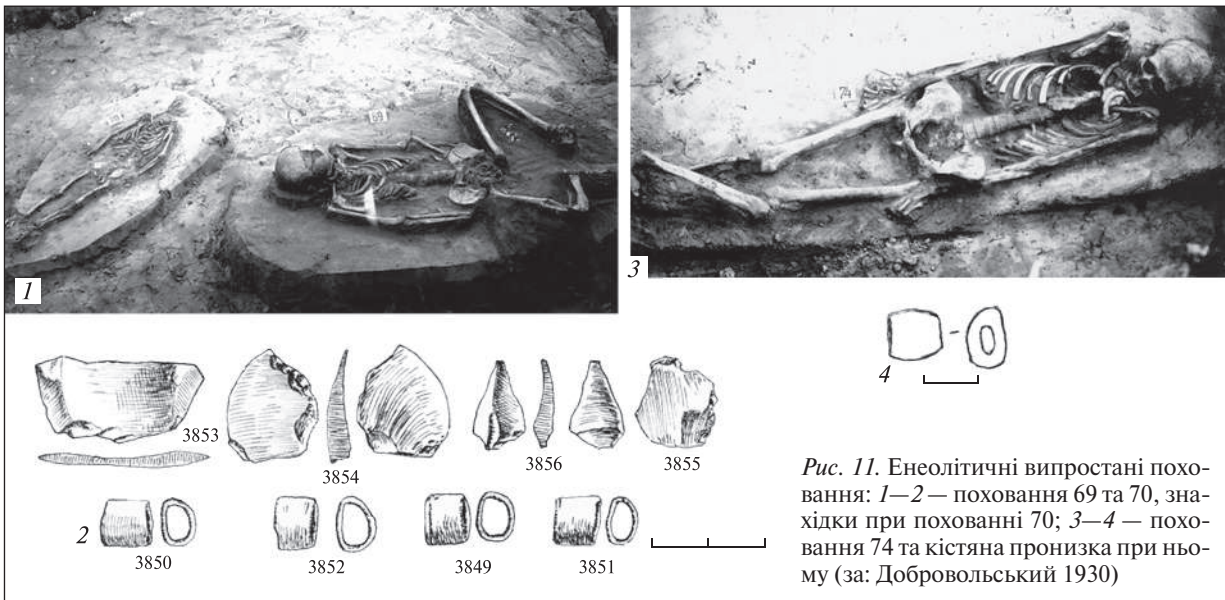

Рис. 11. Енеолітичні випростані поховання: 1—2 — поховання 69 та 70, знахідки при похованні 70; 3—4 — поховання 74 та кістяна пронизка при ньому (за: Добровольський 1930)

лася на зап'ясті правої руки, а на зап'ясті лівої руки у вигляді браслета лежали ще чотири таких же підвіски (1), сім кістяних пронизок (2) та два просвердлених ікла тварини (3).

Опис знахідок:

1. Кістяні краплеподібні або ж вісімкоподібні підвіски (6 шт.), що нагадують підвіски з поховання 16. Довжина від 2,0 до 2,5 см, ширина в нижній частині від 1,0 до 1,5 см (рис. 9, 4, № 3644—3646).

2. Пронизки з трубчастих кісток тварин (7 шт.), з овальним та сплющено-овальним перетином: 4 великі та 3 меншого розміру. Довжина великих від 1,3 до 1,6 см, висота від 1,2 до 2,0 см; малих відповідно від 0,7 до 1,0 см та від 0,6 до 0,9 см (рис. 9, 46 № 3647—3653).

3. Підвіски з просвердлених ікол тварин (лисиця?), довжиною 2,9 см (рис. 9, 4, № 3664—3665).

А.В. Добровольський відзначає, що з рівня 1,0 м шар мушлі поселення був зруйнований цим похованням, а також похованням 62, що знаходилося в тому ж квадраті (кв. 212). Оскільки

ки вже на цьому рівні були відсутні знахідки з шару поселення, автор розкопок припускав, що обидва поховання були впущені вже тоді, коли поселення не існувало, або ж доживало останні часи (Добровольський 1930, с. 266). Слід зазначити, що поховання 62 (див. нижче) за знахідками, безумовно, відноситься до доби ранньої бронзи, до пізньоямного або ж ранньокатакомбного часу (рис. 10), і, скоріш за все, саме його яма прорізала зверху нашарування поселення.

Поховання 70 (рис. 11) знаходилося в кв. 226, на гл. 1,4—1,6 м, в жовтому піску, було засипане чорно-бурым піском з мушлями. Скелет лежав на спині, у випростаному положенні, головою на схід-південь-схід. Кістки не пофарбовані. Біля кисті правої руки лежали купкою чотири відщепи кременю, скоріш за все, з шару поселення, а зліва, під щелепою знаходилися чотири кістяні пронизки (1).

Опис знахідок:

1. Пронизки (4 шт.) виготовлені з тонких трубчастих кісток тварин (птахів?), ци-

Рис. 12. Енеолітичні поховання у зібганому на спині положенні: 1 — поховання 1; 2 — поховання 5 та 7; 3 — поховання 7 (за: Добровольський 1929)

ліндричні, овальні в перетині. Довжина 0,8—0,9 см, висота 0,8—0,9 см (рис. 11, 2).

Поховання 74 (рис. 11, 3) знаходилося у кв. 231, в жовтому піску. Скелет дорослої людини лежав на спині, у випростаному положенні, головою на південь. Руки покладено вздовж тіла, коліна зведені. Гомілкорова кістка лівої ноги зміщена і перекриває праву. Стопи знайдені вище. Під черепом помічено небагато вохри. Біля кисті правої руки знайдена кістяна пронизка (1).

Опис знахідок:

1. Пронизка виготовлена з трубчастої кістки тварини, має сплющено-овальний перетин. Довжина 1,1 см, ширина 1,1 см, товщина 0,8 см, Діаметр отвору 0,3—0,4 см (рис. 11, 4).

Група II. Поховання на спині з підігнутими в колінах ногами

Поховання 1 (рис. 12, 1) знаходилося в кв. 2, у шарі Б. Штик 1 — бурий пісок та мушлі; штик 2 — у бурому піску (0,2—0,4 м) знайдені камені, а під ними з'явилися кістки ніг, розміщені в кв. 1, 11, 12; штик 3 — сіро-бурий пісок із вкрапленнями мушель. Скелет на спині, у зібганому положенні, головою на північ-північ-захід. Зігнуті в колінах ноги розведені ромбом, стопи зведені разом. Руки випростані вздовж тіла, кисті під стегновими кістками ніг. Ліва рука дещо відведена від тіла. Череп покладено на потилицю. Під кісткою помітна червоно-

бувата вохра. В районі правої стегнової кістки знайдено кістяне знаряддя, яке потрапило з шару поселення.

Поховання 5 (рис. 12, 2) знаходилося на межі кв. 24 та 30, в шарі Б-I, у бурому піску. Скелет лежав на спині у зібганому положенні, головою на захід. Ноги розведені ромбом, при цьому гомілкові кістки правої ноги сильно підведені до тазу. Руки випростані вздовж тіла. Череп зруйнований похованням 6 доби бронзи, фрагменти черепа були зустрінуті в штику 3 (0,6—0,8 м). Ліворуч від скелета стояла під сильним нахилом кам'яна плита.

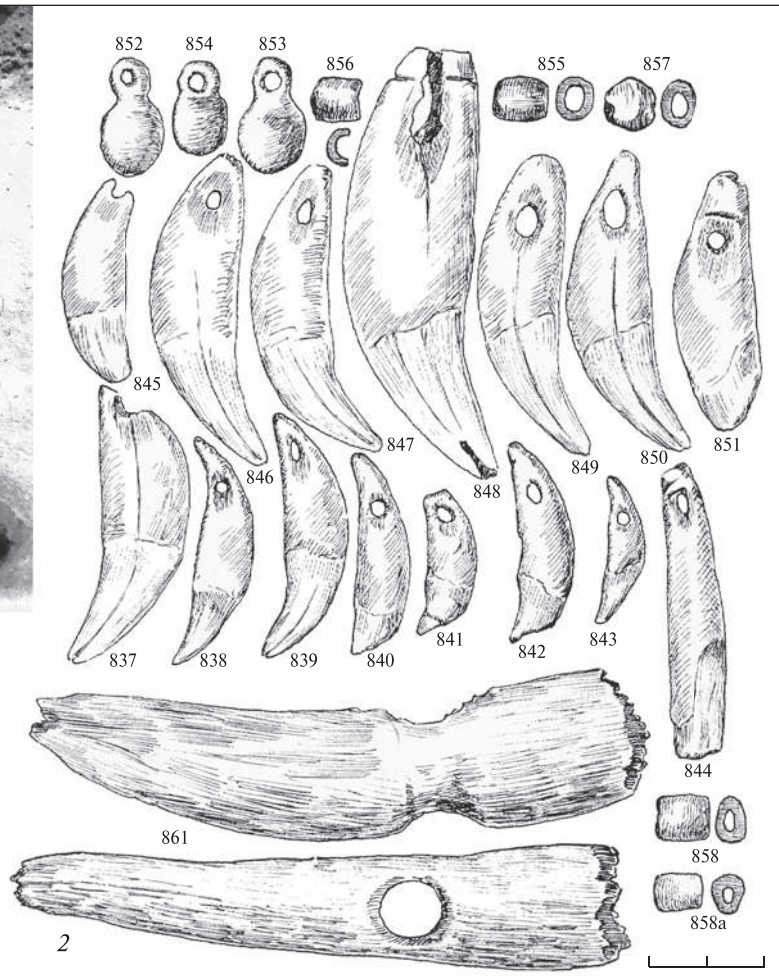
Про наявність вохри дані відсутні. Основа плити, судячи з фото, знаходилася нижче рівня залягання скелета, і тому не може відноситися до поховання, зокрема, ймовірного його перекриття.

Поховання 7 (рис. 12, 2, 3) знаходилося в кв. 28, в шарі Б-III (0,6—0,8 м), в чорно-бурому піску з мушлями. Верхня частина скелету зруйнована. Судячи зі збереженої нижньої частини, він лежав на спині, у скорченому положенні, головою на північ-північ-схід. Ноги розведені ромбом. Кістки пофарбовані.

Поховання 15 (рис. 13, 1) знаходилося в кв. 56, в шарі В (1,6—1,8 м), в жовто-бурому піску, в якому була помітна яма поховання, яка зруйнувала шар мушель. На цій ділянці зверху шару «Poludino» лежав прошарок «Unio», який

Рис. 13. Енеолітичне поховання 15 та інвентар при ньому (за: Добровольський 1929)

і був зруйнований ямою. Грунт над ямою перемішаний з мушлями. Скелет лежав на спині, в скорченому положенні, головою на південний схід. Ноги в колінах розведені, ліва більше. Руки випростані вздовж тіла. Череп на потилиці. На різних ділянках скелету помітна невелика кількість червоної вохри. Під черепом, праворуч знайдені два ведмежі ікла. На шийних хребцях — намисто з 14 просвердлених ікол тварин, біля лівої скроні — підвіска із зуба молодого оленя. Вздовж правої плечової кістки в один ряд лежали на червоно-бурій вохрі дві кістяні краплеподібні підвіски та три кістяні пронизки з трубчастих кісток тварин. Такі ж пронизки знайдені серед намиста та на ребрах зліва, біля тазу. Ще одна краплеподібна підвіска знайдена біля кисті лівої руки. На правій стороні грудної клітки лежав просвердлений клеуць з рогу оленя (рис. 13, 2).

Поховання 17 опис відсутній, фото зроблене з незручного ракурсу. Згідно фото та плану могильника, знаходилося на межі кв. 20 та 28, скелет частково зруйнований, лежав на спині, у зігнаному положенні, головою на північний схід. Ліва стегнова кістка впала під нахилом

вправо на гомілкові правої ноги, а гомілкові зберегли майже вертикальне положення. Права рука випростана. Череп зміщений вправо.

Поховання 18 (рис. 14, 1) знаходилося в кв. 49 та 51, в шарі Б-IV та III (0,4—0,8 м), в шарі мушель, які підстиляли та вкривали поховання. Скелет лежав на спині, в скорченому положенні, головою на північ-північ-захід. Ноги, зігнуті в колінах, зберегли первісне вертикальне положення. Права рука злегка зігнута, кисті обох рук підігнуті і покладені на тазові кістки. Під скелетом помічена червоно-бура вохра. Череп припіднятий, повернутий вправо.

Поховання 19 (рис. 14, 2) знаходилося в кв. 73, в шарі В (1,4—1,6 м), в жовто-бурому піску. Скелет лежав на спині в скорченому положенні, головою на північ-північ-захід. Зігнуті в колінах ноги розведені в сторони, але права майже зберегла вертикальне положення. Руки зігнуті в ліктях та відведені від тіла. Кістки не пофарбовані.

Поховання 20 (рис. 14, 3) знаходилося на перехресті кв. 30, 69, 77, 78, в шарі Б (0,4—0,6 м). Скелет лежав на спині з зігнутими в колінах і дещо розведеними ромбом ногами, головою на

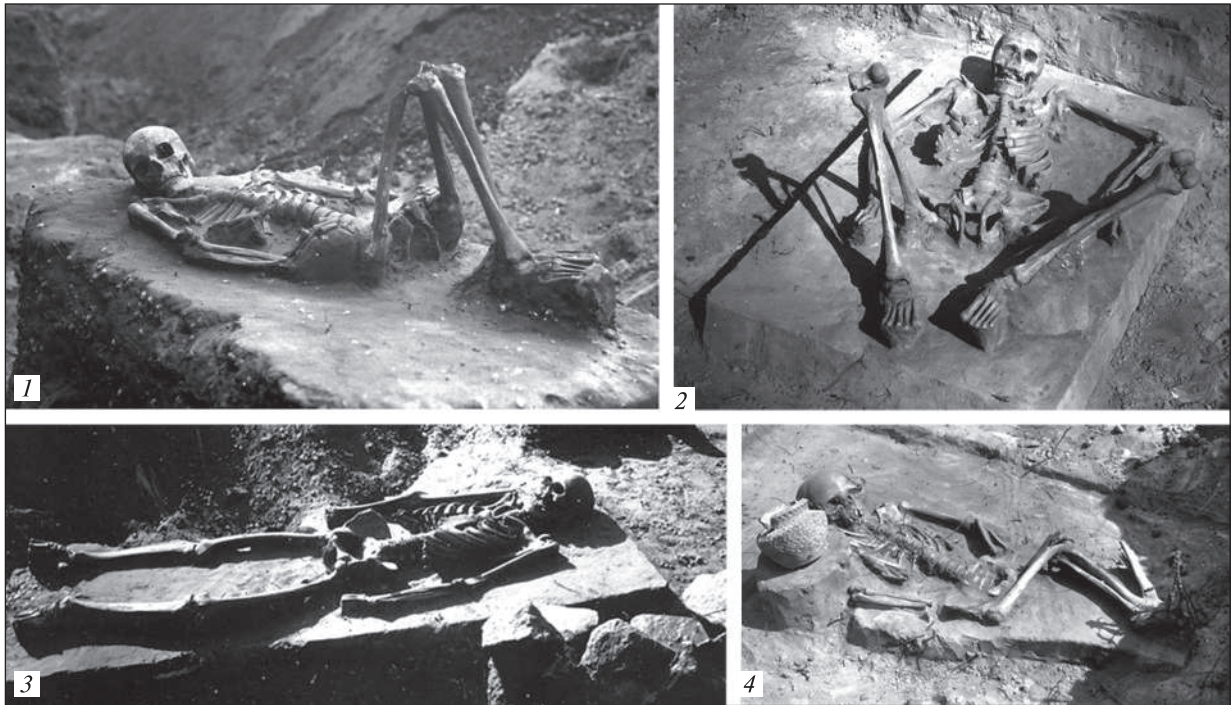

Рис. 14. Енеолітичні поховання у зібганому на спині положенні: 1 — поховання 18; 2 — поховання 19; 3 — поховання 20; 4 — поховання 30 (за: Добровольський 1929)

південний захід. Руки зігнуті в ліктях. Не пофарбований.

Поховання 21 (зображення відсутнє) знаходилося в кв. 76, в шарі В (1,2—1,4 м), в жовто-бурому піску. Скелет лежав на спині з зігнутими та розведеними в сторони ногами, головою на схід-північ-схід. Права рука випростана вздовж тіла, кисть під стегновою кісткою, ліва рука зігнута, кисть на тазових кістках. Нижче тазових кісток знайдені чотири просвердлених дрібних ікол тварин. Не пофарбований.

Поховання 26—27 (рис. 3, 1): перше з них знаходилося в кв. 101, в шарі Б-II (0,8—1,0 м). Скелет сильно зруйнований, нижня частина та права рука відсутні, тому відноситься до цієї групи умовно, так як положення ніг встановити неможливо. Верхня частина скелету лежала на спині, головою на південний схід. Збережена ліва рука трохи зігнута в лікті, можливо, за рахунок незначного зміщення ліктьових кісток. Помічена вохра, але дуже мало. Між ребрами лівої сторони знайдені два однотипних крем'яних вістря стріл з асиметричною основою і виступаючим шипом. Довжина стріл досягала 2,0 см, ширина основи — 1,2 см (рис. 3, 2).

Поховання 27 знаходилося неподалік на південний схід від поховання 26, в кв. 104, в шарі Б-III. Зруйноване, зберігся тільки череп, направлений потилицею на південний схід. Важко сказати, чи було воно зруйноване похованням 26.

Поховання 30 (рис. 6, 2; 14, 4) знаходилося в кв. 111, в шарі В, в жовто-бурому піску (1,6—1,8 м). У стінці квадрату простежувалася яма, яка прорізає з верхнього рівня бурий пісок. На фоні жовто-бурого піску яма мала овальні обриси. Скелет лежав на спині, в скорченому положенні, головою на північний схід. Ноги частково зберегли припіднятість зігнутих колін. Руки трохи зігнуті в ліктях, кисті на тазових кістках. Череп на потилиці, припіднятий. Під стопами помічена червона вохра, яка простежувалась і в інших місцях, але мало.

А.В. Добровольський відніс до цього поховання горщик доби середньої бронзи, який, як видно на фото, залягав значно вище, в заповненні над правою плечовою кісткою похованого. Тому зв'язок горщика з похованням сумнівний, точно так, як зв'язок сусіднього випростаного поховання 29 з горщиком доби пізньої бронзи (див. вище, рис. 6, 2).

Поховання 37 (рис. 15, 1) знаходилося в кв. 147, в шарі Б-I, дитяче. Погано збережений скелет лежав на спині, в зібганому положенні, головою на північний схід. Ліва нога нахилилася праворуч, зберігши при цьому припідняте положення. Кістки рук відсутні. Череп повернутий ліворуч. В 0,45 м від черепа — горщик на ніжці.

На фото видно, що горщик знаходиться досить далеко від поховання, і не має до останнього ніякого відношення.

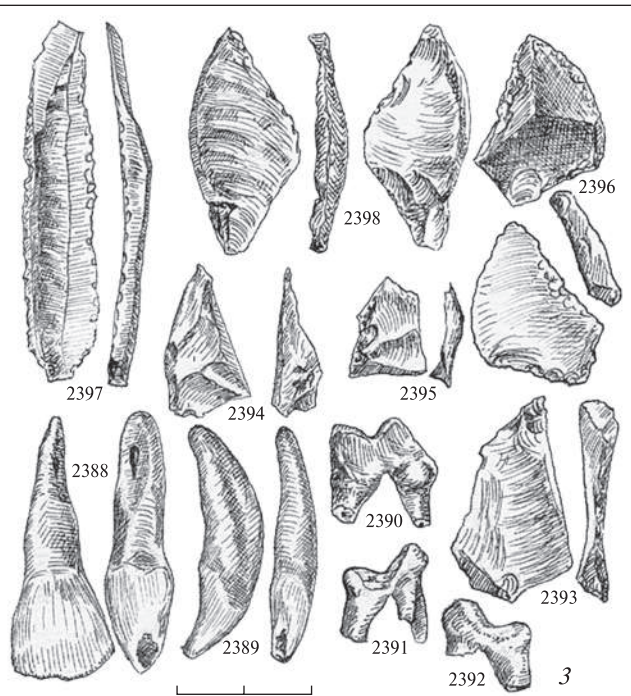

Рис. 15. Енеолітичні поховання у зібганому на спині положенні: 1 — поховання 37; 2—3 — поховання 39 та інвентар при ньому (за: Добровольський 1930)

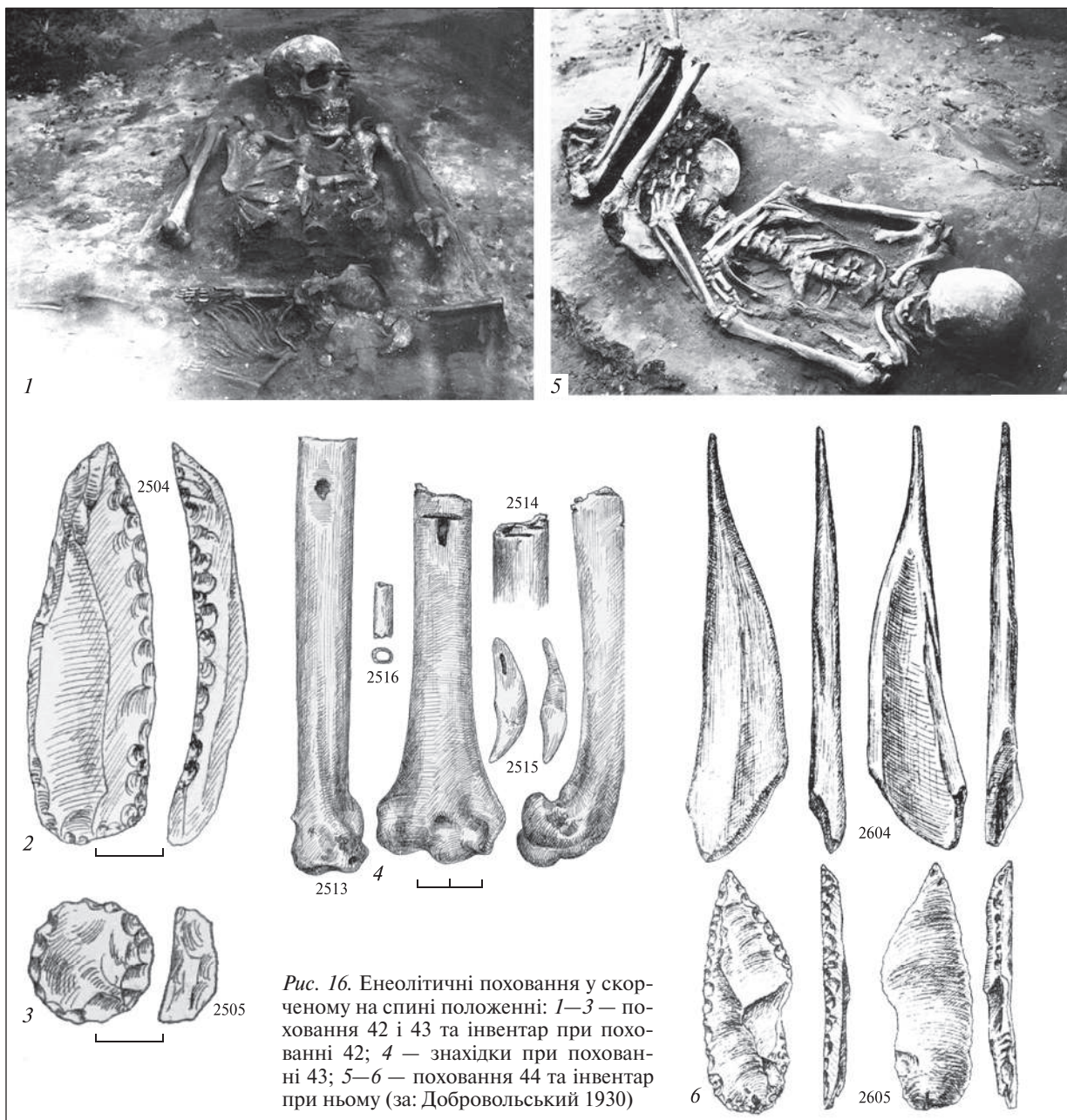
Поховання 39 (рис. 15, 2) знаходилося на межі кв. 156 та 157 на гл. 1,0—1,2 м. У жовтому піску простежувалася овальна яма, заповнена чорно-бурим піском з мушлями. Поховання було перекрите кам'яною плитою. Скелет лежав на спині, в зібганому положенні, головою на схід-північ-схід. Зігнуті в колінах ноги розведені ромбом. Права рука випростана, ліва зігнута в лікті під тупим кутом. Череп на потилиці, у вертикальному положенні. Праворуч за черепом лежали купкою 6 виробів з кременю: чотири неретушованих та один відщеп з ретушшю, одна пластинка з ретушованими краями; 4 зуби тварин та один просвердлений кінський передній зуб-підвіска (рис. 15, 3).

А.В. Добровольський відмітив ідентичність цих речей з матеріалами поселення, але не відніс їх до якогось культурного шару, оскільки вважав по засипці та профілю стінки кв. 156—157, що поховання було, безумовно, впущеним у шар не нижче сіро-бурого піску, але не знав з якого саме рівня. Він вважав за можливе, що речі могли бути зібраними під час копання ями і що вони не можуть бути використані для датування поховання (Добровольський 1930, с. 163—164).

Поховання 42 (рис. 16, 1) знаходилося в кв. 159, в шарі Г, штик І (1,0—1,2 м), в жов-

тому піску. Простежувалась яма овальної форми, яка була прорізана перпендикулярно ямою поховання 43, в результаті чого була повністю знищена нижня частина скелету включаючи таз та ліктьові кістки рук. Обриси ями зникли десь в штику ІІІ. У верхніх шарах квадрату були знайдені окремі кістки скелету. Скелет лежав на спині, головою на північ-північ-схід, череп на потилиці, вертикально, дещо повернутий ліворуч. Плечові кістки рук лежали вздовж тіла. Під черепом помічена червона вохра, яка фіксувалася також і під скелетом. На грудних кістках лежало крем'яне знаряддя на невеликій ретушованій по краям пластині, довжиною 6,0 см, шириною 1,9 см, товщиною 0,7 см (рис. 16, 2). У заповненні була знайдена невелика кругла скребачка, діаметром 1,9 см, товщиною 0,7 см (рис. 16, 3).

А.В. Добровольський вважав, що крем'яні вироби потрапили з шару поселення разом із засипкою ями, хоча відносно пластини були сумніви (Добровольський 1930, с. 169). Дитяче поховання 43, судячи з його випростаного та дещо зігнутого в поясі і розвернутого на правий бік положення, із зігнутою лівою рукою, дуже нагадує поховання інгульської катакомбної куль-

тури (рис. 16, 1). За черепом похованого, але не при ньому, у заповненні, були знайдені дві обрізані з однієї сторони, та зі слідами надрізів трубчасті кістки, одна з яких з отвором. Дещо вище лежала пронизка, довжиною 1,6 см, діаметром 0,6 см з трубчастої кістки птаха. В районі шиї знайдено просвердлене ікло тварини (рис. 16, 4). Не виключено, що частина цих знахідок могла належати похованню 42.

Поховання 44 (рис. 16, 5) знаходилося в кв. 162, в шарі Б-II (1,0—1,2). Встановити верхній рівень впуску неможливо. Скелет лежав на спині, в зігнаному положенні, головою на північ. Зігнуті в колінах ноги, піджаті стопами до тазу, зберегли первинне вертикальне положення. Права рука зігнута в лікті під прямим ку-

том, покладена на живіт, її кисть сильно підігнута і лежить біля ліктя лівої руки. Ліва рука дещо підігнута, кисть на тазових кістках. Під кістками помічена червона вохра. Зліва, біля черепа знайдені кістяне шило та ретушоване крем'яне знаряддя на пластинчатому відщепі (рис. 16, 6).

А.В. Добровольський не висловив сумнівів щодо приналежності знахідок до поховання.

Поховання 45 (рис. 17, 1) знаходилося в кв. 163, штик I (1,4—1,6 м). Скелет лежав на спині, в скорченому положенні, головою на північний схід. Тазові кістки та кістки зігнутої в коліні правої ноги при збереженні анатомічного порядку неприродньо вивернуті в сторону. Кістки лівої ноги упали в різних напрям-

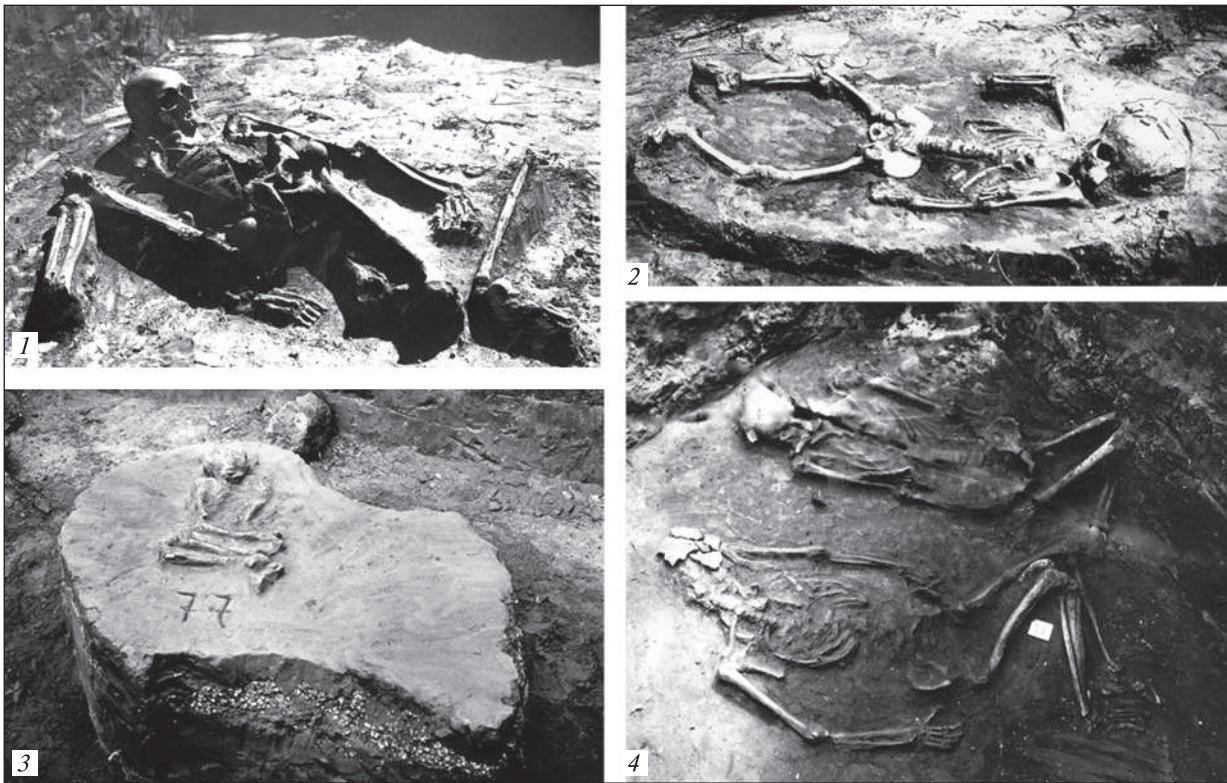

Рис. 17. Енеолітичні поховання у скорченому на спині положенні: 1 — поховання 45; 2 — поховання 50; 3 — поховання 77; 4 — поховання 78—79 (за: Добровольський 1930)

ках — стегнова вниз, під нею — велика гомілкорова, а мала гомілкова впала ліворуч. Стопа зберегла первинне положення. Права рука повернута з лопатки, її плечова кістка лежить паралельно гомілці правої ноги, а ліктьові заходили під стегно. Її кисть лежала нижче тазових кісток. Ліва рука випростана вздовж тіла, злегка підігнута в лікті. Кисть також підігнута до тіла. Під скелетом простежена невелика кількість червоної вохри.

А.В. Добровольський припускав, що в такому стані можна було поховати тільки людину уже після розкладення м'яких тканин скелету (Добровольський 1930, с. 186).

Поховання 50 (рис. 17, 2) знаходилося в кв. 175, штик IV (0,6—0,8 м). Скелет дитини лежав на спині, в скорченому положенні, головою на південний схід. Зігнуті в колінах ноги розведені ромбом, а стопи широко розставлені. Права рука зігнута, відведена від тіла так, що її плечова кістка лежала майже перпендикулярно до тіла, а променеві — паралельно до останнього. Кисть відсутня. Ліва рука випростана, кисть біля тазу. Череп повернутий вліво. Вохра не помічена.

Поховання 62 (рис. 10) знаходилося в кв. 212, в жовтому піску (2,0—2,2 м). Яма заповнена чорно-бурим піском з мушлями.

Скелет лежав на спині, в зігнутому положенні, головою на схід-південь-схід. Ноги лежали колінами праворуч. Права рука випростана вздовж тіла, кисть під правим стегном; ліва трохи зігнута, кисть біля тазу. Череп лежав на потилиці. Біля правої руки на червоній вохрі стояв ліпний плоскодонний приземкуватий горщик, прикрашений по шийці та при переході її у плічка. Висота горщика 7,0 см, діаметр дна 7,0 см, вінця 11 см (рис. 10, 2, № 3638). Біля горщика, ближче до кисті руки, знайдена кістяна пронизка зі сплюснено-овальним перетином, довжиною 0,8 см, в перетині 0,65 × 0,40 см (рис. 10, 2, № 3636). Біля правої скроні лежала мідна (? Ю.Р.) підвіска у вигляді незамкнутого кільця з гострими кінцями, діаметром 1,6 см, товщина проволочки 0,35 см (рис. 10, 2, № 3637).

Поховання, безумовно, відноситься до доби ранньої бронзи (див. вище).

Поховання 69 (рис. 11) знаходилося в кв. 226, в жовтому піску (1,2—1,4 м), засипаний чорно-бурим піском з мушлями. Скелет юнака лежав на спині, в зігнутому положенні, головою на північ. Зігнуті в колінах ноги розведені ромбом. Права рука лежала вздовж тіла, злегка зігнута в лікті, кисть торкалася правого стегна. Ліва також була випростана з незначною зігну-

тістю, кисть під тазом. Череп лежав рівно, на потилиці. Вохра відсутня.

Поховання 77 (рис. 17, 3) знаходилося на перехресті квадратів 256, 259, 260 і 261, штик III (0,8—1,0 м), в чорно-бурому піску без мушель. На цьому рівні знаходилася овальної форми закладка з каменів, під якою лежав скелет на шарі мушель. Розміри закладки 1,8 × 1,3 м. Один камінь лежав на черепі і розчавив його. Скелет лежав на спині, в зібганому положенні, головою на північний захід. Зігнуті ноги сильно піджаті до тазу, перехрещені після падіння і зведені праворуч. Ліва рука зігнута в лікті, кисть під тазом; права випростана вздовж тіла, кисть також під тазом. Вохра відсутня.

Не зрозуміло, що означають слова А.В. Добровольського про перехрещеність ніг, на фото зігнуті ноги лежать колінами вправо.

Поховання 78—79 (рис. 17, 4) знаходилося в кв. 264, в жовтому піску (0,8—1,0 м), засипане чорно-бурим піском з мушлями. Поховання парне. Обидва скелети лежали на спині, в скорченому положенні, головами на північний схід. Зігнуті в колінах ноги у одного з похованих зберегли первинне вертикальне положення, а у іншого ноги нахилились вліво. Права рука останнього підігнута в лікті і трохи відведена від тіла. В інших випадках руки випростані вздовж тіла, кисті біля тазових кісток. Під стопами обох скелетів помічена червона вохра.

Підсумки

Після вище викладеного, автор ще раз хоче підкреслити складність визначення хронології поховань та їхньої культурної належності, до яких додаються складності визначення зв'язку між окремими похованнями та інвентарем біля або поблизу них, оскільки поховання прорізали шари з різночасовими культурними залишками. Інше питання, якщо частина випростаних поховань та скорчених на спині відносяться до енеолітичних, чи були вони одночасові в межах даної епохи. Чи можуть поховання обох груп, зокрема, поховання 15, 16 та 61, вважатися одночасовими завдяки наявності при них схожих між собою кістяних прикрас, зокрема, краплеподібних підвісок? Чи можна орієнтуватися на них для розгляду співвідношення між собою інших, але безінвентарних енеолітичних поховань обох груп?

Власне, самі кістяні прикраси не можуть бути надійним хронологічним індикатором, не дивлячись на їх певну специфіку, оскільки

ки вони не відомі в чіткому хронологічному контексті доби енеоліту. Наприклад, зовні схожі пронизки були знайдені в похованні 10 могильника Ігрень 8, за якими автор у свій час відніс поховання до пізнього енеоліту, але виявилось, що це дуже спірне питання, яке потребувало перегляду (Рассамакін 2017, с. 35—36, рис. 13). Випадки прямої стратиграфії між зібганими на спині та випростаними похованнями, на відміну від Ігреньського могильника (Рассамакін 2017, с. 29—31), відсутні.

Використання вохри в похованнях обох груп дуже обмежене, часто взагалі відсутнє, за винятком випростаного поховання 40—41 (табл. 1; 2). Щодо поховань на спині, з підігнутими ногами необхідно підкреслити цікаву деталь — це збереженість первинного положення ніг, перш за все, розведених ромбом, які власне переважають над вертикально стоячими. У двох випадках зігнуті ноги лежали, можливо, спочатку покладеними праворуч, при цьому, одне з них (№ 62), безумовно, відноситься до доби ранньої бронзи (див. вище), а інше (№ 77), єдине під кам'яною закладкою, і значно віддалене від основної групи поховань всього могильника, очевидно, теж можна датувати цим же часом.

Надійних даних про наявність поховань обох груп, які можна було б віднести до доби раннього енеоліту у автора немає. Можна лише підкреслити деякі риси для деяких поховань другої групи, притаманні обрядовій практиці доби раннього енеоліту. Наприклад, підігнуті кисті, складені на тазових кістках (№ 18; 30), або ж покладена на грудну клітку ретушована пластина у похованні 42, якщо вона не походить з культурного шару. Але, на жаль, положення ніг цього поховання не визначене через руйнацію похованням доби середньої бронзи (№ 43). Тільки поховання 26, але також зруйноване для визначення первинного положення ніг, з асиметричними вістрями стріл майкопського типу дають надійні підстави для датування його добою середнього або пізнього енеоліту, в залежності від датування періодів розвитку майкопсько-новосвободненських пам'яток Північного Кавказу. Виходячи також з порівняння енеолітичними похованнями ґрунтових Ігреньського могильника і могильника Дерев'яка II в Подніпрров'ї, а також могильника на поселенні Олександрія в басейні Сіверського Дінця, автор вважає, що розглянуті поховання обох груп могли б датуватися добою середнього та пізнього енеоліту. Не виключено, що випро-

стані поховання можна було б розглядати в контексті розвитку підкурғанних випростаних поховань, а скорчені на спині — в контексті розвитку так званих постстогівських підкурғанних поховань, щоб говорити про їх культурну належність. Важливо було б отримати радіовуглецеві дати кістяних прикрас, які були знайдені при похованнях, оскільки вони наявні в фондах Національного музею історії України.

У будь-якому випадку, публікація матеріалів могильника на о. Виноградному вводить у науковий обіг важливі матеріали для вивчення поховальних традицій ґрунтових могильників такого регіону, як порожиста частина Дніпра.

- Добровольський А.В. Неолітична стація на о. Виноградному. Щоденник розкопок за 1929 рік. *Науковий архів ІА НАН України*. Фонд ВУАК/Дн., № 45—46.
- Добровольський А.В. Продовження розкопок неолітичної стації на Виноградному (Лантухівському) острові, с. Привільне 1930 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Фонд 18, № 61.
- Добровольський А.В. Могильник в с. Чаплі. *Археологія*. 1954, т. IX, с. 106—118.
- Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. Луганск: изд-во ВНУ им. В. Даля, 2006.

- Котова Н.С. Поселения среднего энеолита в степном Поднепровье. *Материали та дослідження з археології Східної України*. 2008, вип. 8, с. 124—133.
- Кияшко В.Я., Поплевко Г.Н. Кремневые наконечники стрел Константиновского поселения. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998*. 2000, вып. 16, с. 241—258.
- Попова Т.Б. Дольмены станицы Новосвободной. Москва: ГИМ, 1963.
- Рассамакин Ю.Я. Про першу знахідку навершя кічкаського типу (з приводу одного зауваження). *Материали та дослідження з археології Східної України*. 2000, № 2, с. 5—37.
- Рассамакин Ю.Я. Могильники Ігреня (Огріня) 8 та Олександрія доби енеоліту: проблеми датування та культурної належності. *Археологія*. 2017, № 4, с. 24—46.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ: Наукова думка.
- Телегін Д.Я. Культурна належність і датування енеолітичних поховань Степового Подніпров'я. *Археологія*. 1987, № 60, с. 17—30.
- Шарафутдінова І.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев: Наукова думка, 1982.
- Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Дніпропетровськ: Промінь, 1989.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.—Ende des 4. Jt. v. Chr.). *Archäologie in Eurasien*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004, Bd 17.

Надійшла 28.11. 2017

Ю.Я. Рассамакін

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины

ГРУНТОВИЙ МОГИЛЬНИК НА о. ВИНОГРАДНОМ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ

Автор публикует материалы ґрунтового могильника, исследованного в 1929—30 гг. А.В. Добровольским на о. Виноградном, в порожистой части Днепра. Основное внимание уделено двум группам погребений. Погребения первой группы совершены на спине в вытянутом положении. Погребения второй группы лежали на спине, с подогнутыми ногами, как правило, сохранившими первоначальное положение коленями вверх или разведенных ромбом. Основная проблема при изучении этих групп погребений в виду безинвентарности большинства из них — определение относительной хронологии. Для первой группы автор пытается выделить погребения, относящиеся к эпохе неолита, энеолита (очевидно, среднего этапа), а также ряд погребений эпохи средней бронзы (катакомбной культуре). Для датировки нескольких погребений эпохой энеолита важное значение имеют костяные украшения при некоторых из них. Среди второй группы важно определить погребения, которые могли бы относиться к эпохе ранней бронзы (ямная культура). В целом, публикация материалов могильника имеет важное значение для понимания и сравнительной характеристики развития погребальной обрядности на примере ґрунтовых могильников.

К л ю ч е в ы е с л о в а: остров Виноградный, ґрунтовый могильник, хронология, погребения эпохи неолита, энеолита и бронзового века

Yurii Ya. Rassamakin

PhD, Senior Research Fellow of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

FLAT BURIAL GROUND ON THE VYNOHRADNYI ISLAND: CURRENT STATE OF RESEARCH

The author publishes materials of the flat burial ground excavated in 1929—1930 by A.V. Dobrovolskyi at the Vynohradnyi Island in the rapids part of the Dniro River. The main attention is paid to two groups of burials. The first group includes supine skeletons. The skeletons of second group lied supine with flexed legs usually preserving their initial position with knees upwards or parted in the shape of rhombus. The main problem studying these groups of burials is the establishment of the relative chronology, since most of them had no grave goods. As for the first group the author attempts to classify

the graves as the Neolithic, Eneolithic (obviously, of the middle stage), as well as some graves of the Middle Bronze Age Catacomb culture. The bone decorations in several Eneolithic graves play the important role for their dating. It is important to distinguish the burials dated to the Early Bronze Age (Yamna culture) among the second group. As a whole the publication of materials from the burial ground is of essential significance for the understanding and comparative description of the development of funeral customs by the example of flat burial grounds.

Key words: the Vynohradnyi Island, flat burial ground, chronology, burials of the Neolithic, Eneolithic, and Bronze Ages

References

- Dobrovolskyi A.V. Neolitychna statyia na o. Vynohradnomu. Shchodenyk rozkopok za 1929 rik. *Naukovyi arkhiv Insytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Fond VUAK/Dn., no 45-46.
- Dobrovolskyi A.V. Prodovzhennia rozkopok neolitychnoi statyii na Vynohradnomu (Lantukhivskomu) ostrovi, s. Pryvilne 1930 r. *Naukovyi arkhiv Insytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Fond 18, no 61.
- Dobrovolskyi A.V. Mohyl'nyk v s. Chapli. *Arkheolohiia*. 1954, vol. IX, pp. 106-118.
- Kiiashko V.Ya., Poplevko G.N. Kremnevyie nakonechniki strel Konstantinovskogo poseleniia. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu v 1998 g.* 2000. iss. 16, pp. 241-258.
- Kotova N.S. Rannii eneolit stepnogo Podneprov'ia i Priazovia. Luhansk: VNU im. V. Dalia, 2006.
- Kotova N.S. Poseleniia srednego eneolita v stepnom Podneprov'ie. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy*. 2008, iss. 8, pp. 124-133.
- Popova T.B. Dolmeny stanitsy Novosvobodnoi. Moskva: GIM, 1963.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.-Ende des 4. Jt. v. Chr.). *Archäologie in Eurasien*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004, Band 17.
- Rassamakin Yu.Ya. Pro pershu znakhidku navershia kichkaskoho typu (z pryvodu odnogo zauvazhennia). *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy*. 2004, iss. 2, pp. 5-37.
- Rassamakin Yu.Ya. Mohyl'nyky Ihren (Ohrin) 8 ta Oleksandriia doby eneolitu: problemy datuvannia ta kulturnoi nalezhnosti. *Arkheolohiia*. 2017, no 4, pp. 24-46.
- Sharafutdinova I.N. Stepnoie Podneprov'ie v epokhu pozdnei bronzy. Kyiv: Naukova dumka, 1982.
- Telehin D.Ya. Kulturna nalezhnist i datuvannia eneolitychnykh pokhovan stepovoho Podniprovia. *Arkheolohiia*. 1987, no 60, pp. 17-30.
- Yavornytskyi D.I. Dniprovi porohy. Dnipropetrovsk: Promin, 1989.

Н.М. Секерська, А.В. Буйських *

ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ НІКОНІЯ (за матеріалами східногрецької кераміки)

На підставі вивчення іонійських киликів та чаш східногрецького походження з керамічної колекції Ніконія встановлено їх сучасну хронологію, зроблено висновок про динаміку імпорту цього виду посуду до Нижнього Подністров'я, а на підставі цього — поточний час заснування Ніконія в межах останньої третини (чверті) VI ст. до н. е.

Ключові слова: Ніконій, Нижнє Подністров'я, грецька колонізація, східногрецька кераміка, іонійські килики.

Багаторічні розкопки античного міста Ніконій на лівому березі Дністровського лиману (давній Тірас) дозволили встановити, що його було засновано в другій половині VI ст. до н. е. (Секерская 1989, с. 16; 1997, с. 7 сл.; 2013, с. 496 сл.). Крім Ніконія, вздовж лівого берега лиману відомо півтора десятки синхронних поселень, а саме тому разом їх було інтерпретовано як єдиний економічний і політичний організм, що складався з міста та сільської округи (Охотников 1990, с. 64 сл.; 2013, с. 554—564). Питання про метрополію, яка вивела Ніконій, було також детально розглянуто в історіографії. У результаті, з урахуванням аналізу раннього речового комплексу, зроблено попередній висновок про його заснування мілєтянами, як і всі оточуючі Ніконій міста Північно-Західного Причорномор'я (дискусію з літературою див: Секерская 1989, с. 16—17). Проте, пізніше, завдяки аналізу лапідарного напису, було висловлено гіпотезу про заснування Ніконія як дочірньої колонії Істрії (Виноградов 1999, с. 50 сл.).

Стационарні розкопки Ніконія, які з перервами продовжувалися більше півстоліття поспіль, принесли значний обсяг нової інформації, що дозволила деталізувати його історичну топографію, суттєво поточнити всі періоди існування пам'ятки, залучити до обігу новітні матеріали і, тим самим, по-новому окресли-

ти місце Ніконія на карті Північно-Західного Причорномор'я за античної доби. На цьому тлі стало очевидним суттєве відставання публікацій археологічних матеріалів (як тих, що походять зі старих розкопок, так і з новітніх), які маркують найраніший період його існування. Тому вимогою часу стали поглиблені аналітичні розробки, яких бракує для уточнення питання про час заснування Ніконія.

Упродовж багаторічних археологічних досліджень Ніконія один з авторів цієї роботи не раз звертався до вивчення найраніших керамічних матеріалів, колекція яких зараз налічує декілька сотень знахідок. Вже перші результати цього дослідження дали змогу стверджувати появу Ніконія в середині VI ст. до н. е., в той час, коли основна маса матеріалів датувалася другою половиною цього століття, а лише поодинокі знахідки — першою (Секерская 1976, с. 95). Проте саме ця обставина дала змогу пізніше скоригувати час заснування міста в межах другої половини VI ст. до н. е. Це стало можливим завдяки ретельнішому типологічному розподілу керамічного масиву з виділенням окремих груп за формами та призначенням — тарою, кухонним посудом, а також парадним, ужитковим, вузько спеціалізованим тощо (Секерская 1989, с. 36—38, рис. 18, 1—6). Однак зараз, з огляду на появу значної кількості нових матеріалів з розкопок самого Ніконія, а також базових середземноморських пам'яток разом з поглибленим вивченням міст та поселень, що виникли в процесі грецької колонізації Північного Причорномор'я, знову назріла нагальна потреба атрибуції ранніх керамічних знахідок для уточнення часу появи Ніконія. Крім того, сучасний перегляд значної за обсягом керамічної колекції дає змогу визначити її склад і з'ясувати основні центри-імпортери (принаймні ті, що наразі відомі) окремих видів керамічної продукції. Така робота необхідна для вирішення значно ширшого кола питань, пов'язаних з напрямками торгівельно-економічних контактів між античним Середземномор'ям та населенням цього регіону Понту в пізньоархаїчний час.

* СЕКЕРСЬКА Наталія Михайлівна — кандидат історичних наук, зав. відділу експозиції Одеського археологічного музею НАН України.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України, abujskikh@ukr.net

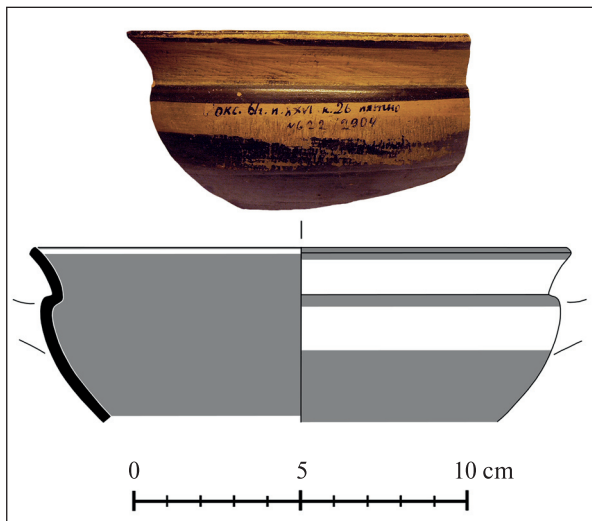

Рис. 1. Іонійський килик ОАМ № 75022-4

Тому нас, перш за все, зацікавив парадний і столовий посуд східногрецького (іонійського) походження, сучасна хронологія якого дає змогу встановлювати порівняно вузькі абсолютні дати. Ревізія матеріалів, які зберігаються в експозиції і фондах Одеського археологічного музею НАНУ дозволила виділити близько двох сотень археологічно цілих посудин та фрагментів, які становлять виключний інтерес для такої роботи¹. Всі вони належать східногрецькому виробництву, переважно північноіонійському, рідше — південноіонійському, а також були привезені з о. Хіос, Фасос та, ймовірно, ще з деяких острівних центрів Егеїди. Серед них чи не найбільш інформативними є чаші, яких зараз у колекції налічується з півсотні. Саме ця категорія довізного посуду, з огляду на сучасний рівень його вивчення, є однією з найраніших у керамічному комплексі Ніконія. З певними змінами форм та декору чаші побутували досить довгий час: вони знайдені в заповненнях найраніших жител, напівземлян, а також господарських ямах, а окремі фрагменти — ще й в культурному шарі.

Це означає, що для Ніконія іонійські чаші є масовим видом керамічного імпорту. Тому вивчення ніконійських імпортованих чаш дозволяє суттєво поточнити час заснування пам'ятки і тим самим відповісти на одне з актуальних питань давньої історії Подністров'я за часів грецької колонізації цього регіону. Більше того, сучасні уявлення про динаміку поширення ана-

логічних чаш у колекціях основних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, передовсім, найближчого оточення Ніконія: Істрії, Борисфена (поселення на о. Березань), Ольвії та пам'яток ольвійської хори, разом з ніконійськими матеріалами дають змогу доповнити загальну картину їх поширення в регіоні.

Чаші з Ніконія, які нас зацікавили, належать до двох основних типів — із скошеним та відігнутим краєм (киліки), та з вертикально посадженим прямим, трохи загостреним краєм (напів- або чверть-сферичні чаші). Всі посудини, що наявні в колекції за більше півстоліття розкопок Ніконія, мають північноіонійське або часто невстановлене походження через їх численні імітації.

Серед чаш зі скошеним краєм найранішим є глибокий килик з відігнутим підпрямокутним у перетині краєм, різко виділеними вузькими плічками, які переходять у стінки, що звужуються (рис. 1). Зазвичай, такі килики мали дві невеликі округлі в перетині ручки та невисоку конусоподібну ніжку. В середині чашу, за винятком тонкої резервної смужки вздовж краю, вкрито густим блискучим чорним лаком; зовні — тонкі смужки лаку проведено по краю та на плічках, вінця та зону ручок залишено резервними, тобто в кольорі глини, а всю нижню частину тулова, разом із втраченою ніжкою, було вкрито тим же лаком. Візуальні характеристики глини свідчать про наявність дрібних сріблястих та темних часточок у добре відмученому глиняномутісті (7.5YR 6/4). У цьому випадку слід послатися на результати керамічних аналізів аналогічних киликів з Березані з колекції Державного Ермітажа, що свідчать про відсутність надійно локалізованого зараз виробничого центру (Posamentir, Solovyov 2007, Abb. 9, 1—3). За класифікацією У. Шлотцхауера, розробленою на основі стратифікованих археологічних комплексів Мілету, такі килики належать типу 9, варіанту форми 9,1.C із загальною датою в межах 590/580—550/540 pp. до н. е. (Schlotzhauer 2001, Kat. No 175—178). Слід зазначити, що ці килики належать до числа масового імпорту в Північно-Західне Причорномор'я у вказаний час. З найближчих пам'яток вони відомі, передовсім, у колекції Борисфена (Буйських 2016, с. 31—32, рис. 2, 5, 9, 11), Істрії (Lambrino 1938, fig. 51) та Ольвії (Буйських 2013, кат. № 5.59), а також деяких поселень її хори (Буйських, Буйських 2010, рис. 2, 9).

Основна маса киликів (рис. 2; 3) належить типу 11, варіанту форми 11,1.B, за У. Шлотцхауером. Килики такого типу існували у над-

¹ Автори вдячні директору Одеського археологічного музею НАН України, доктору історичних наук І.В. Бруяко, який ініціював цю роботу, а також науковим співробітникам фондів Л.Ю. Поліщук і А.М. Колесниченко за допомогу в опрацюванні ранніх матеріалів Ніконія.

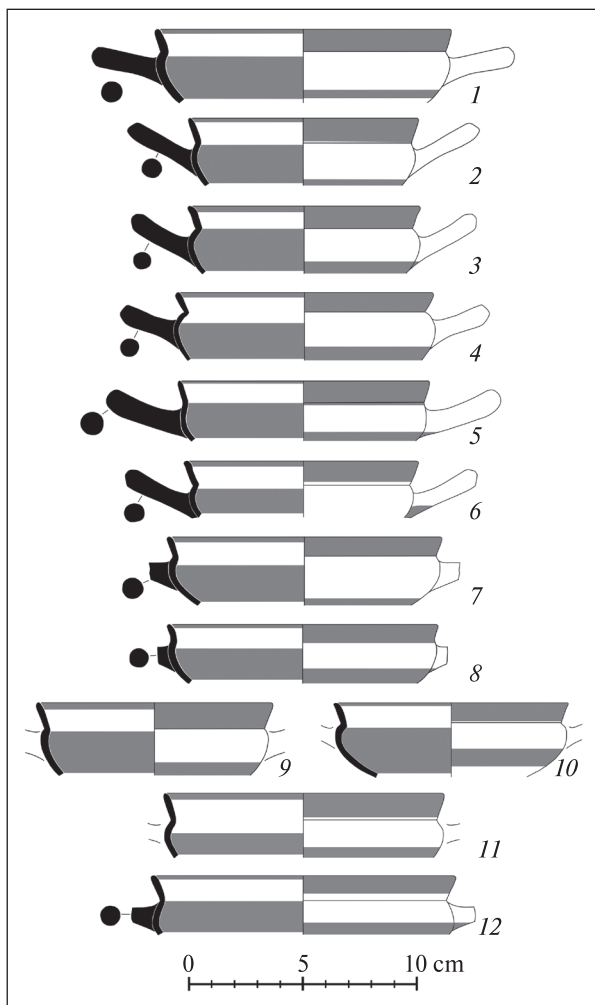

Рис. 2. Іонійські килики: 1 — ОАМ № 80747; 2 — ОАМ № 74191; 3 — Рокс.-71, № 367; 4 — Рокс.-72, № 127; 5 — ОАМ № 74184-1; 6 — Рокс.-66, № 116-566; 7 — ОАМ № 72895-1, 74269; 8 — ОАМ № 74269-4; 9 — ОАМ № 80746; 10 — Рокс.-86, № 19-361; 11 — Рокс.-72, № 55-1; 12 — Рокс.-66, № 217

звичайно широких хронологічних межах, від 620/610 до 580/570 рр. до н. е. (Schlotzhauer 2001, Kat. No 333). Звузити їх на прикладі ніконійських чаш можна, спостерігаючи за морфологією їх форми. Чаші раннього часу зазвичай мають ручки, приліплені паралельно до горизонталі вінець, а чим пізніше чаші, тим вище підіймаються ручки, а ж поки не зрівняються з вінцями або навіть виступають за їх край; до того ж край вінець у ранніх посудин загострений. Усі килики виготовлені з добре відмученої глини (5YR 6/6 — 2.5YR 6/6), вони завжди високоякісно випалені, містять дрібні рідкісні сріблясті часточки, незначну кількість дрібних фракцій вапна та темних домішок, вкриті червоно-коричневим блискучим лаком.

Саме така динаміка форми помітна і на прикладі ніконійських киликів. Крім того, всі

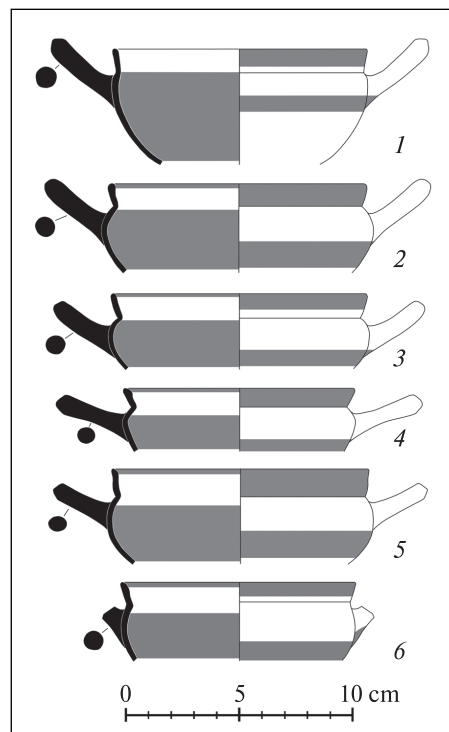

Рис. 3. Іонійські килики: 1 — ОАМ № 56481; 2 — Рокс.-52, № 186-379; 3 — Рокс.-71, № 93; 4 — Рокс.-62, № 528-714; 5 — Рокс.-72, б/№; 6 — Рокс. б/№

вони мають єдину декоративну схему (широкі резервні зони зовні та всередині, смужка лаку різної ширини під ручками), а також заокруглений край відігнутих вінець, що вказує на один невеликий проміжок часу їх виробництва. Проте навіть з них один килик (колекція 1966 р.) з ледве піднятими ручками (рис. 2, 1) видається найранішим. У серії інших посудин (рис. 2, 2—12) ручки підняті так, що майже сягають рівня вінця. Ідентичний килик походить із розкопок синхронного за часом найближчого поселення Надлиманське III (Охотников 1990, с. 29, фото 6, 3), яке, як вважається, входило до складу хори Ніконія. Окрему групу становлять килики, в яких поступово змінюються деталі морфології форми — вінця в перетині стають майже вертикальними та вигнутими зсередини, ручки часто підняті над краєм, ці посудини зазвичай мають тонкіші стінки в порівнянні з посудинами попередньої групи (рис. 3, 1—6). Саме такі килики є найпізнішими серед усіх, що належать до вказаного типу. Для порівняння — ольвійська колекція містить значну кількість аналогічних за формою і декором киликів (Буйских 2013, кат. № 5.62—5.68). Ще один глибокий килик, побудований за тією ж схемою, вкрито нерівним жовто-коричневим ангобом (10YR 6/4), його відігнутий вінчик з

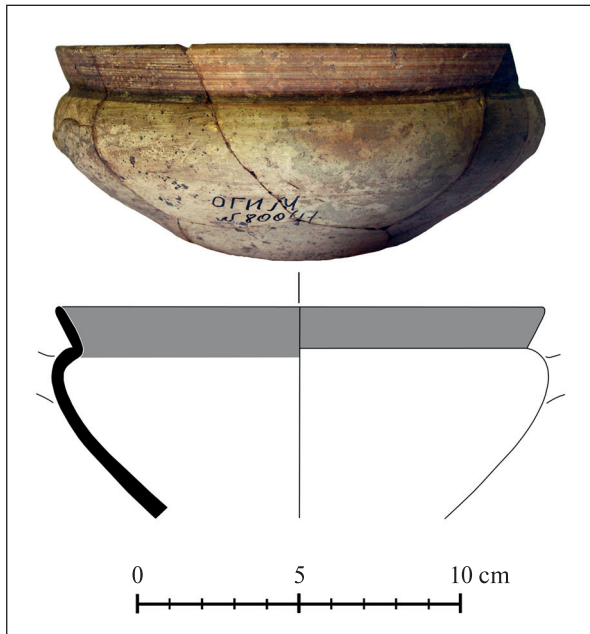

Рис. 4. Іонійський килик ОАМ № 80041

овальним краєм зовні та всередині вкрито нерівним коричневим лаком (рис. 4). Килик має нерівний випал, глина містить дрібний піроксен та кварцеві домішки.

Допомогти встановити точніші дати для ніконійських киликів можна, використовуючи дані про присутність таких само посудин у закритих комплексах останньої чверті VI ст. до н. е. з Ольвії (див. наприклад: Buiskikh 2014, р. 72, fig. 3, 13). Інформацію, відому за матеріалами ольвійського городища, підтверджують і сучасні уявлення про склад найраніших керамічних комплексів з ольвійського передмістя, котрі також містять подібні посудини. Цікаво й те, що в заповненні споруд передмістя килики із заокругленим краєм вінця співіснують з тими, які мають ще загострений край (Форнасьє, Буйских, Кузьмищев 2017, рис. 9, 3—4). До того ж, детальне вивчення пізніх іонійських киликів з боспорського міста Тірітаки дало змогу встановити, що помічена тенденція до випрямлення краю вінця була загальною (Буйских 2014, рис. 52, 2; 53, 1; Buiskikh 2014, р. 72, fig. 3, 14).

Розглянуті іонійські килики з Ніконія, як зрозуміло, дають практично всю хронологічну лінійку форм, характерних саме для останньої чверті VI ст. до н. е., при тому що найпізніші форми можуть існувати аж до початку V ст. до н. е. Проте, з огляду на відому дату руйнування іонійських міст персами у 494 р., навряд чи слід чекати продовження їх виробництва, а головне, імпортування до Північно-Західного Причорномор'я пізніше цієї дати.

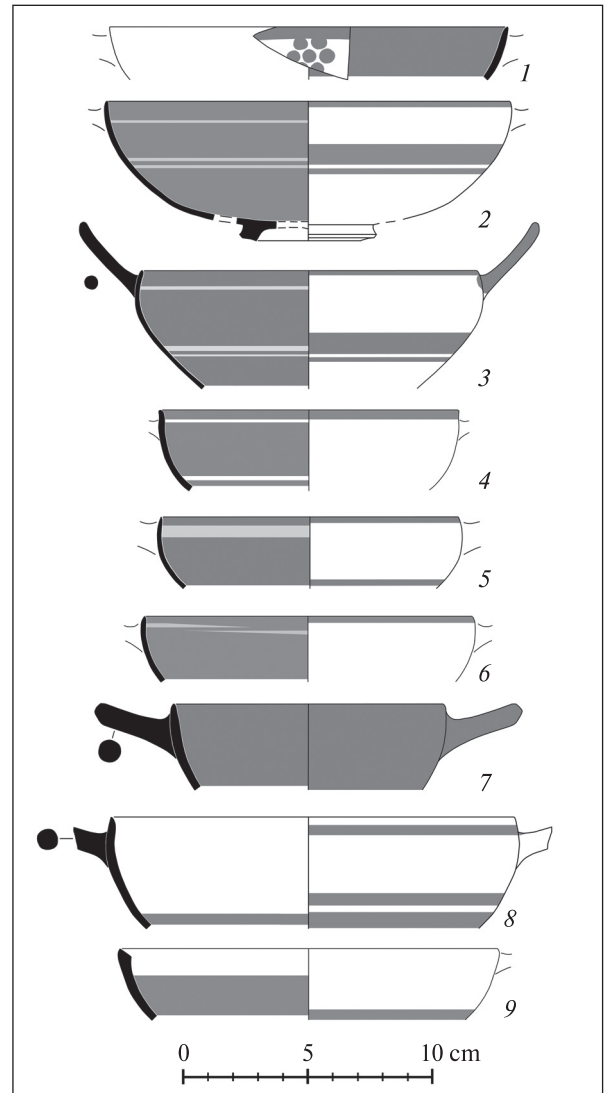

Рис. 5. Іонійські чаші: 1 — ОАМ № 72897-1; 2 — Рокс.-72, № 126; 3 — ОАМ № 84882; 4 — Рокс.-72, № 72; 5 — ОАМ № 74268-4; 6 — Рокс.-72, № 55; 7 — ОАМ № 72591-1; 8 — Рокс.-89, земл. № 255; 9 — Рокс.-69, № 134

Чаші з Ніконія (рис. 5) належать до одного типу, який в основі мав напівсферичну або купольну форму. Такі посудини почали виготовляти ще від кінця VII ст. до н. е., проте найбільшого поширення вони отримали упродовж всього VI ст. до н. е. Для переважної більшості античних міст та поселень Північного Причорномор'я такі чаші стали чи не найнадійнішим індикатором їх заснування в першій половині цього століття (з літературою див.: Kerschner 2006, S. 243 f.). Динаміка форми таких чаш наразі добре відома — чим пізнішими вони були, тим тоншими ставали їх стінки, край із загостреного ставав більш заокругленим, а ручки з горизонтального положення підіймалися до рівня вінця і вище; крім того, з напівсферичних вони перетворилися на чвертьсферич-

ні, тобто зменшилася їх ємність. Також з часом зазнала змін їх декоративна схема: в кінці VII — першій половині VI ст. до н. е. інтер'єр було прикрашено трьома смужками пурпуру, кожену з яких окреслено двома смужками білої фарби. Після середини цього століття біла фарба з інтер'єру зникла, проте залишився пурпур — відтепер смужка пурпуру містилася під краєм вінця, подвоєна смужка прикрашала придонну частину, а центр було розмічено крапкою та (або) кружечком пурпуру. По зовнішній стінці в центрі кожного фасаду містилася шестипелюсткова крапкова розета, а в зонах ручок з обох боків — вертикальні промені. Крапкова розета як основна відмінність декору чаш цього типу існувала і в третій чверті VI ст. до н. е., проте як видно з керамічних колекцій ольвійських закритих комплексів, вона вже невідома серед матеріалів останньої чверті цього століття. На цей час зникають також промені в зоні ручок. До цих пір чаші саме з таким декором не зустрічалися і серед матеріалів передмістя Ольвії.

Тож найранішим серед ніконійських чаш є невеликий фрагмент вінця з крапковою розетою (рис. 5, 1). Глина (7,5YR 7/4) містить дрібні сріблясті та темні часточки, лицьовий бік містить ангоб рідкою глиною. Черепок має додатковий вплив вогню, тому по внутрішній стінці смужку пурпуру не помітно. Однак ця обставина не заважає датувати такий килик у межах третьої — початку останньої чверті VI ст. до н. е. Аналогії таким чашам знаходяться в масових колекціях найближчих пам'яток регіону: Істрії (Lambrino 1938, р. 73 ff.; Alexandrescu 1974, cat. No 211), Борисфена (Борисфен-Березань 2005, кат. 43—44; пор. з першою половиною VI ст. до н. е.: Ільїна, Чистов 2012, табл. 26, 1; 38, 4; 2012а, табл. 66, 1—2), Ольвії, городищі і некрополі (Скуднова 1988, кат. 79; Буйських 2013, кат. 8.16—8.51). Цікаво те, що дрібні фрагменти таких чаш містяться і в керамічному комплексі поселення «Приморський бульвар» в Одеській затоці (Буйських, Редина 2015, рис. 14, 1—2). Добре відомі вони і в численних містах і некрополях Боспору, де датуються тим же часом (Шмидт 1952, рис. 2, 1, 4; Сорокіна 1957, рис. 1, 1—2; Сидорова 1962, рис. 5, 1—2; 1992, рис. 5; Кузнецов 1991, рис. 6, 2—11; Коровина 2002, табл. 5, 3; Финогенова 2006, табл. 1, 1, 3; Журавлев, Кузнецов 2010, рис. 5; Буйських 2014, рис. 55, 8; Тугушева, Толстиков 2015, табл. 3, 10; 7, 1; Шлотцауер 2016, рис. 6).

Значно більша група ніконійських чаш є похідною від чаш із крапковими розетами, їх

слід вважати найпізнішими репліками всього типу (рис. 5, 2—6). Зазвичай глиняне тісто містить дрібні сріблясті або золотисті часточки, подрібнені часточки вапна і піроксену (5YR 6/4—7,5YR 6/6). Вони характеризуються тонкими стінками, сплюснутою або видовженою формою, а також піднятими над вінцями тонкими видовженими ручками. Зовні вони мають декор у вигляді тонких смуг лаку і широких резервних смуг по фасадах, без крапкових розет та тонкими смужками пурпуру, в одному випадку білої фарби, в інтер'єрах. Такі чаші характерні саме для останньої чверті VI ст. до н. е. і навряд чи переходять далеко за початок наступного століття, як і у випадку з іонійськими киликами. Надійним хронологічним маркером для таких посудин є новітні керамічні комплекси з північноіонійських Клазомен, в котрих вони датуються двома останніми десятиліттями VI ст. до н. е. (Ersoy 2004, fig. 17, f, g). Ще одну незалежну дату дають матеріали тризни останньої третини цього ж століття з некрополя, вивченого на південно-східній околиці Фанагорії, в якій відкрито таку ж чашу (Завойкин, Колесников, Сударев 2016, с. 119—120, рис. 8). Подібний за формою і декором фрагмент чаші знайдено на пізньоархаїчному поселенні Надлиманське-III поблизу Ніконія (Охотников 1990, с. 29, фото 6, 1). Відомі такі посудини і в поховальних комплексах некрополя Ольвії того ж часу (Скуднова 1988, кат. 29, 59, 158, 178), вони знайдені у великій кількості і на городищі (Буйських 2013, кат. 8.58—8.68).

Найпізніші чаші вказаного типу не мають усталеного декору — вони можуть бути повністю залитими лаком з обох боків (рис. 5, 7), або містити різноманітні тонкі смужки лаку зовні та в інтер'єрі (рис. 5, 8—9). Слід звернути увагу на ручки, підняті над вінцем. Такі посудини, здається, можна віднести до кінця VI — початку V ст. до н. е. Подібні чаші добре відомі в керамічній колекції Ольвії (Буйських 2013, кат. 9.245—9.248), схожа чаша походить із поселення «Приморський бульвар» (Буйських, Редина 2015, рис. 14, 6).

Розглянуті килики та чаші з Ніконія дозволяють зробити декілька принципово нових висновків. Перш за все, вони красномовно свідчать про те, що основну масу колекції пам'ятки сформовано упродовж останньої третини або чверті VI ст. до н. е. Саме такий хронологічний репер надійно визначає найраніший період постійного життя на пам'ятці. Найраніший килик, як зрозуміло, дещо випадає із загального фону і тому не впливає на визначення *terminus post*

quiet появи Ніконія. До речі, таке явище не є рідкістю, оскільки приклад, коли один-два керамічних фрагменти передують масовій колекції, відомий навіть для Ольвії (Буйских 2013, с. 223). Проте важливість таких найраніших фрагментів не можна і зменшувати, оскільки в нашому випадку він не стоїть далеко від початку основної колекції. Цікавим видається і те, що час появи іонійського посуду в Ніконії повністю корелюється з імпортом з Аттики (Секерская 1989, с. 38—39), що вже само по собі виключає помилковість нашого висновку.

Наступний момент, на який слід звернути увагу — це питання про метрополію Ніконія. Здається, що для пропозиції про мілетське походження пам'ятки наразі даних обмаль. Принаймні, це логічне з огляду на довколишню ситуацію припущення поки не знаходить підтвердження серед найраніших археологічних матеріалів. Тому пропозицію про Істрію як материнський поліс слід мати на увазі і шукати нові докази на користь цього припущення. Ранні імпорти з керамічної колекції Ніконія вимагають також порівняння з тими, що походять з оточуючих пам'яток вздовж Дністровського лиману — саме така робота дасть змогу відтворити на сучасному рівні їх економічні зв'язки. Ці та інші важливі питання, на нашу думку, ще чекають свого поглибленого вивчення. Нам же залишається висловити сподівання, що запланована подальша повна публікація східногрецької кераміки з Ніконія дозволить наблизитись до вирішення багатьох інших питань історії і археології Північно-Західного Причорномор'я за античної доби.

- Борисфен—Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань. Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня — 11 сентября 2005 г. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2005.
- Буйских А.В. Архаическая расписная керамика из Ольвии. Київ: Стародавній світ, 2013.
- Буйских А.В. Приложение 1. Амфоры и столовая керамика. *Зинько В.Н. Тиритака. Раскоп XXVI. — Т. II. Археологические комплексы VI—V вв. до н. э. Боспорские исследования.* Симферополь; Керчь, 2014, Suppl. 11, с. 87—214.
- Буйских А.В. Ионийские килики из Борисфена. *Археологія і давня історія України.* 2016, вип. 1 (18), с. 29—42.
- Буйских С.Б., Буйских А.В. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской. *Боспорские исследования.* 2010, вып. XXIV, с. 3—64.
- Буйских А.В., Редина Е.Ф. Античное поселение «Приморский бульвар». Итоги исследований и проблема хронологи. *Материалы по археологии Северного Причерноморья.* Одесса: СМІЛ, 2015, вып. 13, с. 100—130.

- Виноградов Ю.Г. Истрия, Тира и Никоний, покинутый и возрожденный. *Нумизматика и эпиграфика.* 1999, XVI, с. 50—71.
- Журавлев Д.В., Кузнецов В.Д. Кепы. *Античное наследие Кубани: в 3-х томах.* Москва, 2010, т. 1, с. 541—555.
- Завойкин А.А., Колесников А.Б., Сударев Н.И. Позднеархаические погребения на «Южном городе» Фанагории. Фанагория. *Результаты археологических исследований, т. 4* (общ. ред. В.Д. Кузнецова). *Материалы по археологии и истории Фанагории, вып. 2* (ред. А.А. Завойкин). Москва: ИА РАН, 2016, с. 110—207.
- Ильина Ю.И., Чистов Д.Е. Ранний период (конец VII — первая половина VI в. до н. э.). Находки. *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции, т. 2. Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2012, с. 8—41.
- Ильина Ю.И., Чистов Д.Е. II-A. Античный город на Березани. Находки. *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции, т. 2. Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2012а, с. 63—73.
- Коровина А.К. Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове. Москва: ГМИИ им. Пушкина, 2002.
- Кузнецов В.Д. Кепы: ионийская керамика. *Советская археология.* 1991, № 4, с. 36—52.
- Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. Киев: Наукова думка, 1990.
- Охотников С.Б. Поселения Нижнего Поднестровья (VI—III вв. до н. э.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья* (ред. И.В. Бруяко, Т.Л. Самойлова). Одесса: Одесский археологический музей, 2013, с. 554—570.
- Секерская Н.М. Архаическая керамика из Никония. *Материалы по археологии Северного Причерноморья.* 1979, вып. 8, с. 84—95.
- Секерская Н.М. Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. Киев: Наукова думка, 1989.
- Секерская Н.М. Итоги исследований Никония за 40 лет (1957—1997). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья.* Одесса, 1997, с. 7—13.
- Секерская Н.М. Никоний. *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья* (ред. И.В. Бруяко, Т.Л. Самойлова). Одесса: Одесский археологический музей, 2013, с. 493—522.
- Сидорова Н.А. Архаическая керамика из Пантикапея. *Материалы и исследования по археологии СССР.* 1962, № 103, с. 95—148.
- Сидорова Н.А. Керамика архаического периода из раскопок Пантикапея 1965—1985 гг. (кроме аттической чернофигурной). *Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина.* 1992, вып. 10, с. 131—172.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. Ленинград: Искусство, 1988.
- Сорокина Н.П. Тузлинский некрополь. *Памятники культуры. Труды Государственного исторического музея.* Москва: Советская Россия, 1957, вып. XXVI.
- Тугушева О.В., Толстиков В.П. Керамика восточногреческих центров из раскопок Пантикапея. *Древности Боспора.* 2015, т. 19, с. 351—376.
- Финогенова С.И. Архаическая керамика Гермонассы из раскопок последних лет. *Древности Боспора.* 2006, т. 9, с. 337—354.

- Форнасье Й., Буйских А.В., Кузьмищев А.Г. Новые данные об ольвийском предместье. *Північне Причорномор'я за античної доби* (ред. Н.О. Гаврилюк, А.В. Буйських). Київ: Стародавній світ, 2017, с. 33—44.
- Шлотцауер У. К вопросу о начале импорта греческой расписной керамики на поселение Голубицкая 2. *Древние эллины между Понтом Эвксинским и Меотидой* (ред. Д. Журавлев, У. Шлотцауер). Москва: Государственный исторический музей, 2016, с. 40—44.
- Шмидт Р.В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1952, № 25, с. 223—238.
- Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe—IVe s.). Histria IV. București; Paris, 1978.
- Buiskikh A. On a Typical Ceramic Deposit of the 6th Century BC in the Northern Black Sea Territory: Olbia Pontike and Tyritake. *Tyritake — Antique Site at the Cimmerian Bosphorus. Proceedings of the international conference* (eds. A. Twardecki). Warsaw, 27—28 November 2013. Warsaw, 2014, pp. 67—81.
- Ersoy Ya. E. Klazomenai: 900—500 BC. History and Settlement Evidence. *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony* (eds. A. Moustaka et al.). *Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, 20—21 October 2001*. Thessaloniki, 2004, pp. 43—76.
- Kerschner M. Zum Beginn und zu den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz der ostgriechischen Keramik. *Eurasia Antiqua*. 2006, Bd. IX, S. 227—250.
- Lambrino M. F. Les vases archaïques d'Histria. București, 1938.
- Posamentir R., Solovyov S. Zur Herkunftsbestimmung archaisch-ionischer Keramik: die Funde aus Berezan in der Eremitage von St. Petersburg II. *Istanbuler Mitteilungen*. 2007, Band 57, S. 179—207.
- Schlottzauer U. Die südionischen Knickrandschalen. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet (Diss. Ruhr-Universität Bochum 2001) /<http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/Diss/SchlottzauerUdo/diss.pdf>.

Надійшла 16.11.2017

Н.М. Секерская¹, А.В. Буйских²

¹ Кандидат исторических наук, заведующая отделом экспозиции, Одесский археологический музей НАН Украины

² Доктор исторических наук, заведующая отделом античной археологии, Институт археологии НАН Украины, abujskikh@ukr.net

О ВРЕМЕНИ ОСНОВАНИЯ НИКОНИИ (по материалам восточногреческой керамики)

Вопрос о времени основания античного города Никоний является одним из ключевых для понимания исторических процессов, происходивших в Нижнем Поднестровье во время греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья. Предварительное изучение материалов раскопок позволило определить, что Никоний был основан во второй половине VI в. до н. э. Современное состояние источника, прежде всего, уровень изучения привозной столовой посуды, позволяет существенно детализировать эту дату. Детальное исследование чаш ионийского происхождения со смещенным (киликов) и прямым венчиком (полусферические чаши) позволило ограничить время основания Никонии рамками последней трети (четверти) VI в. до н. э. Введение в научный оборот полной коллекции керамики восточногреческого происхождения, накопленной за более полувека раскопок, даст возможность не только подтвердить эту дату, но и ответить на более широкий круг вопросов, связанных с местом Никонии на карте Северо-Западного Причерноморья, его политической и экономической историей.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Никоний, Нижнее Поднестровье, греческая колонизация, восточногреческая керамика, ионийские килики.

Natalia M. Sekerska¹, Alla V. Buiskikh²

¹ PhD., Head of the Exhibition Department of the Odesa Archaeological Museum, the National Academy of Sciences of Ukraine

² Dr. Hab., Head of the Department of Classical Archaeology, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, abujskikh@ukr.net

ON THE DATE OF THE FOUNDATION OF NIKONION (Basing to the East Greek Pottery)

The date of foundation of the Greek city Nikonion is a key-question for understanding of the historical processes which took part in the Lower Dnister region during the period of the Greek colonization of the Black Sea north-western area. Preliminary studying of excavations materials allowed determining that Nikonion was founded in the second half of the 6th century BC. Modern level of the sources, first of all, such as the imported table wares, makes it possible to precise this date essentially. The detailed study of the Ionian vessels with skew (cups) and direct (hemispherical bowls) rim allowed the author to confine the time of Nikonion foundation by the limits of the last third (quarter) of the 6th century BC. The future publishing of complete assemblage of East Greek pottery accumulated for the 50 years excavations will give a possibility to prove this date and answer for the wider circle of questions connected with the place of Nikonion on the map of North-Western Pontic region, its political and economic history.

К е y w o r d s: Nikonion, Lower Dnister region, Greek colonization, East Greek pottery, Ionian cups

References

- Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe-IVe s.). Histria IV. București, Paris, 1978.
- Borisfen-Berezan. Nachalo antichnoi epokhi v severnom Prichernomorie. K 120-letiiu arkheologicheskikh raskopok na ostrove Berezan. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ermitazhe 23 iunia - 11 sentiabria 2005 g. Moskva: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2005.
- Buiskikh A.V. Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Olvii. Kyiv: Starodavnii svit, 2013.
- Buiskikh A.V. Prilozhenie 1. Amfory i stolovaia keramika. In: Zinko V.N. Tiritaka. Raskop XXVI. Vol. II. Arkheologicheskie komplekсы VI-V vv. do n. e. Bosporskie issledovaniia. Simferopol; Kerch, 2014, suppl. 11, pp. 87-214.
- Buiskikh A. On a Typical Ceramic Deposit of the 6th Century BC in the Northern Black Sea Territory: Olbia Pontike and Tyritake. In: Tyritake - Antique Site at the Cimmerian Bosphorus. Proceedings of the International Conference. Warsaw, 27-28 November 2013. Warsaw, 2014, pp. 67-81.
- Buiskikh A.V. Ioniiskie kiliki iz Borisfena. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. 2016, vol. 1 (18), pp. 29-42.
- Buiskikh S.B., Buiskikh A.V. K khronologii arkhaicheskikh poselenii khory Olvii Pontiiskoi. Bosporskie issledovaniia. 2010, vol. XXIV, pp. 3-64.
- Buiskikh A.V., Redina E.F. Antichnoe poselenie "Primorskii bulvar". Itogi issledovaniia i problema khronologii. Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria. Odesa: SMIL, 2015, vol. 13, pp. 100-130.
- Ersos Ya.E. Klazomenai: 900-500 BC. History and Settlement Evidence. In: Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, 20-21 October 2001. Thessaloniki, 2004, pp. 43-76.
- Finogenova S.I. Arkhaicheskaia keramika Hermonassy iz raskopok poslednikh let. Drevnosti Bospora. 2006, vol. 9, pp. 337-354.
- Fornasier J., Buiskikh A.V., Kuzmishchev A.G. Novye dannye ob olviiskom predmestie. In: Pivnichne Prychernomoria za antychnoi doby (eds. N.O. Gavryliuk, A.N. Buiskikh). Kyiv: Starodavnii svit, 2017, pp. 33-44.
- Ilina Yu.I., Chistov D.E. Rannii period (konets VII - pervaiia polovina VI d. do n. e.). Nachodki. Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii, vol. 2. Issledovaniia na ostrove Berezan v 2005-2009 gg. Sankt-Petersburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2012, pp. 8-41.
- Ilina Yu.I., Chistov D.E. II-A. Antichnyi gorod na Berezani. Nachodki. Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii, vol. 2. Issledovaniia na ostrove Berezan v 2005-2009 gg. Sankt-Petersburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2012a, pp. 63-73.
- Kerschner M. Zum Beginn und zu den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz der ostgriechischen Keramik. Eurasia Antiqua. 2006, Band IX, S. 227-250.
- Korovina A.K. Hermonassa. Antichnyi gorod na Tamanskom poluostrove. Moskva: GMII imeni Pushkina, 2002.
- Kuznetsov V.D. Kepy: ioniiskaia keramika. Sovetskaia arkheologiia. 1991, vol. 4, pp. 36-52.
- Lambrino M.F. Les vases archaïques d'Histria. București, 1938.
- Okhotnikov S.B. Nizhnee Podnestrovie v VI-V vv. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1990.
- Okhotnikov S.B. Poseleniia Nizhnego Podnestrovia (VI-III vv. do n. e.). In: Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria (eds. I.V. Bruiako, T.L. Samoilova). Odesa: OAM, 2013, pp. 554-570.
- Posamentir R., Solovyov S. Zur Herkunftsbestimmung archaisch-ionischer Keramik: die Funde aus Berezan in der Eremitage von St. Petersburg II. Istanbuler Mitteilungen. 2007, Band 57, S. 179-207.
- Schlottzhauer U. Die südionischen Knickrandschalen. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet (Diss. Ruhr-Universität Bochum 2001) / <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/Diss/SchlottzhauerUdo/diss.pdf>.
- Schlottzhauer U. K voprosu o nachale importa grecheskoi raspisnoi keramiki na poselenie Golubitskaia 2. In: Drevnie elliny mezhdu Pontom Evksinskim i Meotidoi (eds. D. Zhuravlev, U. Schlottzhauer). Moskva: Gosudarstvennyi Istoricheskii Muzei, 2016, pp. 40-44.
- Sekerskaia N.M. Arkhaicheskaia keramika iz Nikoniia. Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria. 1979, vol. 8, pp. 84-95.
- Sekerskaia N.M. Antichnyi gorod Nikonii i yego okrug v VI-IV vv. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1989.
- Sekerskaia N.M. Itogi issledovaniia Nikoniia za 40 let (1957-1997). Nikonii i antichnyi mir Severnogo Prichernomoria. Odesa, 1997, pp. 7-13.
- Sekerskaia N.M. Nikonii. In: Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria (eds. I.V. Bruiako, T.L. Samoilova). Odesa: OAM, 2013, pp. 493-522.
- Shmidt R.V. Grecheskaia arkhaicheskaia keramika Mirmekii i Tiritaki. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR. 1952, vol. 25, pp. 223-238.
- Sidorova N.A. Arkhaicheskaia keramika iz Pantikapeiia. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR. 1962, vol. 103, pp. 95-148.
- Sidorova N.A. Keramika arkhaicheskogo perioda iz raskopok Pantikapeia 1965-1985 gg. (krome atticheskoi chernofigurnoi). Soobshcheniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A.S. Pushkina. 1992, vol. 10, pp. 131-172.
- Skudnova V.M. Arkhaicheskii nekropol Olvii. Leningrad: Iskusstvo, 1988.
- Sorokina N.P. Tuzlinskii nekropol. Pamiatniki kultury. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeia. Moskva: Sovetskaia Rossiia, 1957, vol. XXVI.
- Tugusheva O.V., Tolstikov V.P. Keramika vostochnogrecheskikh tsentrov iz raskopok Pantikapeia. Drevnosti Bospora. 2015, vol. 19, pp. 351-376.
- Vinogradov Ju.G. Istria, Tira i Nikonii, pokinuty i vrozhdennyy. Numizmatika i epigrafika. 1999, vol. XVI, pp. 50-71.
- Zavoikin A.A., Kolesnikov A.B., Sudarev N.I. Pozdnearkhaicheskie pogrebeniia na "Yuzhnom gorode" Fanagorii. In: Fanagoriia. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniia, vol. 4 (ed. V.D. Kuznetsov). Materialy po arkheologii i istorii Fanagorii, vol. 2. (ed. A.A. Zavoikin). Moskva: IA RAN, 2016, pp. 110-207.
- Zhuravlev D.V., Kuznetsov V.D. Kepy. Antichnoe nasledie Kubani, v 3 tomakh. Moskva, 2010, vol. 1. pp. 541-555.

Г.О. Олійник *

ХРОНОЛОГІЧНІ ЛАНЦЮЖКИ ТИПІВ НАМИСТИН З ЖІНОЧИХ ПІЗНЬОСАРМАТСЬКИХ ПОХОВАНЬ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СТЕПУ

У статті описується процес створення хронологічних ланцюжків з жіночих пізньосарматських поховань східноєвропейського Степу, який складався з декількох етапів. Це дозволило виокремити 33 хронологічних та регіональних ланцюжки, що доводить спроможність намисто відігравати роль регіонально-хронологічних маркерів у цих похованнях.

К л ю ч о в і с л о в а: пізньосарматська культура, намистини, типи, жіночі поховання, датування, хроноланцюги, маркери.

Численною категорією знахідок в жіночих пізньосарматських похованнях є намисто, яке, завдяки своїй масовості, стандартизованості та показності, може відігравати роль хроноіндикаторів.

Уперше в розробці хронології сарматської культури намистини використав А.С. Скрипкін (Скрипкін 1990, с. 74–88, 112–117), а згодом А.А. Стоянова (Стоянова 2004) та О.С. Дзнеладзе (Дзнеладзе 2016), які запозичили схему Є.М. Алексєєвої і використали для датувань «метод вудки» (Клейн 2014, с. 246).

Наведені схеми, попри їх повноту та зручність у користуванні, показали, що датування типів намистин з використанням методу аналогій не дає змоги перетворити кожен окремий тип на самостійний хронологічний індикатор. Ймовірним шляхом вирішення цієї проблеми вбачається датування комплексів не окремими типами, а їх комбінаціями. Таким чином, мета статті полягає у створенні хронологічних ланцюжків типів намистин. Для максимальної коректності результату необхідно аналізувати поховання з повним інвентарним набором.

Виходячи з цього, були обрані такі критерії відбору поховань:

1) поховання має належати пізньосарматській культурі;

2) походити з території східноєвропейського степу у межах сучасних Угорщини, Румунії, Молдови, України та Російської Федерації;

3) повинно бути непограбованим та не зруйнованим;

4) серед поховального інвентарю мають міститися надійні хроноіндикатори;

5) має бути жіночим (стать похованої визначена авторами розкопок або антропологами);

6) серед поховального інвентарю має міститися намисто.

Джерельну базу дослідження склали 39 пізньосарматських поховань (рис. 1), що містили більш як 7050 екземплярів намистин: Абганеро-во II, к. 13, п. 1 (Дьяченко, Блохин, Шинкарь 1995, с. 101–104); Бокани, п. 5, п. 6, п. 9, п. 10, п. 17 (Федоров 1956, с. 49–65); Височино V, к. 2, п. 2 (Беспалый, Лукьяшко 2008, с. 63–64); Джармата II, п. 26 (Grumeza 2014, с. 196–198); Дивізія, к. 2, п. 1 (Субботин, Дзиговский 1990, с. 2–4); Дружне, склеп 18, п. В; м. 21, п. Е; м. 24; склеп 58, п. С; склеп 66, п. А; склеп 66, п. В; м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус); м. 67, пв. підбій, п. 2; м. 73, пв. підбій, п. В; м. 73, пд. підбій, п. D; склеп 78, п. D; склеп 84, п. А, D (Храпунов 2002, с. 18–22, 27–36); Дудештій-Векь, п. 2 (Grumeza 2014, с. 178); Лучисте, склеп 55, п. 2 (Айбабин, Хайрединова 1997, с. 279–281); Мако-Пап-хат I, п. 2, п. 14 (Gulyás 2012, с. 253–255, 258–259); Мічурінське, склеп 1, п. 1 (Мульд 2001, с. 51–66); Нагавський II, к. 11, п. 1 (Мыськов, Сергацков 1994, с. 179–182); Нейзац, склеп 17, п. 1, п. 2 (Храпунов, Мульд 2004 13, с. 299–326); м. 103 (два похованих); м. 208, п. 1, п. 2 (Храпунов 2007, с. 31–55); м. 156 (Храпунов 2003, с. 343–346); Новоолександрівка I, к. 20, п. 1 (Беспалый 1990, с. 217–220); Пашкани, п. 1 (Гросу 1983, с. 31–35); Трушень, п. 1 (Vornic, Tabuncic 2008, с. 179–185); Хунедоара-Тімішане, п. 17 (Grumeza 2014, с. 207–208); Чотири брати к. 3, п. 7 (Мошкова 1978, с. 71–77).

Намистини, що походять з комплексів, залучених до дослідження, були попередньо систематизовані. За формою намистин виділено

* ОЛІЙНИК Ганна Олександрівна — аспірантка кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І Мечникова, aniaoleinyk@gmail.com

© Г.О. ОЛІЙНИК, 2018

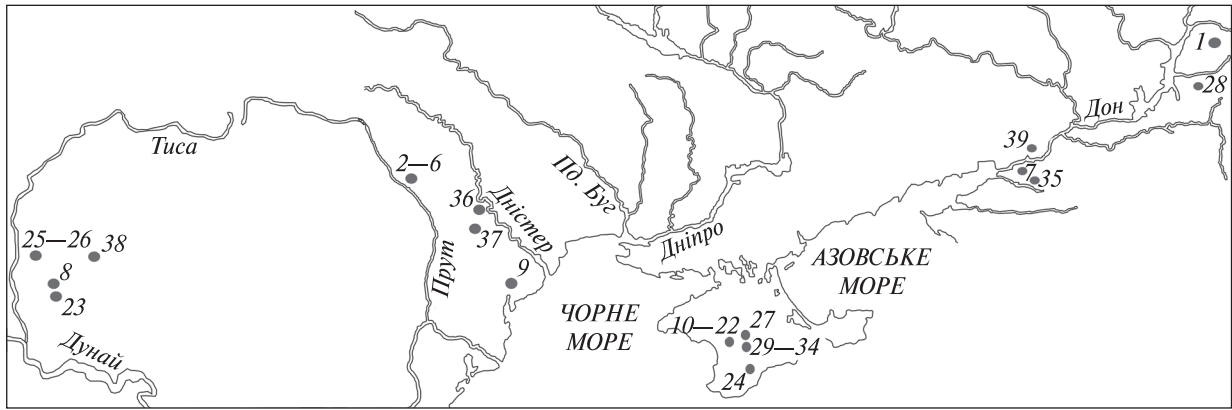

Рис. 1. Карта-схема жіночих пізньосарматських поховань з території Східно-Європейського Степу, залучених до дослідження: 1 — Абганерово II к. 13, п. 1; 2—6 — Бокани п. 5, п. 6, п. 9, п. 10, п. 17; 7 — Височино V к. 2, п. 2; 8 — Джармата II п. 26; 9 — Дивізія к. 2, п. 1; 10—22 — Дружне склеп 18, п. В; м. 21, п. Е; м. 24; склеп 58, п. С; склеп 66, п. А; склеп 66, п. В; м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус); м. 67, пв. підбій, п. 2; м. 73, пв. підбій, п. В; м. 73, пд. підбій, п. D; склеп 78, п. D; склеп 84, п. А, п. D; 23 — Дудештій-Веки п. 2; 24 — Лучисте склеп 55, п. 2; 25—26 — Мако-Пап-хат I п. 2, п. 14; 27 — Мічуринське склеп 1, п. 1; 28 — Нагавський II к. 11, п. 1; 29—34 — Нейзац склеп 17, п. 1, п. 2; м. 103 (два похованих); м. 156; м. 208, п. 1, п. 2; 35 — Новоолександрівка I к. 20, п. 1; 36 — Пашкани п. 1; 37 — Трушень п. 1; 38 — Хунедоара-Тімішане п. 17; 39 — Чотири брати к. 3, п. 7

95 типів (позначаються арабськими цифрами), об'єднані в 10 класів (позначаються римськими цифрами) за кольором: I — безбарвні (Б); II — білі (Біл); III — чорні (Чор); IV — червоні (Чер); V — помаранчеві (П); VI — жовті (Ж); VII — зелені (З); VIII — блакитні (Блак); IX — сині (С); X — фіолетові (Ф).

Процес створення ланцюжків складався з декількох етапів.

На першому етапі із загальної кількості поховань було відібрано комплекси з мінімально двома типами намистин в кожному. Цим умовам відповідають 36 комплексів: Абганерово II к. 13 п. 1; Бокани п. 5, 6, 9, 10, 17; Височино V к. 2 п. 2; Джармата II п. 26; Дивізія к. 2 п. 1; Дружне склеп 18 п. В, м. 21 п. Е, м. 24, склеп 58 п. С, склеп 66 п. В, м. 67 пв. підбій п. 2, м. 67 пд. підбій п. 3 (нижній ярус), м. 73 пв. підбій п. В, м. 73 пд. підбій п. D, склеп 78 п. D, склеп 84 п. D; Дудештій-Веки п. 2; Лучисте склеп 55 п. 2; Мако-Пап-хат I п. 2, 14; Мічуринське склеп 1 п. 1; Нейзац склеп 17 п. 1, 2, м. 103 (два похованих), м. 156, м. 208, п. 1, 2; Новоолександрівка I к. 20, п. 1; Пашкани п. 1; Трушень п. 1; Хунедоара-Тімішане п. 17; Чотири брати к. 3 п. 7.

На другому етапі було відібрано ті типи намистин, котрі представлені як мінімум у двох комплексах вибірки. Вказаним вимогам відповідають 55 типів намистин з 36 поховань. Серед них: 2 типи безбарвних намистин (Б 1, Б 4); 5 типів білих намистин (Біл 1, Біл 3, Біл 4, Біл 6, Біл 7); 4 типи чорних намистин (Чор 1, Чор 2, Чор 3, Чор 6); 7 типів червоних намис-

тин (Чер 1, Чер 3, Чер 4, Чер 5, Чер 6, Чер 7, Чер 9); 9 типів помаранчевих намистин (П 1, П 2, П 4, П 8, П 9, П 12, П 13, П 14, П 15); 2 типи жовтих намистин (Ж 1, Ж 6); 7 типів зелених намистин (З 2, З 3, З 4, З 5, З 8, З 10, З 11); 6 типів блакитних намистин (Блак 2, Блак 3, Блак 4, Блак 5, Блак 6, Блак 8); 9 типів синіх намистин (С 2, С 4, С 5, С 6, С 7, С 8, С 9, С 10, С 11); 4 типи фіолетових намистин (Ф 1, Ф 2, Ф 3, Ф 4). Решта намистин усіх інших типів (загалом 40) є малоінформативною.

Наступний етап дослідження полягав у порівнянні наборів типів намистин у парах таким чином: набір типів кожного поховання був порівняний з набором кожного наступного за ним у переліку поховання. Цей аналіз виявив 125 ланцюжків (табл. 1), серед яких 42 є такими, що складаються з двох типів та походять з двох поховань (визнані малоінформативними та з подальшого дослідження виключені).

З інших 83 ланцюжків були утворені такі, що мали найбільшу частоту зустрічальності типів. У результаті було отримано 33 ланцюжки (табл. 2), серед яких виокремились дві групи: I група — ланцюжки II—III ст. н. е. та II група — ланцюжки II — початку V ст. н. е. Виходячи з цього можна виділити такі типи намистин, характерних лише для ланцюжків I групи. До таких типів належать: Б 1, Чор 2, Чор 3, Чор 6, Чер 1, Чер 3, Чер 6, Чер 9, П 2, П 4, П 15, З 4, З 10, З 11, Блак 8, Ф 2. Серед типів II групи: Біл 6, П 13, П 14, Ж 1, З 8, С 6, С 8. Також виявилися наскрізні типи, характерні для обох груп: Біл 1, Чер 4, П 1, П 9, З 2, Блак 2, Блак 5, С 2, С 10.

Таблиця 1. Ланцюжки з типів намістин

№ п/п	Перелік ланцюжків	Кіл-сть типів, що утворюють ланцюжок	Кіл-сть комплексів, з яких походить ланцюжок
1—42	ЧорК 3 — ПК 1, ЧорК 1 — ЧорК 3, ПК 9 — ЖК 1, ЗК 2 — ФК 3, ЧорК 2 — ЧерК 4, ЧорК 2 — БлакК 4, ЧерК 4 — ФК 4, ЧерК 4 — ЗК 5, ПК 9 — ЗК 2, ЧерК 4 — ЗК 2, ЧерК 1 — ЗК 11, ЧерК 1 — ЧерК 4, ЧерК 1 — ЗК 2, ЧерК 9 — ЖК 1, ЧерК 9 — БлакК 5, ЧерК 4 — ЧерК 7, ПК 1 — СК 5, СК 5 — СК 9, ЧерК 4 — БлакК 6, Б 1 — СК 2, БлакК 2 — СК 2, ЧерК 4 — ЗК 3, БлакК 5 — СК 2, БілК 1 — ЗК 2, БілК 6 — БлакК 5, ПК 9 — СК 6, ЖК 1 — СК 8, ЖК 1 — СК 2, ЗК 8 — СК 2, ПК 9 — ПК 13, БілК 6 — ЗК 2, ЗК 2 — СК 8, ПК 4 — ЖК 1, ЖК 1 — ЗК 2, ПК 1 — ЗК 2, БілК 6 — ЧерК 4, БілК 3 — ЧерК 4, ЧерК 4 — ПК 1, ЧерК 4 — ПК 2, БілК 1 — БілК 6, ЧерК 4 — ФК 3, БілК 1 — БілК 4	2	2
43—57	БілК 6 — ПК 1, ПК 1 — ЖК 1, ПК 1 — ЗК 2, ЗК 2 — ЗК 10, ЧерК 1 — ЧерК 9, ЧерК 4 — БлакК 5, ЧерК 4 — ЧерК 9, Б 1 — ЧерК 4, ПК 2 — ПК 9, ЧорК 2 — БлакК 2, СК 2 — СК 8, ЖК 1 — СК 2, ЗК 8 — СК 2, БілК 1 — ЗК 2, ЧерК 4 — ЧерК 6	2	3
58—59	ЧерК 4 — СК 8, ЧерК 4 — БлакК 2	2	4
60—61	СК 2 — СК 6, ЧерК 4 — СК 2	2	5
62—86	ПК 9 — ПК 13 — ПК 14, БілК 6 — ПК 1 — ЖК 1, ЧерК 1 — ПК 1 — ЗК 2, ЧерК 1 — ЧерК 9 — ЗК 2, ЧорК 3 — ПК 1 — ПК 15, ЧерК 9 — ПК 1 — ЗК 2, ЧерК 4 — ЗК 2 — ЗК 11, ЧорК 2 — ЧерК 1 — ЗК 2, ЧерК 1 — ЧерК 4 — ЗК 2, ЧерК 4 — ПК 9 — ЗК 11, ЗК 2 — ЗК 10 — ФК 2, ЧерК 9 — ЗК 2 — ЗК 10, Б 1 — ЧорК 3 — ЧерК 4, Б 1 — ЧерК 9 — БлакК 5, ЧерК 4 — СК 2 — СК 11, ЧерК 4 — БлакК 2 — СК 2, ЧерК 4 — СК 2 — СК 8, ЧерК 4 — БлакК 5 — СК 2, БлакК 5 — СК 2 — СК 10, БілК 1 — БілК 6 — СК 2, ПК 4 — ЗК 2 — СК 10, БілК 6 — ЗК 2 — ЗК 10, Б 1 — ПК 1 — БлакК 2, БілК 6 — ПК 1 — ЗК 11, ПК 1 — ПК 4 — БлакК 5	3	2
87—88	ЧерК 1 — ЗК 2 — БлакК 4, ЧерК 9 — ПК 1 — СК 2	3	3
89—101	ЧерК 1 — ЧерК 9 — ЗК 2 — БлакК 4, ЧорК 2 — ЧерК 4 — ЗК 2 — ЗК 5, ЧерК 1 — ЧерК 9 — ЗК 2 — ЗК 10, ЧорК 2 — ЧерК 4 — БлакК 6 — ФК 3, ЧорК 6 — ПК 2 — ПК 9 — БлакК 2, БілК 1 — ЗК 2 — СК 2 — СК 5, БілК 1 — БілК 6 — ЗК 2 — СК 5, БілК 1 — ЧерК 1 — ПК 1 — СК 2, ЧерК 1 — ПК 1 — ПК 12 — СК 2, БілК 1 — БілК 6 — ЧерК 9 — СК 2, Б 1 — ЗК 2 — ЗК 10 — БлакК 2, БілК 1 — ЗК 2 — ЗК 10 — СК 4, БілК 6 — ПК 1 — ПК 4 — БлакК 5	4	2
102	БілК 1 — БілК 6 — ЗК 2 — СК 2	4	3
103—115	БілК 6 — ЧорК 3 — ПК 1 — ПК 9 — ПК 13, ЧерК 3 — ЧерК 9 — ЗК 4 — БлакК 8 — ФК 2, БілК 1 — БілК 6 — ЧерК 4 — ЗК 2 — СК 2, БілК 6 — ЧерК 4 — ЧерК 6 — ЗК 11 — БлакК 2, БілК 6 — ЧерК 4 — ЧерК 6 — ЗК 2 — БлакК 2, БілК 1 — ЗК 2 — БлакК 2 — БлакК 5 — СК 2, БілК 1 — БілК 6 — ЗК 11 — БлакК 5 — СК 2, БілК 1 — ЧорК 2 — ЗК 2 — ЗК 8 — СК 5, БілК 1 — ЧорК 2 — ПК 1 — ЗК 2 — СК 2, БілК 1 — БілК 6 — ЧерК 4 — ЗК 2 — ЗК 10, БілК 1 — ЧерК 9 — ЗК 2 — ЗК 10 — СК 2, ЧерК 1 — ЧерК 4 — ЧерК 9 — ПК 12 — СК 2, Б 1 — БілК 6 — ЧерК 4 — ЧерК 6 — БлакК 2	5	2
116—120	ЧерК 4 — ЗК 3 — БлакК 3 — СК 8 — ФК 1 — ФК 3, БілК 1 — БілК 6 — ЧерК 4 — ЧерК 6 — ЗК 2 — БлакК 2, БілК 1 — БілК 3 — ЧерК 1 — ПК 12 — ЗК 2 — СК 2, Б 1 — БілК 1 — ЧорК 2 — ЗК 2 — ЗК 10 — БлакК 2, БілК 1 — ЧерК 9 — ПК 1 — ПК 4 — БлакК 5 — СК 2	6	2
121	Б 1 — БілК 6 — БілК 7 — ЧерК 4 — ЧерК 6 — БлакК 2 — БлакК 6 — ФК 2	8	2
122	Б 1 — Б 4 — БілК 6 — ЧерК 4 — ЧерК 5 — ЧерК 6 — ЗК 2 — ЗК 10 — БлакК 2	9	2
123—124	ЧерК 1 — ЧерК 9 — ПК 1, БілК 1 — ЗК 2 — ЗК 10	3	3
125	БілК 1 — ЗК 2 — СК 2	3	4

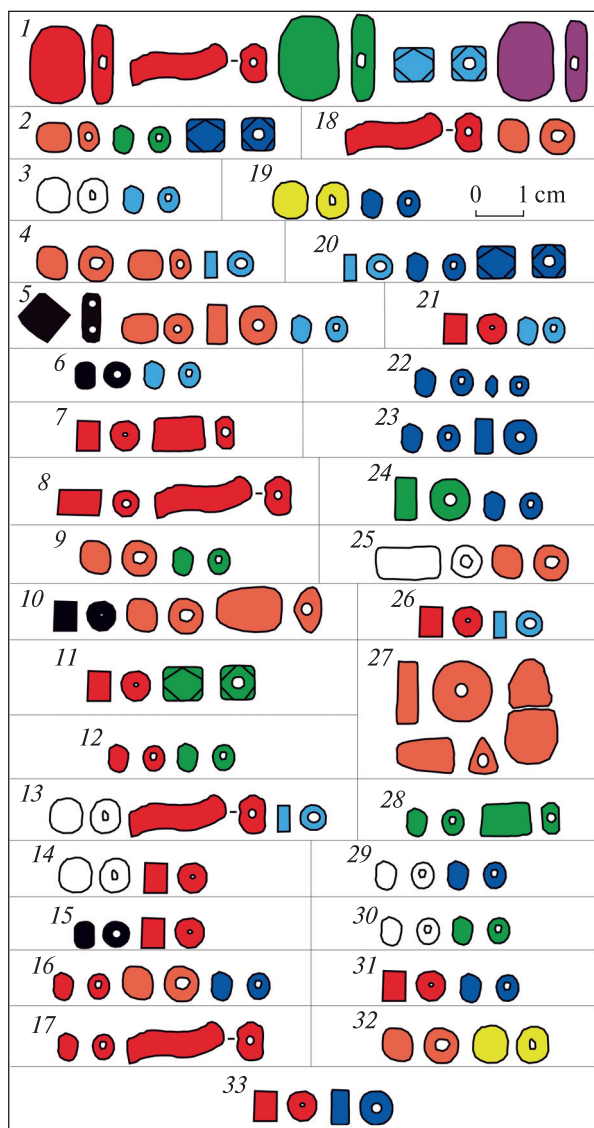

Рис. 2. Ланцюжки з типів намистин

Отже, починаючи з II ст. н. е. та до кінця III ст. н. е. побутують такі намистини: безбарвні кулясті зі скла з внутрішньою металевою прокладкою різних пропорційних характеристик; чорні кулясті та поперечно здавлені різних пропорційних характеристик, що виготовлялися зі

скла або геширу; геширові циліндричні різних пропорційних характеристик; геширові ромбоподібні; червоні кулясті та поперечно здавлені зі скла та граната; червоні скляні дископодібні; червоні скляні призматичні; просвердлені гілочки корала; помаранчеві бочкоподібні зі скла та сердоліку; бурштинові бочкоподібні сплюснені неправильної форми; бурштинові неправильної форми; зелені скляні дископодібні; зелені скляні призматичні; зелені скляні 14-гранні; блакитні скляні 14-гранні; фіолетового скляні дископодібні.

Для II — початку V ст. н. е. характерні білі циліндричні різних пропорційних характеристик з вапняку або скла, чи єгипетського фаянсу; помаранчеві трикутні з бурштину або скла; помаранчеві бурштинові вісімкоподібні; жовті кулясті зі скла або скла з металевою прокладкою; зелені скляні циліндричні різних пропорційних характеристик; сині скляні зрізано-біконічні; сині скляні циліндричні різних пропорційних характеристик.

Наскрізними (у похованнях I та II груп) є намистини різних пропорційних характеристик: білі кулясті та поперечно здавлені з вапняку або скла; червоні скляні або коралові циліндричні; кулясті та поперечно здавлені помаранчеві з бурштину чи сердоліку або скла; бурштинові помаранчеві циліндричні; зелені скляні кулясті та поперечно здавлені; скляні або халцедонові кулясті та поперечно здавлені блакитні; блакитні короткоциліндричні зі скла або єгипетського фаянсу; сині скляні кулясті та поперечно здавлені; сині скляні 14-гранні.

Характерними комбінаціями для комплексів II—III ст. н. е. з території між Дністром та Прутом є червоні дископодібні скляні намистини плюс просвердлені гілочки корала (Чер 3 — Чер 9 — 3 4 — Блак 8 — Ф 2) (рис. 2, I).

Для пам'яток II—III ст. н. е. з території Криму:

1. Бурштинові бочкоподібні сплюснені помаранчеві намистини неправильної форми, зе-

Таблиця 2. Ланцюжки, що мають найбільшу частоту зустрічальності типів

№ групи ланцюжків	Перелік ланцюжків	Датування ланцюжків
I	ПК 1 — ЗК 2; ЧорК 3 — ПК 1 — ПК 15; ЧерК 4 — ЗК 11; ПК 4 — ЗК 2 — СК 10; Б 1 — БлакК 2; ПК 1 — ПК 4 — БлакК 5; ЧорК 6 — ПК 2 — ПК 9 — БлакК 2; ЧерК 9 — ПК 1; ЧорК 2 — ЧерК 4; ЧерК 1 — ЗК 2; ЧерК 1 — ПК 1 — СК 2; Б 1 — ЧерК 9 — БлакК 5; ЧерК 3 — ЧерК 9 — ЗК 4 — БлакК 8 — ФК 2; ЧерК 1 — ЧерК 9; ЧерК 4 — ЧерК 9; ЧорК 2 — БлакК 2; Б 1 — ЧерК 4; ЧерК 4 — ЧерК 6	II—III ст. н. е.
II	ЗК 2 — ЗК 10; БілК 1 — СК 2; БілК 1 — ЗК 2; ПК 1 — ЖК 1; ЖК 1 — СК 2; БлакК 5 — СК 2 — СК 10; ЧерК 4 — БлакК 2; ЧерК 4 — СК 8; БілК 6 — ПК 1; ЧерК 4 — БлакК 5; ЧерК 4 — СК 2; СК 2 — СК 8; ЗК 8 — СК 2; ПК 9 — ПК 13 — ПК 14; СК 2 — СК 6	II — початку V ст. н. е.

лені скляні кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик плюс сині скляні 14-гранні (П 4 — 3 2 — С 10) (рис. 2, 2);

2. Безбарвні скляні з внутрішньою металевою прокладкою кулясті намистини різних пропорційних характеристик, а також скляні або халцедонові блакитні кулясті поперечно здавлені намистини блакитного кольору різних пропорційних характеристик (Б 1 — Блак 2) (рис. 2, 3);

3. Кулясті та поперечно здавлені помаранчеві намистини різних пропорційних характеристик з бурштину, сердоліку, скла, а також бурштинові помаранчеві бочкоподібні сплюснені намистини неправильної форми плюс короткоциліндричні блакитні намистини зі скла або фаянсу (П 1 — П 4 — Блак 5) (рис. 2, 4);

4. Геширові ромбоподібні плюс помаранчеві бочкоподібні намистини зі скла та сердоліку плюс скляні помаранчеві дископодібні намистини, а також блакитні кулясті поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик зі скла або халцедону (Чор 6 — П 2 — П 9 — Блак 2) (рис. 2, 5);

5. Чорні скляні або геширові кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик плюс блакитні кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик зі скла або халцедону (Чор 2 — Блак 2) (рис. 2, 6);

Для поховань II—III ст. н. е. з території румунського Банату та Криму характерними є червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу плюс червоні призматичні скляні намистини (Чер 4 — Чер 6) (рис. 2, 7).

Для поховань II—III ст. н. е. з угорського Банату та Нижнього Дону, характерними є червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу плюс просвердлені гілочки корала (Чер 4 — Чер 9) (рис. 2, 8).

Маркерами поховань II—III ст. н. е. з межиріччя Дністра та Прута і Криму виявились сполучення:

1. Помаранчеві кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик з бурштину, сердоліку, скла, а також кулясті та зелені скляні поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик (П 1 — 3 2) (рис. 2, 9);

2. Геширові циліндричні намистини різних пропорційних характеристик плюс помаранчеві кулясті та поперечно здавлені намистини

різних пропорційних характеристик з бурштину, сердоліку, скла, бурштинові помаранчеві намистини неправильної форми (Чор 3 — П 1 — П 15) (рис. 2, 10);

3. Червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла та коралу та зелені скляні 14-гранні (Чер 4 — 3 11) (рис. 2, 11);

4. Червоні кулясті та поперечно здавлені намистини зі скла та граната плюс зелені скляні кулясті, поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик (Чер 1 — 3 2) (рис. 2, 12).

Для поховань II—III ст. н. е. з території Криму та Нижнього Дону характерними є:

1. Скляні з внутрішньою металевою прокладкою безбарвні кулясті намистини різних пропорційних характеристик плюс просвердлені гілочки корала, а також блакитні короткоциліндричні намистини зі скла або єгипетського фаянсу (Б 1 — Чер 9 — Блак 5) (рис. 2, 13);

2. Скляні з внутрішньою металевою прокладкою безбарвні кулясті намистини різних пропорційних характеристик, а також червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу (Б 1 — Чер 4) (рис. 2, 14).

Для поховань межиріччя Дністра та Прута, Буджака та Криму II—III ст. н. е. характерні чорні скляні або геширові кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик, а також червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу (Чор 2 — Чер 4) (рис. 2, 15).

Для поховань II—III ст. н. е. угорського Банату, Криму та Нижнього Дону характерними є червоні кулясті та поперечно здавлені намистини зі скла та граната плюс помаранчеві кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик з бурштину, сердоліку, скла, а також сині скляні кулясті, поперечно здавлені намистини (Чер 1 — П 1 — С 2) (рис. 2, 16).

Для поховань II—III ст. н. е. з території між Дністром та Прутом, Криму та Нижнього Дону характерними є:

1. Червоні кулясті та поперечно здавлені намистини зі скла та граната, а також просвердлені гілочки корала плюс зелені скляні дископодібні плюс блакитні скляні 14-гранні та фіолетові скляні дископодібні (Чер 1 — Чер 9) (рис. 2, 17);

2. Просвердлені гілочки корала та помаранчеві кулясті, поперечно здавлені намистини

різних пропорційних характеристик з бурштину, сердоліку, скла (Чер 9 — П 1) (рис. 2, 18).

Характерними комбінаціями для поховань II — початком V ст. н. е. з Криму є:

1. Жовті кулясті намистини зі скла або скла з внутрішньою металевою прокладкою, а також сині скляні кулясті, поперечно здавлені (Ж 1 — С 2) (рис. 2, 19);

2. Блакитні короткоциліндричні намистини зі скла або єгипетського фаянсу плюс сині скляні кулясті, поперечно здавлені, а також сині скляні 14-гранні (Блак 5 — С 2 — С 10) (рис. 2, 20);

3. Червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу, а також блакитні кулясті поперечно здавлені різних пропорційних характеристик зі скла або халцедону (Чер 4 — Блак 2) (рис. 2, 21);

4. Сині скляні кулясті, поперечно здавлені намистини плюс сині скляні зрізано-біконічні (С 2 — С 6) (рис. 2, 22).

Для поховань II — початку V ст. н. е. з угорського Банату та Криму:

1. Сині скляні кулясті, поперечно здавлені намистини, а також сині скляні циліндричні різних пропорційних характеристик (С 2 — С 8) (рис. 2, 23);

2. Зелені скляні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик, а також сині скляні кулясті, поперечно здавлені (З 8 — С 2) (рис. 2, 24).

Для поховань II — початку V ст. н. е. з Криму та Нижнього Дону:

1. Білі циліндричні намистини різних пропорційних характеристик з вапняку або скла чи єгипетського фаянсу, а також помаранчеві кулясті та поперечно здавлені різних пропорційних характеристик з бурштину або сердоліка чи скла (Біл 6 — П 1) (рис. 2, 25);

2. Червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу плюс блакитні короткоциліндричні зі скла або єгипетського фаянсу (Чер 4 — Блак 5) (рис. 2, 26);

3. Помаранчеві бурштинові циліндричні намистини різних пропорційних характеристик плюс помаранчеві трикутної в перетині форми з бурштину або скла, а також помаранчеві бурштинові вісімкоподібні (П 9 — П 13 — П 14) (рис. 2, 27).

Для поховань II — початку V ст. н. е. з угорського Банату, межиріччя Дністра та Пруту, а також Криму: зелені скляні кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик плюс зелені скляні призматичні (З 2 — З 10) (рис. 2, 28).

Для поховань II — початку V ст. н. е. з угорського та румунського Банату, а також Криму:

1. Білі кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик зі скла або вапняку, а також сині скляні кулясті, поперечно здавлені (Біл 1 — С 2) (рис. 2, 29);

2. Білі кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик з вапняку або скла плюс зелені скляні кулясті, поперечно здавлені різних пропорційних характеристик (Біл 1 — З 2) (рис. 2, 30).

Для поховань II — початку V ст. н. е. з угорського Банату, Криму та Нижнього Дону: червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу плюс сині скляні кулясті, поперечно здавлені (Чер 4 — С 2) (рис. 2, 31).

Для поховань II — початку V ст. н. е. з території між Дністром та Прутом, Криму та Нижнього Дону: помаранчеві кулясті та поперечно здавлені намистини різних пропорційних характеристик з бурштину або сердоліку чи скла, а також жовті кулясті зі скла або скла з внутрішньою металевою прокладкою (П 1 — Ж 1) (рис. 2, 32).

Для поховань II — початку V ст. н. е. з угорського Банату, межиріччя Дністра і Пруту, Буджака та Криму: червоні циліндричні намистини різних пропорційних характеристик зі скла або коралу плюс сині скляні циліндричні різних пропорційних характеристик (Чер 4 — С 8) (рис. 2, 33).

Таким чином, виокремлено 33 ланцюжки. Це доводить спроможність комбінацій намистин відігравати роль регіонально-хронологічних маркерів в жіночих пізньосарматських похованнях.

Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Ранние комплексы могильника села Лучистое в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 1997, вып. VI, с. 274—311.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*. 1975, вып. Г1—12.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*. 1978, вып. Г1—12.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*. 1982, вып. Г1—12.

Беспалый Е.И. Погребения позднесарматского времени у г. Азова. *Советская археология*. 1990, № 1, с. 213—223.

Беспалый Е.И., Лукьяшко С.И. Древнее население междуречья Дона и Кагальника. Курганный могильник у с. Высочино. *Материалы и исследования по археологии Юга России*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2008, вып. 1.

Гросу В.И. Новые сарматские памятники на территории Молдавии (дополнения к археологической карте МССР). *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.* Кишинев, 1983, с. 28—53.

- Дзюладзе Е.С. Бусы и подвески сарматов Северного Причерноморья. *Дисс. ... канд. ист. наук.* Київ, 2016.
- Дьяченко А.Н., Блохин В.Г., Шинкарь О.А. Археологические исследования у с. Абганеро-Октябрьского района Волгоградской области. *Археолого-этнографические исследования в Волгоградской области*. Волгоград: Перемена, 1995, с. 90—105.
- Клейн Л.С. Время в археологии. Санкт-Петербург: Евразия, 2014.
- Мошкова М.Г. Два позднесарматских погребения в группе «Четыре брата» на Нижнем Дону. *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва: Наука, 1978, с. 71—77.
- Мульд С.А. Позднесарматское погребение в Центральном Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2001, вып. VIII, с. 51—66.
- Мысков Е.П., Сергацков И.В. Позднесарматские комплексы на Нижнем Дону. *Российская археология*. 1994, № 2, с. 179—190.
- Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990.
- Стойнова А.А. Бусы и подвески из могильника Нейзац. *Боспорские исследования*. 2004, вып. V, с. 263—319.
- Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. II. Курганные могильники Дивизийский и Белолесский. Киев, 1990.
- Федоров Г.Б. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии. *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*. 1956, № 4 (31), с. 49—65.
- Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). Люблин: Изд-во Ун-та Марии Кюри-Склодовской, 2002.
- Храпунов И.Н. Новые данные о сармато-германских контактах в Крыму (по материалам раскопок могильника Нейзац). *Боспорские исследования*. 2003, вып. III, с. 329—350.
- Храпунов И.Н. Две могилы с погребениями женщин из некрополя Нейзац. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2007, вып. XIII, с. 31—55.
- Храпунов И.Н., Мульд С.А. Склепы с погребениями III в. н. э. из могильника Нейзац. *Боспорские исследования*. 2004, вып. VII, с. 299—326.
- Grumeza L. Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st — early 5th centuries AD). Cluj-Napoca: Mega, 2014.
- Gulyás Gy. Szarmata temetőrészletek Makó környékéről (Csongrád megye). *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*. Budapest, 2012, p. 253—296.
- Vornic V., Tabuncic S. Un mormânt sarmatic descoperit la Truşeni (mun. Chişinău). *Revista arheologică*. 2008 (Seria nouă, vol. IV, nr. 2, p. 179—185).

Надійшла 11.10.2017

А.А. Олейник

Аспирантка кафедры археологии и этнологии Украины Одесского национального университета им. И.И. Мечникова, aniaoleinyk@gmail.com

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЦЕПОЧКИ ТИПОВ БУС ИЗ ЖЕНСКИХ ПОЗДНЕСАРМАТСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ СТЕПИ

Датировка типов бус по погребальному инвентарю не дает возможности превратить каждый отдельный тип бусин в самостоятельный хронологический индикатор и датировать погребения более узко, чем они были датированы на момент исследования. Вероятным путем разрешения этой проблемы является датирование комплексов не по отдельным типам, а их комбинациями. Для этого сделана попытка создания хронологических цепочек типов. Цепочка из двух и более типов предоставляет возможность оперировать более узкими датами. Выделено 33 цепочки, что доказывает способность сочетаний бус играть роль регионально-хронологических маркеров в женских позднесарматских погребениях.

Ключевые слова: позднесарматская культура, бусы, типы, женские погребения, датирование, хроноцепочки, маркеры.

Hanna O. Oliinyk

Postgraduate Student of the Department of Archaeology and Ethnology of Ukraine, the Odesa I.I. Mechnykov, aniaoleinyk@gmail.com

CHRONOLOGICAL CHAINS OF TYPES OF BEADS FROM THE LATE SARMATIAN FEMALE BURIALS IN EASTERN EUROPEAN STEPPE

The dating of the types of beads basing on the attendant grave goods does not make it possible to turn each type of beads into an independent chronological indicator and date the burial more precisely than it was done at the time of its discovery. The probable way to solve this problem is the dating of the assemblages not following the single types, but by their combinations. In order of this, the author proposes to create the chronological chains of types. Thus the chain of two or more types provides the opportunity to operate by the more narrow dates. Thirty three chronological chains of types were distinguished proving the possibility of combinations of beads to be the regional chronological markers of Late Sarmatian female burials.

Keywords: Late Sarmatian culture, beads, types, female burials, dating, chronological chains.

References

- Aibabin A.I., Hairudinova E.A. Rannie komplekсы могилника села Luchistoe v Krymu. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*. 1997, iss. VI, pp. 274-311.
- Alekseeva E.M. Antichnye busy Severnogo Prichernomoria. *Svod arheologicheskikh istochnikov*. 1975, iss. 71-12.
- Alekseeva E.M. Antichnye busy Severnogo Prichernomoria. *Svod arheologicheskikh istochnikov*. 1982, iss. 71-12.
- Alekseeva E.M. Antichnye busy Severnogo Prichernomoria. *Svod arheologicheskikh istochnikov*. 1978, iss. 71-12.
- Bespalyi E.I. Pogrebeniia pozdnesarmatskogo vremeni u g. Azova. *Sovetskaia arheologiya*. 1990, no 1, pp. 213-223.
- Bespalyi E.I., Lukiashko S.I. Drevnee naselenie mezhdurechia Dona i Kagalnika. Kurgannyi mogilnik u s. Vysochino. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Yuga Rossii*. Rostov-na-Donu: Izd-vo YuNTs RAN, 2008.
- Diachenko A.N., Blohin V.G., Shinkar O.A. Arheologicheskie issledovaniia u s. Abganerovo Oktiabrskogo raiona Volgogradskoi oblasti. *Arheologo-etnograficheskie issledovaniia v Volgogradskoi oblasti*. 1995, pp. 90-105.
- Dzneladze O.S. Busy i podveski sarmatov Severnogo Prichernomoria. *Diss. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 2016.
- Fedorov G.B. K voprosu o sarmatskoi kulture v Moldavii. *Izvestiia Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*. 1956, no 4 (31), pp. 49-65.
- Grosu V.I. Novye sarmatskie pamiatniki na territorii Moldavii (dopolneniia k arheologicheskoi karte MSSR). *Arheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1979-1980 gg.* Kishinev, 1983, pp. 28-53.
- Grumeza L. Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st - early 5th centuries AD). Cluj-Napoca: Mega, 2014.
- Gulyás G. Szarmata temetőrészletek Makó környékéről (Csongrád megye). *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*. Budapest, 2012, pp. 253-296.
- Khrapunov I.N. Mogilnik Druzhnoe (III-IV vv. nashei ery). Liublin: Izd-vo Un-ta Marii Kyuri-Sklodovskoy, 2002.
- Khrapunov I.N. Novyie dannye o sarmato-germanskikh kontaktah v Krymu (po materialam raskopok mogilnika Neizats). *Bosporskie issledovaniia*. 2003, iss. III, pp. 329-350.
- Khrapunov I.N. Dve mogily s pogrebeniiami zhenshin iz nekropolia Neizats. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*. 2007, iss. XIII, pp. 31-55.
- Khrapunov I.N., Muld S.A. Sklepy s pogrebeniiami III v. n. e. iz mogilnika Neizats. *Bosporskie issledovaniia*. 2004, iss. VII, pp. 299-326.
- Klein L.S. Vremia v arheologii. Sankt-Peterburg: Evraziia, 2014.
- Moshkova M.G. Dva pozdnesarmatskikh pogrebeniia v gruppe "Chetyre brata" na Nizhnem Donu. *Voprosy drevnei i srednevekovoi arheologii Vostochnoi Evropy*. 1978, pp. 71-77.
- Muld S.A. Pozdnesarmatskoe pogrebenie v Tsentralnom Krymu. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*. 2001, iss. VIII, pp. 51-66.
- Myskov E.P., Sergatskov I.V. Pozdnesarmatskie komplekсы na Nizhnem Donu. *Rossiiskaia arheologiya*. 1994, no 2, pp. 179-190.
- Skipkin A.S. Aziatskaia Sarmatiia. Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 1990.
- Stoianova A.A. Busy i podveski iz mogilnika Neizats. *Bosporskie issledovaniia*. 2004, iss. V, pp. 263-319.
- Subbotin L.V., Dzigovskii A.N. Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunaiskogo mezhdurechia. II. Kurgannyie mogilniki Diviziiskii i Belolesskii. Kyiv, 1990.
- Vornic V., Tabuncic S. Un mormânt sarmatic descoperit la Truşeni (mun. Chişinău). *Revista arheologică*. 2008 (Seria nouă, vol. IV, no 2, pp. 179-185).

В.С. Аксьонов *

РЕКОНСТРУКЦІЯ КАТАКОМБ АЛАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У роботі реконструйовано технологію спорудження катакомб ранньосередньовічним аланським населенням Верхньо-Салтівського археологічного комплексу. Подано імовірні показники витраченого для цього часу та людського ресурсу.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культура, катакомба, Верхньо-Салтівський могильник, алани.

Головною поховальною спорудою ранньосередньовічного аланського населення Подоння хозарського часу є земляний склеп — катакомба. Цей тип поховальної споруди домінує на усіх відомих на сучасний момент аланських могильниках лісостепового варіанту салтово-маяцької культури — верхньо-салтівському, старо-салтівському, рубіжанському, дмитрієвському, маяцькому та ін. (Бабенко 1905, с. 447—577; Плетнева 1989, с. 173—183; Флеров 1993, с. 6—14; Афанасьєв 1993, с. 80—90; Аксенов 1999, с. 137, табл. 1; Аксенов 2001, с. 62, 65, табл. 1). Катакомби на усіх могильниках лісостепового варіанту салтово-маяцької культури розташовані по схилах балок та яруг, як правило, вздовж схилів відповідно до рельєфу місцевості. «Класична» катакомба аланського населення салтово-маяцької культури складається з вузького та довгого вхідного коридору — дромосу, та поховальної камери, що була виріта у торцевій стінці дромосу, котра розташована вище за схилом. У початковій частині дромосу фіксуються земляні сходинок різного розміру, кількість яких може становити від 1 до 14—15. Чим глибше дромос, тим більша кількість сходинок присутня в його початковій частині.

Аналіз метричних даних катакомб по усім аланським могильникам Подоння, зроблений Г.Є. Афанасьєвим (Афанасьєв 1993, с. 80—93), показав, що для усіх катакомбних некрополів характерна висока ступінь стандартизації за більшістю мірних ознак, котрі характеризують поховальні споруди могильників регіону, що

відповідає деяким «нормам» поховальної обрядовості ранньосередньовічного аланського населення регіону. Ці «норми» знаходять своє відображення у ширині та глибині дромосу, висоті, у ширині та глибині входу-лазу до поховальної камери, в розмірах та формі долівки поховальної камери. При цьому ці середні параметри поховальних споруд специфічні для кожного окремого могильника аланського населення Подоння (Афанасьєв 1993, табл. 21—27). Проте, висока ступінь стандартизації поховальних споруд на кожному могильнику вказує на те, що катакомби споруджувалися людьми, які добре володіли навичками виконання земляних робіт у досить великих обсягах.

Різні аспекти поховальної обрядовості та специфіки поховальних споруд аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури не раз розглядалися в роботах провідних дослідників (Плетнева 1967, с. 71—91; Плетнева 1989, с. 173—191; Афанасьєв 1993, с. 80—93). Ще на початку вивчення салтівських старожитностей вчені доволі детально описали устрій поховальних споруд аланського населення Верхнього Салтова (Бабенко 1905, с. 549—550; Покровский 1905, с. 466; Федоровский 1913, с. 4). Однак, таке практичне питання, як саме велися роботи зі спорудження катакомб, скільки на це було потрібно часу та людських ресурсів, залишилося поза увагою науковців. Мої багаторічні спостереження (починаючи з 1998 р. і до сьогодні) дозволяють звернутися до цієї цікавої проблеми. Спостереження за стратиграфією заповнення дромосів та поховальних камер на Верхньо-Салтівському IV катакомбному могильнику, на якому під моїм керівництвом досліджено більше сотні ранньосередньовічних поховальних комплексів (Аксенов 1998, с. 49—50; 2014, с. 242—244), дозволяють зробити кілька важливих припущень стосовно процесу створення катакомб та процедури здійснення поховань у салтівських катакомбах.

За нашими спостереженнями салтівці під час спорудження земляних склепів враховували геологічну ситуацію, що існувала на кон-

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, aksyonovviktor@gmail.com

© В.С. АКСЬОНОВ, 2018

Таблиця 1. Обсяги вийнятого ґрунту при спорудженні катакомб Верхньо-Салтівського могильника

№ кат. ВСМ-IV	Кількість людей	Дромос			Вхід-лаз			Камера				Загальний об- сяг ґрунту (м³)	Рис.
		довжи- на (м)	ширина (м)	глиби- на (м)	кількі- сть сход.	обсяг ґру- нту (м³)	висо- та (м)	шири- на (м)	глиби- на (м)	довжи- на (м)	висо- та (м)	обсяг ґрунту (м³)	
29	3 д	2,35	0,35—0,60	2,1	—	2,15	0,66	0,4	0,3	1,32	0,94	0,9	рис. 1, 1, 2
32	1 д	1,9	0,36—0,39	2,2	1	1,33	0,66	0,36	0,2	0,82	0,75	0,14	рис. 1, 3, 4
34	1 д	1,5	0,45—0,50	1,45	2	0,85	0,5	0,4	0,08	0,59	0,5	0,06	рис. 1, 5, 6
35	1 д	2,4	0,4—0,5	1,45	3	1,42	0,45	0,4	0,05	0,85	0,6	0,2	—
50	1 дор + 1 д	4,85	0,36—0,48	2,35	6	2,3	0,4	0,4	0,34	1,4	0,85	0,75	рис. 1, 7, 8
58	1 п	5,9	0,56—0,64	3,15	7	7,2	0,6	0,52	0,45	1,77	1,45	1,3	рис. 2, 1, 2
65	1 дор	4,7	0,40—0,62	3,12	8	5,5	0,7	0,45	0,14	1,97	1,25	1,43	рис. 2, 5, 6
94	1 дор + 1 д	2,4	0,4	2,1	2	1,97	0,5	0,4	0,12	1,71	1,05	1,17	рис. 2, 3, 4
96	3 дор + 1 д	6,2	0,50—0,65	4,4	9	10,0	0,6	0,45	0,3	2,15	1,55	4,1	рис. 3, 1—3

д — дитина; дор — дорослий; п — підліток

кретній ділянці могильника. Поховальна камера завжди вирубувалася в шарі потужної материкової глини світло-коричневого кольору, глибина залягання якого визначала максимально можливу глибину поховальної споруди. Так, на ділянці ВСМ-IV, де шар материкової глини світло-коричневого кольору підстелявся шаром сипкої глини блідо-зеленого кольору або шаром сипкої глини темно-коричневого кольору, підлога поховальних камер, як і дно дромосу, жодного разу не опускалося нижче рівня залягання цих м'яких за структурою глин, бо ці глини не могли забезпечити необхідну міцність склепінню підземної поховальної камери.

Розрахунки обсягу ґрунту, який потрібно було вийняти під час спорудження катакомби (табл. 1) дають доволі показові дані. Так, для більшої наочності нами були залучені дані по катакомбам, у дромосі яких не було зафіксовано слідів пізнішого навмисного проникнення до поховальної камери (рис. 1—3), що супроводжувалося частковою руйнацією частини дромосу перед входом до поховальної камери (рис. 6; 7). Ці катакомби містили одиночні поховання дітей (рис. 1, 2, 4, 6) та дорослих людей (рис. 2, 2, 6), парні (рис. 1, 8; 2, 4) та колективні (рис. 3, 2, 3) поховання.

Наші розрахунки вийнятого ґрунту мають приблизний характер, що пов'язано з можливими похибками під час дослідження дромосу та входу-лазу до поховальної камери сучасними землекопами, з обвалами склепіння поховальних камер, зі зміною рівня денної поверхні землі з моменту спорудження поховальної споруди і до моменту її дослідження. Все це не могло не привнести деяку незначну похибку у наші розрахунки. Проте, як нам здається, у цілому масштаб реально первинно вийнятого при спорудженні катакомб ґрунту та вирахованого нами є цілком зіставленим. Як видно з табл. 1 обсяг ґрунту, що був вийнятий при спорудженні катакомб для одиночних дитячих поховань доволі незначний — у межах 0,9—1,6 м³. Під час спорудження середніх за розміром катакомб, у поховальних камерах яких були здійснені як одиночні так і колективні поховання, обсяг вийнятого ґрунту становить 6,0—8,0 м³. Максимально можливий обсяг ґрунту, що був вийнятий при спорудженні найбільших за розміром земляних склепів ВСМ-IV становить 15—17 м³. При цьому обсяг ґрунту, котрий було вийнято при спорудженні входу-лазу до поховальної камери та, власне, поховальної камери, сумарно максимально може складати до

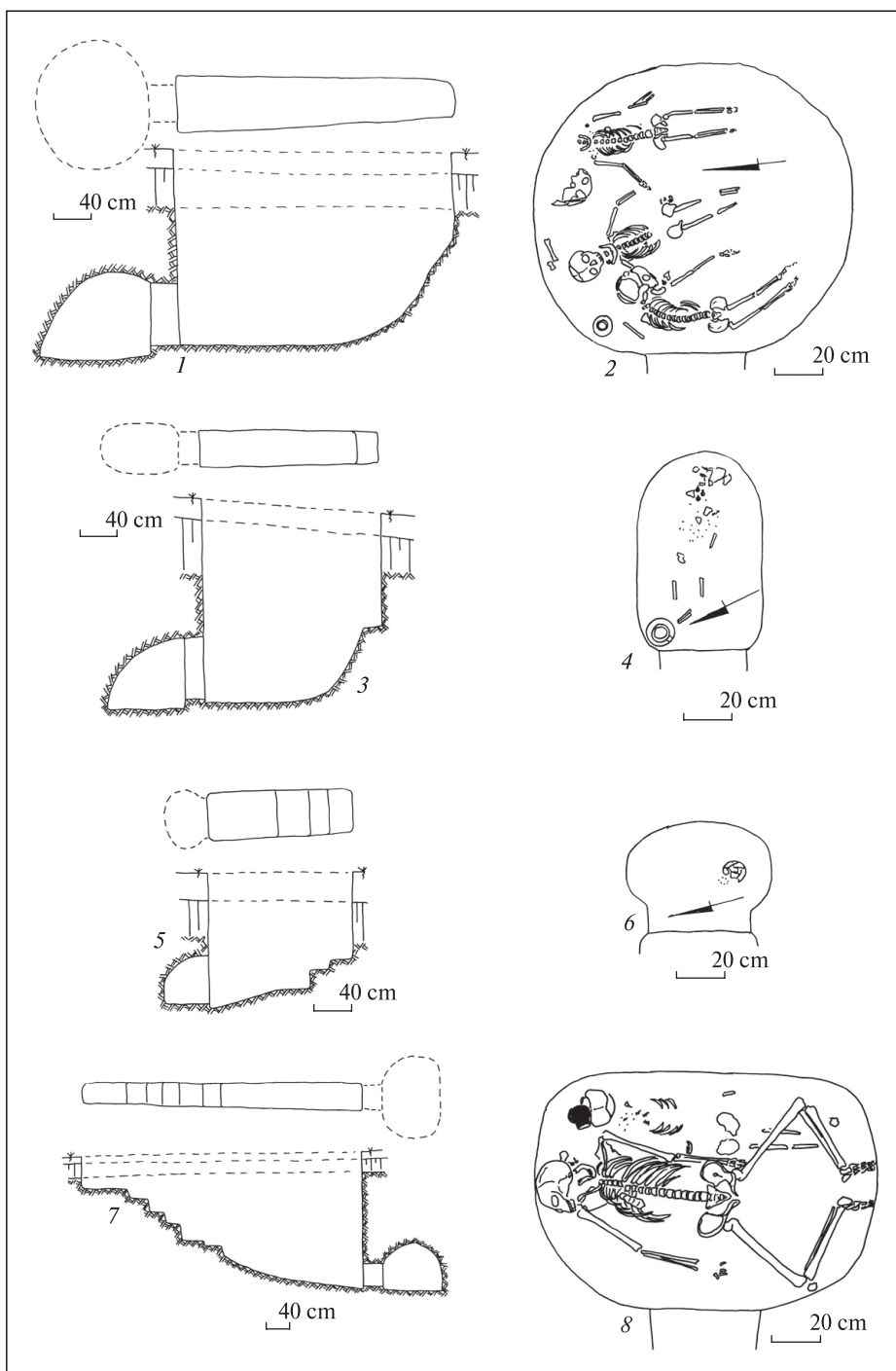

Рис. 1. Катакомби Верхньо-Салтівського-IV могильника (ВСМ-IV). 1, 2 — катакомба 28; 3, 4 — катакомба 32; 5, 6 — катакомба 34; 7, 8 — катакомба 50

30 % від усього обсягу ґрунту виїнятого при спорудженні катакомбної споруди.

Для визначення часу потрібного на спорудження однієї катакомби та залучення для цього людських ресурсів, звернемося до норм при виконанні земляних робіт, що наведені в «Иллюстрированном урочном положении» Н.І. Рошефора. З'явившись у 1869 р., ця книга на довгий час для російських, а потім і радянських будівельників та інженерів, ста-

ла реальним посібником при складанні та перевірці кошторисів, при проектуванні та виконанні різних будівельних робіт. Цей посібник не тільки містить правила розрахунку щоденних трудових витрат за різними операціями ручної праці у будівництві, які вже давно замінені працею машин та механізмів, але є своєрідною енциклопедією будівельних технологій доіндустріального періоду (Коробейников 2005, с. 122).

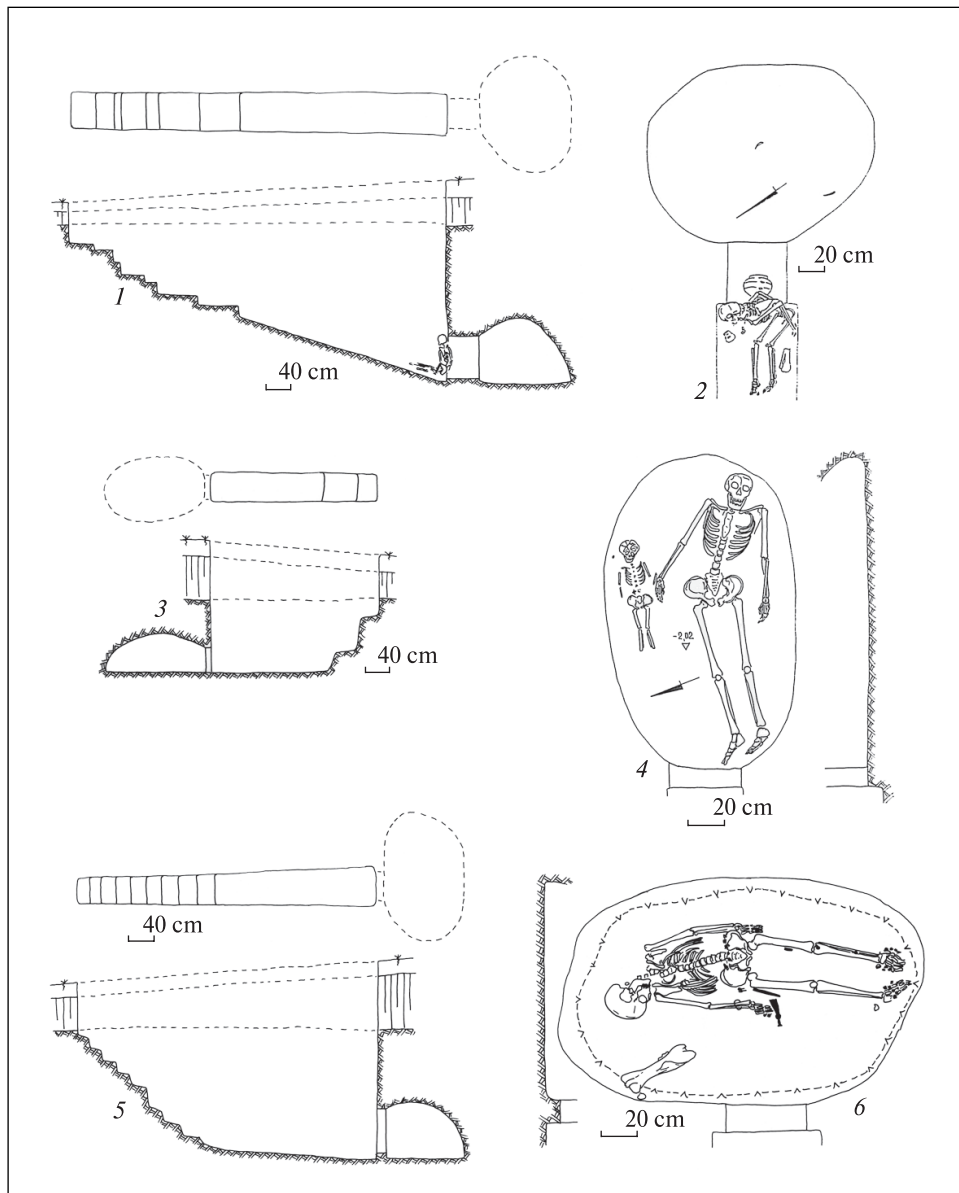

Рис. 2. Катакомби Верхньо-Салтівського-IV могильника (ВСМ-IV). 1, 2 — катакомба 58; 3, 4 — катакомба 94; 5, 6 — катакомба 65

Згідно даних посібника Н.І. Рошефора, у південній смузі Росії, в яку на той час входила і сучасна Харківська обл., земляні роботи велися у середньому по 12 годин на добу у літній період (з 1 квітня по 1 листопада), по 9 годин на добу восени та навесні (з 1 листопада по 16 грудня та з 1 березня по 1 квітня) та по 7—8 годин на добу у зимовий період (з 16 грудня по 1 березня) (Рошефор 1916, с. 12, 13). Тобто роботи велися лише впродовж світлового дня. Можна припустити, що в цих же часових рамках проводили роботи зі спорудження катакомб і салтівці. Ґрунт, який салтівці виймали під час спорудження катакомб за своїми властивостями, ступенем щільності та вагою належить до двох розрядів (параграф 28): «верхний дерно-

вой слой и подстилающий его слой чернозема — к разряду б) — легко отделяемым деревянными, с железным лезвием, лопатами; плотная материковая глина, в которой выкапывался дромос и вырубалась погребальная камера — к разряду г) — отделяемая при помощи кирок, ломов, клиньев и молота» (Рошефор 1916, с. 62). Згідно з даними посібника (параграф 30): «при копании земли из рвов глубиной до 2 аршин (1,4224 м) и шириной не менее 2 аршин (1,4224 м), с выбрасыванием на кубический сажень (9,713 м³) грунта: сыпучей или рыхлой земли, отделяемой деревянными, с железным лезвием лопатами необходим 1 (один) землекоп; плотной глины и всякого грунта, отделяемого отчасти лопатами, кирками и топорами, смотря по его твердости и удельному

весу необхідні 3—4 землекопа; отвердевшего глинистого или мерзлого грунта, смотря на его твердость и удельный вес — 5—6 землекопов» (Рошефор 1916, с. 63). Цю норму уточнено в параграфі 31 «Уложения»: «при копании и выбрасывании земли в тесных местах (шириной меньше 2 аршин — 1,42 м) к числу землекопов, определенных сложностью грунта, добавляется еще 25 % — соответственно, — 1,25, 3,25—4,25, 5,25—6,25» (Рошефор 1916, с. 65). До того ж у параграфі вказано, що при копанні ровів для прокладання труб, кабелів, тобто вузьких траншей — подібних дромосам салтівських катакомб, розрахунки потрібно робити ще згідно і з параграфом 36, у якому вказується, що «при выбрасывании грунта на высоту до 1 сажени (2,13 м) разрыхленной глины или другого твердого грунта на 1 куб. сажень необходим 1,33 землекоп» (Рошефор 1916, с. 67).

Відповідно до вище викладеного матеріалу, можна зробити висновок, що для викопування ґрунту (щільної глини) об'ємом 6,0—8,0 м³ були потрібні зусилля щонайменше 6—8 землекопів, які могли виконати цю роботу за один робочий день у літній період та за 1,5 робочих дня у зимовий період, на весні та восени. Потрібно врахувати, що працювати салтівцям на глибині у вузькому дромосі на невеликій за розмірами поховальній камері було доволі важко, тому темп робіт суттєво знижувався. Відповідно, час на спорудження катакомби збільшувався та міг становити, на нашу думку, 2—3 робочі дні з урахуванням несприятливих погодних умов (дощ, сніг, мороз тощо). Враховуючи середні розміри дромосу катакомб ВСМ-IV (ширина 0,54—0,6 м та глибина 3,04—3,07 м) та відносно незначні середні розміри поховальної камери (довжина 1,92—1,97 м, ширина 1,49—1,59, висота 1,2—1,49 м) передбачували для цих робіт 6—8 землекопів одночасно працювати не могли. Наш практичний досвід робіт на катакомбах свідчить, що під час спорудження катакомби середніх розмірів доцільно одночасно залучати до роботи 2—3 землекопів. Розпочинати роботи по зрушенню дромосу міг спочатку один землекоп. Він вибирав ґрунт по всій довжині дромосу та викидав його на верх (рис. 4, 1). Поступово, з поглибленням ями в дромосі, до роботи залучався другий землекоп. Перший землекоп накопував ґрунт на дні дромосу та насипав його в якусь ємність, в той час як другий — за допомогою мотузки підіймав ємність з ґрунтом на поверхню та висипав його вздовж однієї з довгих сторін дромосу. З часом землекопи могли змінювати одне одного, та-

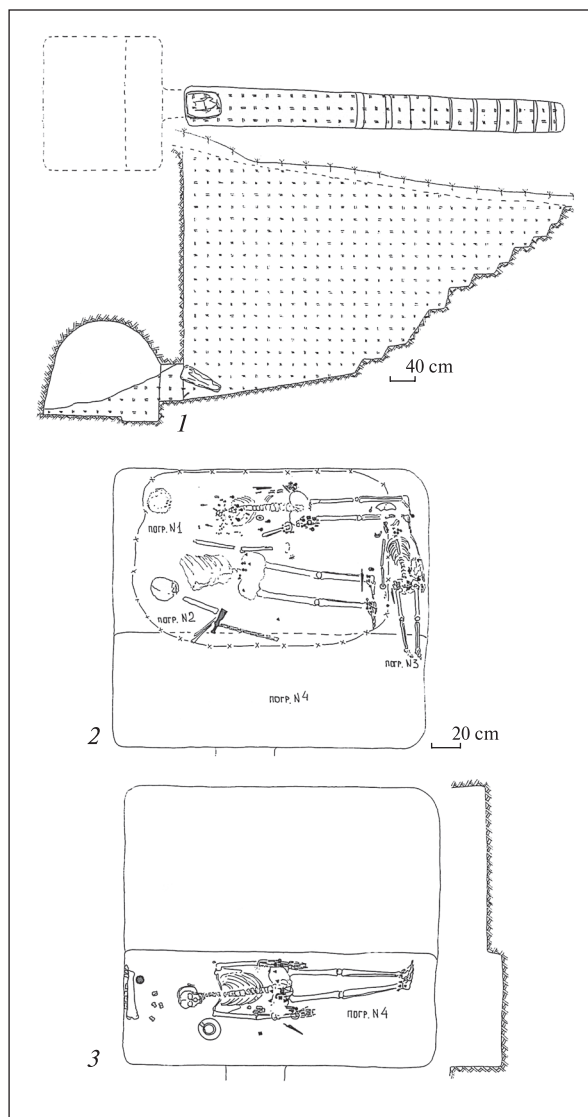

Рис. 3. Катакомба 96 ВСМ-IV. 1 — план катакомби, 2, 3 — план поховальної камери

ким чином підтримувався певний темп робіт. Ті ж операції здійснювалися й під час спорудження поховальної камери в торцевій стінці дромосу. Проте, при цьому міг залучатися третій робітник. Одна людина вирубувала глину в камері та викидала зрушений ґрунт у дромос, де другий робітник наповнював ґрунтом ємність. Третій землекоп підіймав ґрунт на поверхню та висипав його поблизу дромосу. Таким чином, 2—3 салтівських землекопа, працюючи одночасно, могли вирити середню за розміром катакомбу за 3—5 світлових робочих днів. Роботи зі спорудження земляного склепу ввечері та вночі не велися, оскільки це відрізок доби в традиційних суспільствах вважався часом дії темних, шкідливих, потойбічних сил, бо в потойбічному світі усе навпаки (тут день — там ніч тощо) (Милорадович 1992, с. 409—411; Ефименко 1992, с. 499; Косарев 2003, с. 175).

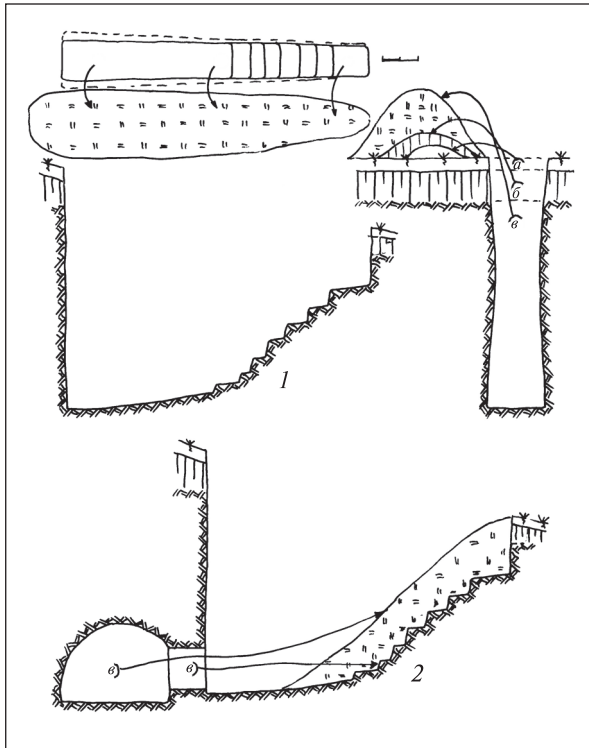

Рис. 4. Схема процесу спорудження катакомби: 1 — послідовність виймання шарів ґрунту з дромосу; 2 — розміщення ґрунту, що виймався при створенні поховальної камери. а — дерен; б — чорнозем, в — материкова глина

Катакомба для поховання дитини (об'єм виїнятого ґрунту становив до 1,5 м³) могла бути зроблена силами лише однієї дорослої людини впродовж одного світлового робочого дня. Цього часу було досить для того, щоб підготувати померлу людину до поховання. У осетин було прийнято ховати померлого на другий день після його смерті (Калоев 2004, с. 329). Проте, якщо влаштовувалися великі поминки, що відбувалося доволі часто, або не був підготовлений весь необхідний одяг для покійника, то поховання відкладали на день або два (Калоев 1984, с. 77; Калоев 2004, с. 329). Таким чином, у осетин від смерті людини до його поховання проходило 2—3 дні, а якщо помирала видатна людина, то похорон відкладався ще на триваліший час — доки з покійним не попрощаються усі його родичі та знайомі. Таким чином, розрахованого нами можливого часу для спорудження катакомби салтівцям (3—5 днів) цілком вистачало на підготовку померлої людини до поховання та на прощання з ним родичів і відправлення усіх потрібних передпоховальних ритуалів для забезпечення переходу померлого зі світу живих людей до потойбічного світу. Саме в цей період у багатьох традиційних суспільствах, зокрема і в осетин, до по-

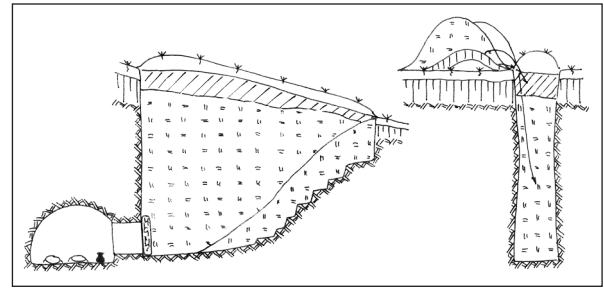

Рис. 5. Схема структури заповнення дромосу після його засипання

мерлого ставилися як до живого (не залишали на одинці, розмовляли з ним, намагалися розбудити, «годували» тощо) (Калоев 2004, с. 329; Павлинская 2007, с. 20—21), доки, імовірно, абсолютні ознаки смерті не ставали наочними (трупні плями, трупне залякання, гниття тощо) (Сапожников, Гамбург 1976, с. 22—36). Останньою спробою «розбудити» померлого в осетин, можливо, був обряд запалювання пороку (вогню) на грудях покійника перед тим, як його вже збиралися покласти в могилу або в склеп (Калоев 1984, с. 94).

Необхідно звернути увагу на технологію створення земляного склепу — катакомби — салтівським населенням, як вона нами може бути реконструйована. Для створення катакомб залучалися ті знаряддя праці, що знаходилися у господарстві населення Верхнього Салтова — дерев'яні лопати та заступи із залізним окуттям, залізні тесла-мотики, залізні господарські сокири. Залізні окуття від дерев'яних лопат та заступів доволі часто виявляють на салтівських пам'ятках регіону (Михеев 1985, с. 40, рис. 19: 2, 3; 24: 21, 22; Колода, Горбаненко 2010, с. 64, рис. 32: 3—5; Горбаненко, Колода 2013, с. 80, рис. 45). Дерев'яні лопати із залізним окуттям, разом з господарськими сокирами, були основними знаряддями під час земляних робіт на важких ґрунтах ще на початку ХХ ст. (Рошефор 1916, с. 64). Їх відрізняє незначна вага (лопата з берези важила 3,0—3,5 фунти, тобто 1200—1400 грамів) і те, що волога глина не прилипала до робочої частини (Рошефор 1916, с. 64). Сліди від роботи теслом-мотикою були не раз зафіксовані на стінках та стелі поховальних камер салтівських катакомб (Покровский 1905, с. 466—467; Семенов-Зусер 1949, с. 120), а самі вони доволі добре представлені в інвентарі катакомбних поховань (Семенов-Зусер 1949, с. 115, табл. II: 2, 6; Плетнева 1989, с. 91, 93, рис. 46). Останнє дозволяє припустити, що в аланського населення існувала практика після завершення робіт зі створення катакомби за-

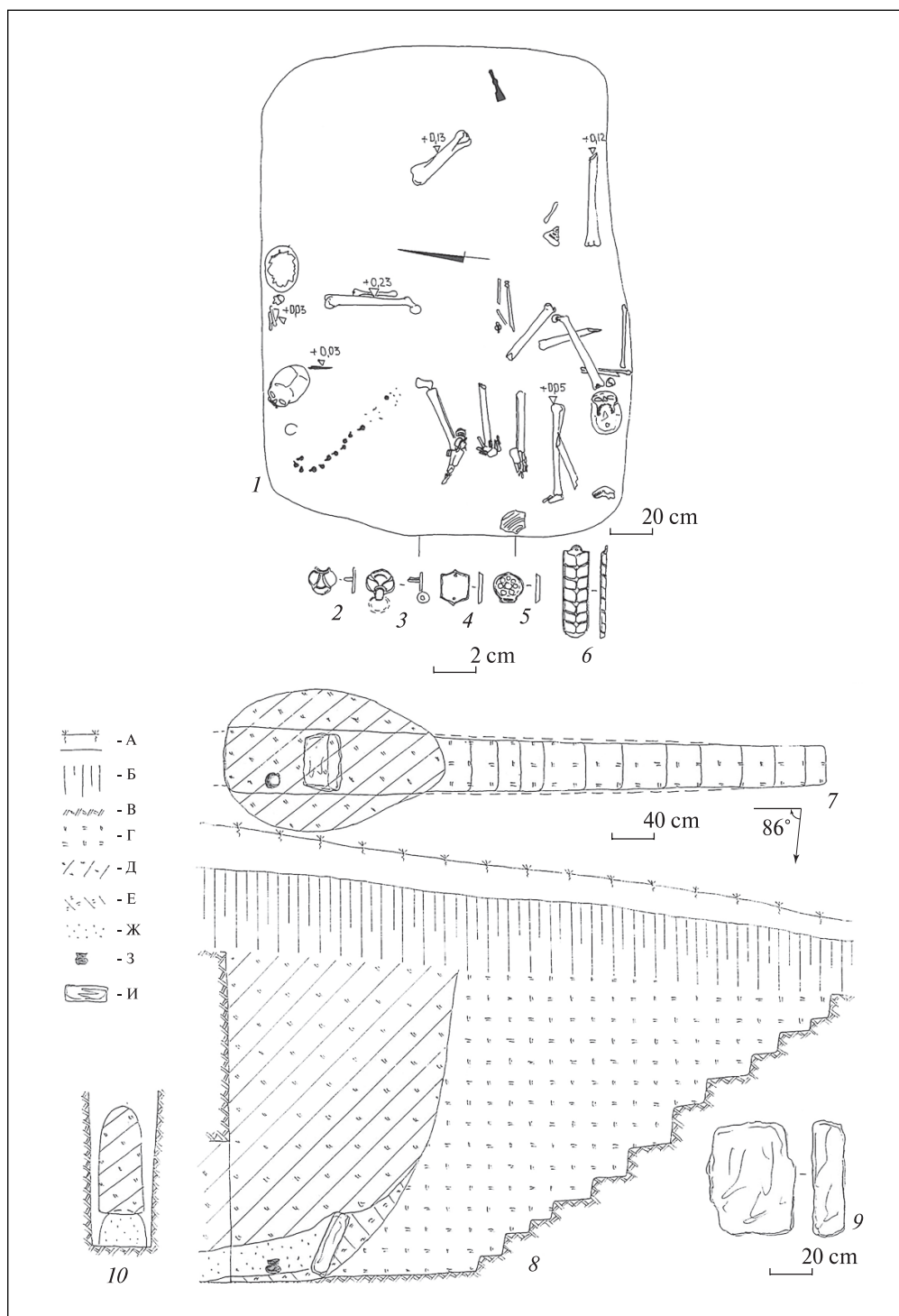

Рис. 6. Катакомба 109 ВСМ-IV. 1 — план поховальної камери; 2, 3 — план дромосу із входом повторного проникнення до поховальної камери; 4 — вхід-лаз (№ 1 та № 2) до поховальної камери; 5 — кам'яна плита закладу. А — дерен; Б — чорнозем; В — материк (глина); Г — первинне заповнення дромосу; Д, Е — заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери; Ж — сипка глина біло-зеленого кольору; З — кухоль

лишати тесла-мотики, якими вирубалися поховальні камери у щільній глині, в похованнях (Плетнева 1989, с. 93). Практика залишати знаряддя, якими копали могилу на місці поховання, відмічена в традиційних культурах багатьох народів світу (Куликовский 1890, с. 53; Руден-

ко 1953, с. 28—30, рис. 4). Для виймання ґрунту з дромосу та камери салтівські землекопи використовували, найімовірніше, якісь ємності з нетривких матеріалів, що археологічно не фіксуються, — плетені кошики, шкіряні мішки, мішки з текстилю тощо.

Грунт з вхідного коридору (дромосу) вибирався пошарово відразу по всій запланованій його довжині. На початку дромосу за необхідності його поглиблення, формували сходинок. Землю з дромосу спочатку викидали набік, вздовж однієї з довгих сторін вхідного коридору, з поглибленням дромосу ґрунт зсипався теж тут, та утворював своєрідний вал (рис. 4, 1). Дромос копали за допомогою лопат із залізними окуттям, хоча при подальшому заглибленні могли використовувати тесла-мотики, сокири. Це було обумовлено незначною шириною дромосу, яка в середньому складає 0,54–0,58 м. Невелика ширина дромосу з глибиною значно сповільнювала процес створення поховальної споруди. При цьому, спочатку вибирали ґрунт перед сходиною завдаючи частих вертикальних ударів, поступово просуваючись у напрямку торцевої стінки дромосу. Цю послідовність вибірки ґрунту підтверджує не закінчений дромос катакомби № 124 ВСМ-IV (Аксенов 2015, с. 16). Вхід-коридорчик та, власне, поховальну камеру у зв'язку з вузькістю дромосу вирубували у щільній глині вже тільки за допомогою тесла-мотики, а зрушений ґрунт вигрібали лопатою. За нашими спостереженнями ґрунт, вибраний під час створення входу-коридорчика та поховальної камери, на поверхню вже не підіймався. Його зсипали у початкову частину дромосу, де він перекривав собою сходинок (рис. 4, 2). Це підтверджує склад заповнення початкової частини дромосу, яке складається з чистої материкової глини з незначними домішками дрібних крейдяних грудок, та за кольором на рівні фіксації дромосу майже не відрізняється від оточуючого його материка (Аксенов 2002, с. 98; Аксенов 2012–2013, с. 21). Найбільш наочно це підтверджує заповнення дромосу катакомб 127, 129 ВСМ-IV. Долівки поховальних камер цих катакомб були незначною мірою заглиблені в крихку глину блідо-зеленого кольору, тоді як їх стіни були відовбані у шарі щільної материкової глини жовто-коричневого кольору. На дні дромосу обох катакомб був зафіксований шар глини світло-зеленого кольору з підлоги поховальної камери, котрий мав нахил у бік входу до камери та перекривав собою останні сходинок (одну-дві). Товщина цього шару біля входу до поховальної камери не перевищувала 2,0–3,0 см, тоді як біля останньої сходинок товщина його сягала 20 см. Засипання сходинок ґрунтом, що був вилучений під час створення поховальної камери та входу-лазу до неї, може буди пояснено з одного боку бажанням землекопів по-

легшити процес роботи — не затрачувати час на підйом рушеного ґрунту на поверхню, а з іншого — це мало певні виправдані ідеологічні мотиви. У багатьох народів світу будь-який отвір у землі (печера, розщелина, колодязь тощо), а тим більш могила або вхідний коридор до поховальної камери, розглядалися як вхід до потойбіччя — світу мерців (Снорри Стурлусон 1980, с. 16; Седакова 2004, с. 56–57; Павлинская 2007, с. 22, 25; Федорова 2007, с. 214). Зроблені у початковій частині дромосу сходинок призначалися для живих людей, які створювали поховальну споруду. Відповідно, закидаючи початкову частину дромосу чистою материковою глиною, салтівці вживали захисних заходів, котрі були направлені на закриття/запечаткування входу до нижнього/потойбічного світу, перешкоджати мерцю знайти шлях до світу живих людей.

За нашими розрахунками (табл. 1) обсягу ґрунту, що був виїнятий під час спорудження поховальної камери та входу до неї, вистачало тільки на те, щоб повністю засипати початкову частину дромосу максимально до половини його довжини, а перед входом до готової поховальної камери залишалося ще достатньо вільного місця для подальшого проведення поховального обряду. На момент завершення робіт зі створення поховальної камери, тіло померлої людини, імовірно, вже було належним чином підготовлене до поховання та відбулося прощання з небіжчиком усіх родичів та знайомих.

Процес покладання тіла померлої людини до поховальної камери в такому випадку міг відбуватися наступним чином. Тіло людини підносили до незасипаної частини дромосу, вільної від ґрунту, складеного під час його викопування. При цьому двоє могильщиків знаходилися у катакомбі, один — у вільній від ґрунту частині дромосу перед входом до камери, другий — в середині поховальної камери. Тіло, померлої людини, вірогідно, що було загорнене у щось та зав'язане, опускали до низу дромосу на мотузках. За даними етнографії осетини ще у XVIII — на початку XX ст. загортали померлих людей у повсть або тканину, і вже в такому вигляді вкладали до склепу або поміщали до кам'яної скрині (Калоев 1984, с. 96, 98). У дромосі тіло небіжчика приймав один із могильщиків та направляв його по ходу через вхід-коридорчик до поховальної камери. Середня ширина дромосу, середні розміри входу-коридорчика (ширина 0,43–0,49 м, висота 0,55–0,60 м), були обумовлені антропометричними даними людей, які виривали ка-

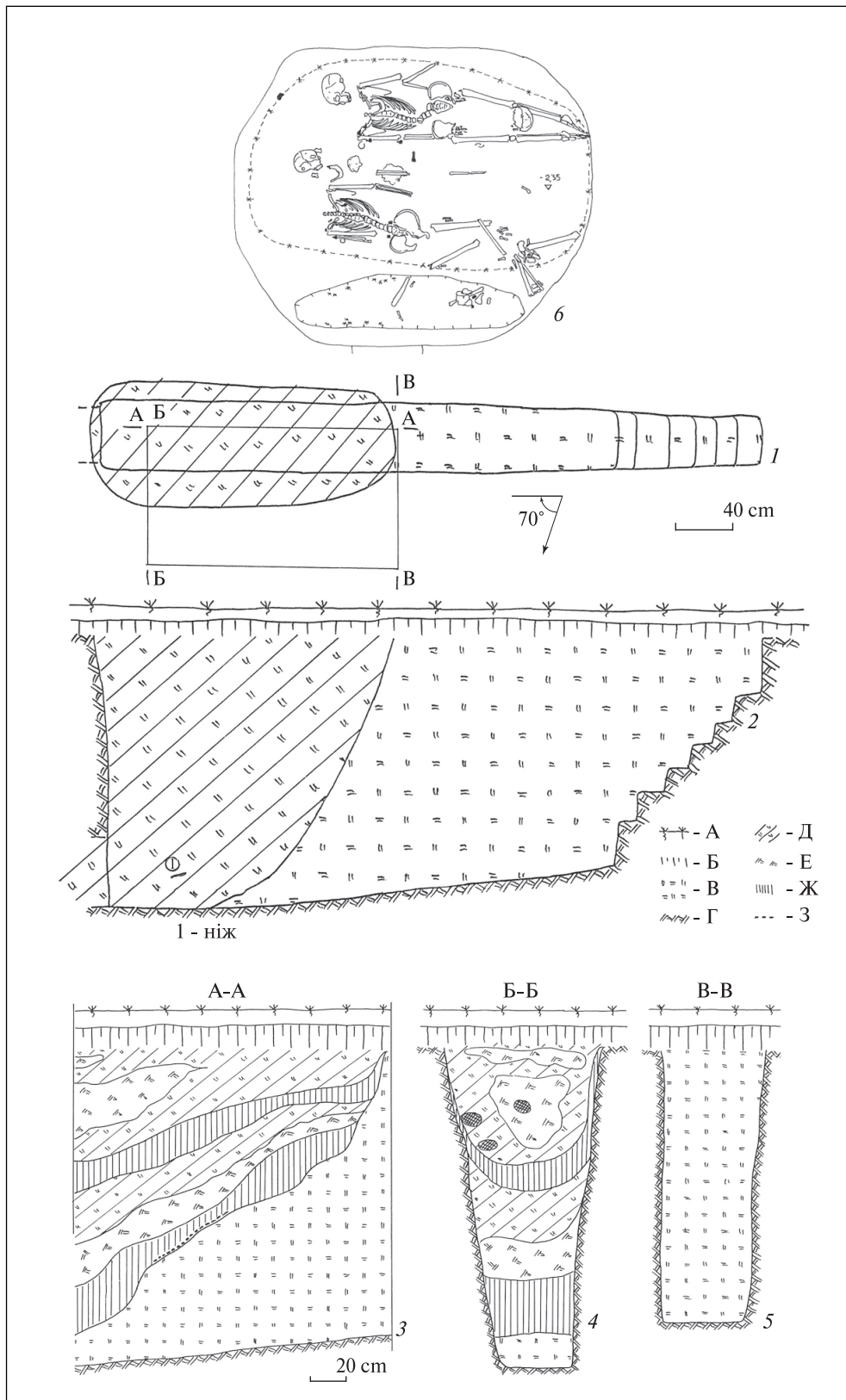

Рис. 7. Катакомба 69 ВСМ-IV. 1, 2 — план дромосу; 3 — стратиграфія заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери (поздовжній розріз); 4 — стратиграфія заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери (поперечний розріз); 5 — стратиграфія заповнення частини дромосу, котра не була перекопана (поперечний розріз); 6 — план поховальної камери. А — дерен; Б — чорнозем; В — первинне заповнення дромосу; Г — материк (глина); Д — шари материкової глини з домішкою чорнозему; Е — шари чистої материкової глини; Ж — шари чорнозему з незначною домішкою материкової глини; 3 — шар світло-сірого кольору (залишки дерев'яного закладу?)

такомби. Так, за даними антропології середній зріст людей, яким належав катакомбний могильник біля с. Верхній Салтів становив 160—162 см (Чучукало 1926, с. 212; Решетова 2014, с. 91). Показово, що розміри входних отворів у осетинських наземних склепах (ширина 0,5—0,6 м, висота 0,50—0,82 м або $0,5 \times 0,5$ м) (Тменов 1979, с. 21; Калоев 1984, с. 96) майже ідентичні розмірам входу до поховальних камер салтівських катакомб. Середні розміри входу до поховальної камери, при співставленні з середніми параметрами тіла померлої людини, показують, що для переміщення з дромосу до поховальної камери через вхід-коридорчик тіло померлої людини, імовірно, не тільки підлягало сповиванню/зв'язуванню, але й при цьому могло розгортатися боком. Тільки в такому положенні тіло померлої людини могло бути без значних перешкод доправлено до поховальної камери.

У поховальній камері другий могильщик приймав тіло померлої людини та розвертав його у потрібному напрямку — головою вліво від входу, головою вправо від входу, або допомагав поступальному руху тіла в середину камери при її повздовжньому розташуванні по відношенню до дромосу. Здійснювати будь-які маніпуляції з тілом померлого можна було відносно вільно, бо трупне залякнення вже знижало (воно тримається 2—3 доби, рідше 4—5 днів) (Сапожников, Гамбург 1976, с. 29). Поклавши тіло у відведене місце, другий могильщик звільняв тіло від мотузок та надавав тілу померлої людини потрібне положення, розкладав речі та розставляв посуд з жертвовною їжею. До поховальної камери могло бути покладено як одне, так і відразу кілька тіл померлих людей, які померли впродовж того часу, коли відбувалося спорудження поховальної споруди. Така можливість доволі реальна, враховуючи

високий показник дитячої смертності — 26,6—28,5 % (Бужилова 2010, с. 585, табл. 2; Решетова 2014, с. 71), а також показник середньої тривалості життя населення Верхнього Салтова (Верхньо-Салтівський-IV могильник), який становить 37,2 роки (37,03 для чоловіків та 31,25 для жінок) (Решетова 2014, с. 70). Різниця у 7 років у показнику середньої тривалості життя чоловіків та жінок свідчить про високий рівень стресів, що пов'язані з материнством та підтверджується високим показником дитячої смертності у вибірці. У цілому ж на могильниках біля Верхнього Салтова кількість жіночих кістяків у середньому на 10—15 % більше ніж кістяків дорослих чоловіків.

Залишивши поховальну камеру, могильщик закривав вхід-лаз до поховальної камери дерев'яними плахами (4,0 % ВСМ-I та ВСМ-IV, 15 % ВСМ-III), кам'яною плитою (4,0 % ВСМ-I, 12 % ВСМ-III, 30 % ВСМ-IV) або щільно забивав його вогкою чистою материковою глиною. Останнє відбувалося у переважній більшості випадків. У такому разі, після висихання заповнення входу-лазу до поховальної камери, воно повністю зливалося з оточуючим його материком. Таким чином, відбувалося символічне «запечаткування» поховальної камери — закривався хід з потойбічного світу до світу живих людей. Можливо, що заповнення входу-лазу до поховальної камери, а, інколи, й самої поховальної камери чистою вогкою глиною проводилося салтівцями лише в тих випадках, коли з якихось причин (нема вільного місця, певний соціальний рівень вже покладених до камери людей, характер смерті людини тощо) нові поховання здійснювати у камері не передбачалось. Саме такі дії салтівських могильщиків ввели в оману археологів, що здійснювали роботи на могильнику у 1959—1961 рр. під керівництвом Д.Т. Березовця. Як відмічав у

Таблиця 2. Середня кількість кістяків людей на одну камеру в катакомбних могильниках біля с. Верхній Салтів

Могильник	ВСМ *	ВСМ-I (1984—1989)	ВСМ-III (1959—1961, 1988—1992)	ВСМ-IV (1998—2013)
Кількість кістяків	1,91	2,64	1,7	2,26

* узагальнені дані по могильнику за результатами дореволюційних та післявоєнних розкопок (Афанасьєв 1993, с. 85, табл. 27).

Таблиця 3. Кількість похованих людей в одній камері на різних могильниках біля с. Верхній Салтів

Могильник	Одна людина	Дві людини	Три людини	Чотири людини	П'ять людей	Шість людей
ВСМ-I (1984—1989)	19 %	23 %	39 %	16 %	4,0 %	—
ВСМ-III (1959—1961, 1988—1992)	46,3 %	39,02 %	12,19 %	2,43 %	—	—
ВСМ-IV (1998—2013)	25 %	36 %	30 %	6,0 %	2,0 %	1,0 %

своєму щоденнику дослідник: «... в двух случаях (№№ 4 и 5) дромосы оканчивались входами, заложёнными каменной плитой или доской, за которыми как нам первоначально казалось, катакомб нет. Сняв камень или доску, мы обнаруживали такую же глину и такой же структуры, как и стенки, дромоса. Посчитав, что в этих случаях нами встречены кенотафы, мы дальнейшие работы тут прекратили. В следующем, 1960 г., продолжая работы, мы вскрыли 8 дромосов подряд и во всех случаях катакомб не было. Такое обилие кенотафов показалось нам невероятным и мы начали долбить глину за входом. Очень скоро был обнаружен пол катакомбы ... Закладка была выполнена настолько тщательно, что совершенно не отличалась от материка. В дальнейшем, приобретя опыт расчистки такого рода катакомб, мы находили еле заметные щели между стенами и закладкой» (Березовец 1959—1961, с. 3). Можливо, саме це стало причиною того, що в 1959—1961 рр. на могильнику біля Верхнього Салтова (ВСМ-III) з виявлених 80 дромосів катакомб було досліджено лише 23 поховальні камери (Березовец 1959—1961, с. 5).

Після закриття входу до поховальної камери вільний від ґрунту простір біля торцевого кінця дромосу засипали землею, що лежала у вигляді валу вздовж однієї з довгих сторін вхідного коридору (рис. 5). При цьому на поверхні землі утворювався насип, довжина якого, вірогідно, відповідала довжині дромосу, а висота становила 0,3—0,5 м. Цей насип ставав зовнішнім розпізнавальним знаком могили. Параметри цього насипу, особливо його довжина, виступають наочним маркером земляних робіт, що були проведені при створенні поховальної споруди, і таким чином вказували на соціальний статус та майнове становище людей/родини, для яких була зроблена/належала ця катакомба. Наочні розміри насипу над дромосом слугували орієнтиром при визначенні розмірів ходу повторного проникнення до поховальної камери, довжина якого могла становити від 1/3 до 1/2 загальної довжини дромосу (Аксенов 2002, с. 99).

Середня наповненість поховальних камер на різних ділянках катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (табл. 2; 3) свідчить, що поховальні споруди використовувалися як сімейні усипальні. Тому можна припустити, що поховальна камера, через деякий час після покладення туди тіла небіжчика, відкривалася для здійснення там нових поховань.

У такому разі розкопувався не увесь вхідний коридор, а тільки частина дромосу, що передувала

вала входу-лазу до поховальної камери. Якщо від попереднього поховання пройшло небагато часу, то потрапити до поховальної камери було відносно легко — ґрунт, яким був заповнений дромос, ще не ущільнився. Вийнявши ґрунт перед входом-лазом до поховальної камери на усю глибину дромосу, орієнтуючись за його стінками, могильщики відкривали вхід до камери та поміщали туди наступного небіжчика тим самим способом, який ми описували раніш. При цьому заклад не підіймався на поверхню, а залишався на дні ходу проникнення. Тіло нового небіжчика вкладалося на вільне місце на підлозі камери. У відповідності до цього відбувалося орієнтування тіла мерця відносно тіл раніш похованих людей (паралельно попереднім покійникам головою в той самий бік; паралельно до попередніх покійників головою у протилежний бік; перпендикулярно попереднім покійникам) (Семенов-Зусер 1949, рис. 2; 5; 7; 10; 12; 13). Показовим у цьому відношенні є ситуація у поховальній камері катакомби 96 ВСМ-IV (Аксенов 2013, рис. 2, с. 200—201). На підлозі камери катакомби 96 було послідовно здійснено кілька поховань людей, в результаті чого тіла трьох дорослих людей було покладено паралельно одне одному, хоча і не на одному рівні (тіло дівчини 17 років знаходилося у заглибленні, зробленому перед входом до камери), а тіло померлої дитини 7—8 років було покладено перпендикулярно тілам дорослих (чоловіка 20—25 років та жінки 20—25 років), біля їх ніг. У деяких випадках, коли місця для нового покійника біло недостатньо, то для забезпечення вільного місця тіла попередньо похованих у камері людей або їх частини могли бути зсунуті у бік. Наочною у цьому відношенні є ситуація у поховальній камері катакомби 16 (розкопки 1946 р.) (Семенов-Зусер 1949, с. 131, рис. 12). У цій камері для забезпечення місця для тіла четвертого покійника черепа покійника № 2 та 3 були переміщені до їх ніг, а само тіло покійника № 4 було покладено на їх місце перпендикулярно до тіла трьох раніш похованих людей.

Після покладання до камери останнього покійника вхід до неї знову закривали дерев'яним або кам'яним закладом, заповнювали щільно глиною, а хід повторного проникнення до поховальної камери засипали. У зв'язку з незначним проміжком часу між такими похованнями в одній камері, заповнення у початковій частині дромосу та біля входу до камери у межах ходу повторного проникнення майже не відрізняються одне від одного (Аксенов 2013,

рис. 1, 1). Насип над дромосом, імовірно, відновлювався до здобуття первинного вигляду.

Дещо іншу картину ми можемо спостерігати, коли до поховальної камери салтівці здійснювали проникнення з метою проведення якихось після поховальних ритуалів. Метою цих обрядів могло бути ритуальне знешкодження небіжчика, наруга, ритуальне пограбування тощо (Афанасьєв 2012, с. 114). У такому разі також розкопували частину дромосу перед входом до поховальної камери. Довжина цього ходу повторного проникнення залежала від первісних розмірів дромосу та становила від 1/3 до 1/2 його довжини (Аксенов 2002, с. 99; Аксенов 2013, с. 201—202, рис. 1, 2). Якщо на момент проведення ритуальних дій надмогильний насип уже втратив свої чіткі кордони, то для проникнення до поховальної камери виривали хід, який був більший за шириною ніж первісна ширина насипу та первісна ширина дромосу. Тому ширина ходу повторного проникнення до поховальної камери у такому разі становить від 0,8—1,5 м на рівні виявлення плями дромосу (Аксенов 2013, рис. 1, 2). Розкопуючи надмогильний насип салтівці поступово виходили на первісні стінки дромосу, а далі копали вже орієнтуючись на них (Аксенов 2012—2013, рис. 5). Від ґрунту визволялася частина дромосу, що розташована перед входом до поховальної камери на довжину 1,5—2,0 м. Після чого заклад, що закривав вхід до камери, відкидався на дно ходу повторного проникнення (Аксенов 2013, рис. 1, 2). Потрапляли до камери через звільнений від глини первинний вхід-лаз. Відомий лише один випадок, коли у торцевій стінці дромосу були зафіксовані два різні за часом входи-лази до поховальної камери (кат. № 109 ВСМ-IV). Один вхід-лаз був первинним, другий — зроблений при навмисному повторному проникненні до поховальної камери з метою проведення якихось ритуальних дій (Аксенов 2011, с. 10, 11, рис. 1, 10). Головною метою цих дій, як свідчать матеріали останніх років дослідження могильників Верхнього Салтова, були маніпуляції з тілами похованих людей, в наслідок чого ми фіксуємо часткову або повну руйнацію анатомічного порядку людських кісток, інколи відсутність окремих кісток скелету та часткове вилучення поховального інвентарю, наприклад посуду (Аксенов 2002, с. 99, рис. 1—9). Так, відсоток людських решток зі слідами навмисної руйнації у давнину для ВСМ-IV становить 81 %. Цей же показник для ВСМ-I — 56 %, а для ВСМ-III — 54 %.

Після завершення дій у камері заклад на своє первинне місце салтівцями вже не ставився, а залишався лежати на дні ходу повторного проникнення до камери (Аксенов 2002, рис. 1, 1; 2, 1, 3; 3, 3; 4, 1; 5, 3; 6, 1, 3; 9, 1, 3; Аксенов 2012—2013, рис. 1; Аксенов 2013, рис. 1, 2). Хоча фіксуються поодинокі випадки, коли кам'яний заклад все ж повертався на своє місце та закривав вхід до камери. Так, у катакомбі 3 (ВСМ-I, розкопки 1948 р.) вхід до камери був закритий закладом з чотирьох кам'яних плит, однак ще одна плита розміром $0,66 \times 0,45 \times 0,12$ м стояла у нахиленому положенні поперек дромосу на відстані 1,5 м від входу до камери, фіксуючи собою дно ходу повторного проникнення в поховальну споруди (Семенов-Зусер 1948, с. 31). Хід повторного проникнення до камери засипався, про що свідчить його заповнення, яке складалося з різних за складом, щільністю та кольором шарів ґрунту, що чергувалися (перемежувалися) між собою та мали нахил у бік торцевої стінки дромосу (Аксенов 2012—2013, с. 36, рис. 5). Проте, в деяких випадках хід повторного проникнення до поховальної камери з якихось причин не засипався, тоді він заповнювався ґрунтом, що затікав сюди з дощовою водою, та ґрунтом, що сповзав з його стінок у низ. Таким чином, формувалося строкате заповнення ходу повторного проникнення до камери, яке відрізнялося своєю потужною щільністю та в'язкістю. Крізь залишений відкритим вхід-лаз це заповнення потрапляло з дромосу до поховальної камери, де воно перекривало людські рештки на речі, що залишилися лежати на підлозі поховальної камери (Аксенов 2013, с. 202, 204, рис. 5, 6). З часом, завдяки просіданню ґрунту, навіть на місці засипаного ходу повторного проникнення до поховальної камери, утворювалася невелика западина. Ця наочна ознака на поверхні землі, на нашу думку, розглядалася салтівцями як свідчення того, що повний життєвий цикл похованих у цій конкретній катакомбі людей завершився, а їх смерть для їх живих родичів стала повною та остаточною (Леви-Брюль 1994, с. 250—251, 252).

Таким чином, можна зробити кілька попередніх висновків. 1) Обсяг ґрунту, що виймається під час створення катакомби свідчить, що поховальна споруда викопувалася зусиллями представників лише однієї великої родини (3—4 дорослими чоловіками). 2) В залежності від розмірів поховальної споруди (довжини та глибини дромосу, розмірів самої поховальної камери) на її викопування витрачали від 1 доби (для по-

ховання дитини) до 5 днів (для поховання дорослої людини, з високим соціально-майновим становищем). 3) У подальшому обсяг ґрунту, що виймався при спорудженні катакомб, з урахуванням номенклатури поховального інвентарю можна застосовувати при вирішенні питання майнової та соціальної стратифікації сімейних груп аланського населення Верхньо-Салтівського археологічного комплексу.

- Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.* Київ: Інститут археології НАН України, 1998, с. 49—50.
- Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua.* 1999, № 2, с. 137—149.
- Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник на Северском Донце. *Донская археология.* 2001, № 1—2, с. 62—78.
- Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология.* 2002, № 3, с. 98—114.
- Аксенов В.С. Об одном из вариантов погребального обряда аланского населения салтово-маяцкой культуры верхнего Подонцовья. *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко* (ред. С.И. Посохов). Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011, с. 26—36.
- Аксенов В.С. К вопросу о повторном проникновении в катакомбные захоронения салтовской культуры (по материалам Верхне-Салтовского могильника). *Хазарский альманах.* Киев; Харьков: Каравелла, 2012—2013, вып. 11, с. 20—44.
- Аксенов В.С. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры. *Древности 2013.* Харьков: «НТМТ», 2013, с. 192—210.
- Аксенов В.С. Роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів. *Археологічні дослідження в Україні 2013.* Київ: Інститут археології НАН України, 2014, с. 242—244.
- Аксенов В.С. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. *Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы* (ред. С.И. Посохов, С.Б. Сорочан). Харьков: «НТМТ», 2015, с. 12—17.
- Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Дона. Москва: Наука, 1993.
- Афанасьев Г.Е. Спорные вопросы в методике интерпретации разрушенных скелетов в памятниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология.* 2012, № 2, с. —126.
- Бабенко В.А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского уезда Харьковской губернии. *Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославле.* Харьков: Печатное дело, 1905, с. 447—577.
- Березовец Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района Харьковской обл. в 1959—1961 гг. *Научный архив Института археологии НАН Украины.* 1959—1961, Ф.е. 3984а.
- Бужилова А.П. Донские аланы по данным антропологии. *Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928—2009)* (ред. И.С. Каменецкий, А.Н. Сорокин). Москва: Гриф и К, 2010, с. 855—866.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. Київ: Інститут археології НАН України, 2013.
- Ефименко П.С. Упыри (из истории народных верований). *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.* Київ: Либідь, 1992, с. 498—504.
- Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII — начале XX в. *Кавказский этнографический сборник.* Москва: Наука, 1984, вып. VIII, с. 72—105.
- Калоев Б.А. Осетины: Историко-этнографическое исследование. Москва: Наука, 2004.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. Киев: Інститут археології НАН України, 2010.
- Коробейников А.В. Историческая реконструкция по данным археологии. Ижевск: Редакционно-издательский отдел Камского института гуманитарных и инженерных технологий, 2005.
- Косарев М.Ф. Основы языческого миропонимания: По сибирским археолого-этнографическим материалам. Москва: «Ладога-100», 2003.
- Куликовский Г.И. Похоронные обряды Обонежского края (Болезни. Смерть и представления о душе. Погребение. Поминки). *Этнографическое обозрение.* 1890, № IV (1), с. 44—60.
- Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва: «Педагогика-Пресс», 1994.
- Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.* Київ: Либідь, 1992, с. 407—429.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа, 1985.
- Павлинская Л.Р. Мифы народов Сибири о «происхождении» смерти. *Мифология смерти: Структура, функция и семантика погребального обряда народов Сибири: Этнографические очерки* (ред. Л.Р. Павлинская). Санкт-Петербург: Наука, 2007, с. 8—29.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР.* 1967, вып. 146.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989.
- Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII археологического съезда в Харькове.* Москва: Типография Г. Лиссенера, Д. Собко, 1905, вып. 1, с. 465—491.
- Решетова И.К. Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье (по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры). *Дис. ... канд. ист. наук.* 2014.
- Рошефор Н.И. Иллюстрированное урочное положение. Пособие при составлении и проверке смет, проектировании и исполнении работ. Петроград: Склад издания у К.Л. Риккера, 1916.
- Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1953.
- Сапожников Ю.С., Гамбург А.М. Судебная медицина. Киев: Вища школа, 1976.
- Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва: Индрик, 2004.
- Семенов-Зусер С.А. Отчет о раскопках археологических памятников экспедицией Института археологии АН

- УССР в Верхнем Салтове в 1948 г. *Архів Музею археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 1948.
- Семенов-Зусер С.А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки України*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1949, вип. 1, с. 112—137.
- Снорри Стурлусон. Круг Земной. Москва: Наука, 1980.
- Тменов В.Х. «Город мертвых»: (Позднесредневековые склеповые сооружения Тагаурии). Орджоникидзе: Ир, 1978.
- Федорова Е.Г. Представления о смерти, мире мертвых и погребальный обряд обских угров. *Мифология смерти: Структура, функция и семантика погребального обряда народов Сибири: Этнографические очерки* (ред. Л.Р. Павлинская). Санкт-Петербург: Наука, 2007, с. 198—219.
- Федоровский А.С. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII—X в. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков: Печатное дело, 1913, вып. 3, с. 1—15.
- Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник). Волгоград: Перемена, 1993.
- Чучукало Г.И. Черепа из Верхне-салтовского могильника. *Труды Украинского Психо-Неврологического института. Материалы по антропологии Украины. Сборник второй*. Харьков: Харків друк, 1925, вып. 11, с. 207—215.

Надійшла 20.12.2017

В.С. Аксенов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии Харьковского исторического музея имени М.Ф. Сумцова, aksyonovviktor@gmail.com

РЕКОНСТРУКЦИЯ КАТАКОМБ АЛАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В работе предлагается историческая реконструкция процесса сооружения катакомб (земляных склепов) средневековым аланским населением салтово-маяцкой культуры. Для этой цели был проведен статистический анализ метрических параметров 226 катакомб Верхне-Салтовского могильника. На этой основе были получены данные о средних объемах грунта, который вынимался строителями при сооружении катакомбы для захоронения ребенка, одного или нескольких взрослых покойников, а также среднее время, необходимое для сооружения катакомбы. Расчеты показали, что катакомба для захоронения ребенка, объем которой составлял от 0,9 до 1,5 м³ грунта, могла быть вырыта силами одного человека в течении одного рабочего дня продолжительностью 10—12 часов. Для сооружения самых больших по размеру катакомб, где объем извлеченного из них грунта мог достигать 14 м³, требовались усилия 3—4 землекопов и в среднем 3—5 рабочих дня.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Верхне-Салтовский могильник, катакомбное захоронение, разрушение костяков, аланы.

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the Archaeology Department of the M.F. Sumtsov Historic Museum of Kharkiv, aksyonovviktor@gmail.com

RECONSTRUCTION OF CATACOMBS OF SALTIV-MAIAKY CULTURE POPULATION

In this paper, the reconstruction of catacombs (ground tombs) building process of the Alanic population of Saltiv-Maiaky culture is proposed. For this purpose the statistic analysis of dimensional characteristics of 226 catacombs on the territory of Verkhni-Saltiv burial ground was made. The data for the average volume of the ground dug out during the building of catacombs for burying a child and one or several adults, was obtained and the time required for this was calculated. The calculations showed that the building of catacomb for a child burial (from 0,9 to 1,5 m³) could take ca. 10—12 working hours for one adult man. To build the biggest catacomb (up to 14 m³) it takes 3—5 working days for 3—4 men.

Key words: Verkhni-Saltiv burial ground, catacomb burial, skeletons disorder, the Alans.

References

- Aksenov V.S. Issledovaniia Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997-1998 rr.* Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 1998, pp. 49-50.
- Aksenov V.S. Starsaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*. 1999, no 2, pp. 137-149.
- Aksenov V.S. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik na Severskom Dontse. *Donskaia arkheologiya*. 2001, no 1-2, pp. 62-78.
- Aksenov V.S. Obriad obezvezhivaniia pogrebennykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiya*. 2002, no 3, pp. 98-114.
- Aksenov V.S. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury verkhnego Podontsovia. In: *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B.A. Shramko* (ed. S.I. Posokhov). Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, 2011, pp. 26-36.
- Aksenov V.S. K voprosu o povtornom proniknovenii v katakombnyie zakhoroneniia saltovskoi kultury (po materialam Verkhne-Saltovskogo mogilnika). *Khazarskii almanakh*. Kyiv; Kharkiv: Karavella, 2012-2013, iss. 11, pp. 20-44.
- Aksenov V.S. K voprosu interpretatsii razrushennykh skeletov v katakombnykh zakhoroneniakh saltovo-maiatskoi kultury. *Drevnosti 2013*. Kharkiv: "NTMT", 2013, pp. 192-210.

- Aksonov V.S. Roboty na katakombnomu mohyl'nyku bilia s. Verkhni Saltiv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2014, pp. 242-244.
- Aksenov V.S. Novyye pogrebeniia v dromose na Verkhne-Saltovskom IV katakombnom mogil'nyke. In: *Laurea I. Antichnyi mir i srednie veka. Chteniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeieva. Materialy* (eds. S.I. Posokhov, S.B. Sorochan). Kharkiv: "NTMT", 2015, pp. 12-17.
- Afanasiev G.E. Donskie alany. Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Dona. Moskva: Nauka, 1993.
- Afanasiev G.E. Spornyye voprosy v metodike interpretatsii razrushennykh skeletov v pamiatnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiia*. 2012, no 2, pp. 113-126.
- Babenko V.A. Raskopki katakombnogo mogil'nika v Verkhnem Saltove Volchanskogo uiezda Kharkovskoi gubernii. *Trudy Kharkovskoi komissii po ustroistvu XIII Arkheologicheskogo siezda v g. Ekaterinoslavle*. Kharkiv: Pechatnoie delo, 1905, pp. 447-577.
- Berezovets D.T. Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhni Saltov. Starosaltovskogo raiona Kharkovskoi obl. v 1959-1961 gg. Naukovyi arkhiv Institutu arkheolohii NAN Ukrainy. F.e. 1959-1961, 3984a.
- Buzhilova A.P. Donskie alany po dannym antropologii. In: *Chelovek i drevnosti: pamiati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928-2009)* (eds. I.S. Kamenetskii, A.N. Sorokin). Moskva: Grif i K, 2010, pp. 855-866.
- Chuchukalo G.I. Cherepa iz Verkhne-saltovskogo mogil'nika. *Trudy Ukrainskogo Psikhologo-Nevrologicheskogo instituta. Materialy po antropologii Ukrainy. Sbornik vtoroi*. Kharkiv: Kharkiv druk, 1925, iss. 11, pp. 207-215.
- Efimenko P.S. Upyri (iz istorii narodnykh verovanii). *Ukraintsi: narodni viruvannia, poviria, demonolohiia*. Kyiv: Lybid, 1992, pp. 498-504.
- Fedorova E.G. Predstavleniia o smerti, mire mertvykh i pogrebalnyi obriad obskikh ugrov. In: *Mifologiia smerti: Struktura, funktsiia i semantika pogrebalnogo obriada narodov Sibiri: Etnograficheskie ocherki* (ed. L.R. Pavlinskaia). Sankt-Peterburg: Nauka, 2007, pp. 198-219.
- Fedorovskii A.S. Verkhne-Saltovskii kamernyi mogil'nik VIII-X v. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*. Kharkiv: Pechatnoie delo, 1913, iss. 3, pp. 1-15.
- Flerov V.S. Pogrebalnye obriady na severe Khazarii (Maiatskii mogil'nik). Volgograd: Peremena, 1993.
- Horbanenko S.A., Koloda V.V. Silske hospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzhii. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2013.
- Kaloiev B.A. Pokhoronnye obychai i obriady osetin v XVIII - nachale XX v. *Kavkazskii etnograficheskii sbornik*. Moskva: Nauka, 1984, iss. VIII, pp. 72-105.
- Kaloiev B.A. Osetiny: Istoriko-etnograficheskoe issledovaniie. Moskva: Nauka, 2004.
- Koloda V.V., Gorbanenko S.A. Selskoe khoziaistvo nositelei saltovskoi kultury v lesostepnoi zone. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2010.
- Korobeinikov A.V. Istoricheskaia rekonstruktsiia po dannym arkheologii. Izhevsk: Redaktsionno-izdatelskii otdel Kamskogo instituta gumanitarnykh i inzhenernykh tekhnologii, 2005.
- Kosarev M.F. Osnovy yazycheskogo miroponimaniia: Po sibirskim arkheologo-etnograficheskim materialam. Moskva: "Ladoga-100", 2003.
- Kulikovskii G.I. Pokhoronnye obriady Obonezhskogo kraia (Bolezni. Smert i predstavleniia o dushe. Pogrebeniie. Pominki). *Etnograficheskoe obozreniie*. 1890, no IV (1), pp. 44-60.
- Levi-Briul L. Sverkhstestvennoie v pervobytnom myshlenii. Moskva: "Pedagogika-Press", 1994.
- Miloradovich V.P. Zametki o malorusskoi demonologii. *Ukraintsi: narodni viruvannia, poviria, demonolohiia*. Kyiv: Lybid, 1992, pp. 407-429.
- Mikheiev V.K. Podonie v sostave Khazarskogo kaganata. Kharkiv: Vyscha shkola, 1985.
- Pavlinskaia L.R. Mify narodov Sibiri o "proiskhozhdenii" smerti. In: *Mifologiia smerti: Struktura, funktsiia i semantika pogrebalnogo obriada narodov Sibiri: Etnograficheskie ocherki* (ed. L.R. Pavlinskaia). Sankt-Peterburg: Nauka, 2007, pp. 8-29.
- Pletneva S.A. Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1967, iss. 146.
- Pletneva S.A. Na slaviano-khazarskom pogranichie. Dmitriievskii arkheologicheskii kompleks. Moskva: Nauka, 1989.
- Pokrovskii A.M. Verkhne-Saltovskii mogil'nik. *Trudy XII arkheologicheskogo siezda v Kharkove*. Moskva: Tipografiia G. Lissenera, D. Sobko, 1905, iss. 1, pp. 465-491.
- Reshetova I.K. Naseleniie Donetsko-Donskogo mezhdurechia v rannem srednevekovie (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov saltovo-maiatskoi kultury). *Dis. ... kand. ist. nauk*. 2014.
- Roshefor N.I. Illiustrirovannoie urochnoie polozenie. Posobiie pri sostavlenii i proverke smet, proektirovanii i ispolnenii rabot. Petrograd: Sklad izdaniia u K.L. Rikera, 1916.
- Rudenko S.I. Kultura naseleniia gornogo Altaia v skifskie vremia. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1953.
- Sapozhnikov Yu.S., Gamburg A.M. Sudebnaia meditsina. Kyiv: Vyscha shkola, 1976.
- Sedakova O.A. Poetika obriada. Pogrebalnaia obriadnost vostochnykh i yuzhnykh slavian. Moskva: Indrik, 2004.
- Semenov-Zuser S.A. Otchet o raskopkakh arkheologicheskikh pamiatnikov ekspeditsiei Institutu arkheologii AN USSR v Verkhnem Saltove v 1948 g. *Arkhiiv Muzeiu arkheolohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V.N. Karazina*. 1948.
- Semenov-Zuser S.A. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheolohichni pamiatky Ukrainy*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainkoi RSR, 1949, iss. I, pp. 112-137.
- Snorri Sturluson. Krug Zemnoi. Moskva: Nauka, 1980.
- Tmenov V.Kh. "Gorod mertvykh": (Pozdnesrednekovyye sklepy i sooruzheniia Tagaurii). Ordzhonikidze: Ir, 1978.

І.А. Готун, О.М. Казимір, М.О. Гунь, А.М. Сухонос *

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ХРИСТИЯНСЬКЕ ПАЛОМНИЦТВО І ДВІ ЗНАХІДКИ З ХОДОСІВКИ¹

Робота присвячена зафіксованим джерелами фактам вшанування давньоруськими паломниками православних святих Палестини та зібраним у процесі археологічних досліджень матеріальним свідченням середньовічного прочанства як соціокультурного явища. Аналізується контекст побутування перламутрового хрестика і західноєвропейського металевих паломницького нашивного хреста із зображенням Розп'яття Volto Santo, виявлених на селищі Ходосівка-Рославське.

Ключові слова: середньовічне паломництво, Свята земля, західноєвропейський пілігримаж, прочанські реліквії, перламутрові хрестики, нашивні металеві емблеми, Розп'яття Volto Santo, поселення Ходосівка-Рославське

Запропоноване свого часу Й. Хейзінгою визначення середньовіччя: «Життя було пронизане релігією до такої міри, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все у повсякденному житті присвячується вищому, — з іншого боку, священне постійно тоне у повсякденному через неминуче змішування з буденністю» (Хейзінга 1988, с. 170), — давно стало хрестоматійним і не раз наводилось для характеристики духовної сфери означеної доби. І хоч головною рисою релігійної свідо-

мості східних слов'ян, як довели фахівці, стало поєднання і взаємопроникнення постулатів ортодоксального християнства і традицій місцевого язичництва, що привело до синкретизму вказаних вірувань і яскравого прояву цього явища як у народній, так і в елітарній культурі, добре відображеному в широко практикованому «Бога люби, але й чорта не гніви» (Зеленин 1991, с. 411; Моця 2001, с. 787 та ін.), результати розкопок дозволяють стверджувати, що панівною ідеологією населення Русі було християнство. А останнє передбачало не лише дотримання певних обрядів, а й відвідання духовних осередків, включаючи вшанування пов'язаних із земним життям Спасителя місць у Палестині. Виявлені під час вивчення сільської округи Києва недавні знахідки зумовлюють необхідність більш детального розгляду соціокультурного явища середньовічного прочанства.

Свідчення відвідання населенням Русі православних святих досить численні, і якщо у давньоруському літописанні XI — початку XII ст. згадки Єрусалима, Палестини, Сирії зведені до літературних ремінісценцій візантійських джерел, то в період хрестових походів, тобто між першим із них у 2-й пол. 90-х рр. XI ст. та 1204 р., коли у результаті четвертого було захоплено Константинополь, кількість і характер відомостей про Святу землю та вихідців з Русі на її теренах відчутно зростає і конкретизується (Назаренко 2001, с. 617, 618): для періоду з XI до XVII ст. відомо більше 70 «ходінь» до православних святих (Зайцев 2015а, с. 60). Виняток для раннього етапу, на чому вже не раз акцентовано, становить Несторове «Житіє преп. Феодосія Печерського» зі згадками відвідання Єрусалиму першим ігуменом київського монастиря св. Дмитрія Варлаамом і зустрічі в Курську юного Феодосія з паломниками зі святих місць, які хотіли знову йти у Святу землю (Абрамович 1991, с. 24, 44). Християнським центрам Палестини віддавали шану і особи, що перебували на доволі високих щаблях світської та духовної ієрархії, і вихідці із нижчих соціальних груп (Зайцев 2015б, с. 14 та ін.).

* ГОТУН Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ, igor_hotun@iananu.org.ua
КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua
ГУНЬ Мар'яна Олександрівна — співробітник Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАНУ, аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, gunmariyana@meta.ua
СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАНУ, andreyarh@i.ua

¹ Автори щиро вдячні співробітникам експедиції В. Качуренку, С. Кирпі, Д. Ковкуну, Т. Лозниці та Д. Шахраю за допомогу, надану при підготовці матеріалів до публікації.

© І.А. ГОТУН, О.М. КАЗИМІР,
М.О. ГУНЬ, А.М. СУХОНОС, 2018

Яскравим прикладом паломництва представників суспільної верхівки фахівці вважають пов'язану з монастирем святого великомученика й цілителя Пантелеймона в Кельні датовану початком XII ст. пам'ятку «Чудо св. Пантелеймона про короля Харальда», де згадано подорож до Єрусалима дружини Володимира Мономаха королеви Гіди і бажання здійснити те ж саме з боку Харальда (Мстислава) — їх старшого сина. Київська княгиня не просто відвідала Палестину, а й завершила там свій земний шлях, та вона — не єдина представниця руського княжого дому, що знайшла останній притулок у Святій землі. Більш відома полоцька княжна Єфросинія, з часом ігумення заснованою нею монастиря, що на початку 2-ої пол. XII ст. перебувала в Єрусалимі з братом Давидом і сестрою Євпраксією. Скоріше до панівної верстви слід віднести і ототожненого з посадником Пскова, а потім — Новгороду Мирославом Гурятиничем знатного новгородця, який прислав «дошку кінецьну Гроба Господня», що Київський літопис засвідчує під 1133/34 р. (Назаренко 2001, с. 629, 631—633).

Хоч, за спостереженнями дослідників, навряд чи доводиться сумніватись, що практика паломництва насправді була дещо ширшою, і далеко не все, що відбувалось, потрапило на сторінки вцілілих пам'яток давньої писемності, але зрозуміло, що відвідання Святої землі представниками правлячої династії, інформація про які не дійшла до наших днів, теж здійснювались нечасто. Дещо більше свідчень вціліло щодо перебування у межах вказаного православного осередку духовництва Київської Русі: крім вже згаданих, це також «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена», «Повість про подорож новгородського архієпископи св. Іллі (в схемі Іоанна) на бісі в Єрусалим», опис Константинополя, Єрусалима й Афону дияконом Ігнатієм Смолянїновим XIV ст., акцентування на попі русині Леонтії, який до Єрусалиму пішим ходив, що згадано також неодноразово (Назаренко 1999, с. 182—191; 2001, с. 628—640; Божко 2014, с. 105).

Ще більше даних збереглося про паломництво в Єрусалим простого населення. Це і вже названі «странники», які зустрілись юному Федосію, і згадка «сорока калік» із Новгорода, які відвідали Гроб Господній в 1163/64 р., і віднесення паломників до юрисдикції архієрейського суду «Уставом князя Володимира про десятини і суди церковні», і включення прочан до числа питань новгородському єпископу Нифонту (Мусин 1999, с. 92; Назаренко 1999,

с. 179—183; 2001, с. 622—636). Суттєво, що перламутрові хрестики паломників у Пскові походять з території дворів заможної частини посадського населення XII ст. (Колпакова 2007, с. 11, 12, 16), представникам міської еліти пілігримаж був властивим і в Звенигороді (Гупало 2017, с. 122), хоч новгородські знахідки речей прочан пов'язані з перебуванням у Палестині осіб духовного стану (Мусин 1999, с. 96), та й в інших пунктах подібні предмети часто тяжіють до сакральних ділянок, а саме культових споруд чи поховальних комплексів.

Результатом зростання інтересу до святих місць Палестини і поживавлення відвідування її давньоруським населенням постає утворення на Святій землі в епоху хрестових походів руської богородичної обителі, яку «Житіє» Єфросинії Полоцької називає пунктом перебування святої (Назаренко 2001, с. 633, 634; Житенев 2014).

На тісні зв'язки Русі з Близьким Сходом вказує також наявність у чернігівського князя-інока Миколи Святоші «лічця-сурянина», тобто лікаря-сирійця, про подорожі в регіон свідчать скандинавські саги та інші джерела, для кінця XIII — XIV ст. відомі хрести-релікварії з написом про вміщені до них святині з Палестини. Непрямими доказами обізнаності населення Русі з Палестиною вважають виготовлення тут іконок із зображенням Гробу Господнього, а традицію доставки своєрідних релігійних інсигній ілюструють речі з Новгорода, пов'язані з перебуванням певної особи у місці поклоніння мощам великомученика Дмитрія у Візантії (Мусин 1999, с. 92—100; 2007, с. 156—160, рис. 7, 3; Назаренко 1999, с. 191; 2001, с. 641, 642; Бак 2012). Свідченням зв'язків з Близьким Сходом у східнохристиянському світі загалом і на Русі зокрема, виступають також основні категорії реліквій паломників: енколпіони і перламутрові натільні хрестики (Корзухіна 1958, с. 132; Пескова 1997; Мусин 20096, с. 223; Майко 2017, с. 95 та ін.). Хрестики та образки з перламутру і зараз привозять зі Святої землі та Афону (Мусин 19996, с. 96; Колпакова 2005, с. 144) і традиція доставки з названих пунктів творів церковного декоративно-прикладного мистецтва проіснувала досить довго, тому в музеях зібрано значну кількість напрестольних хрестів і іконок, дарохранительниць і ікон, натільних хрестиків і образків, датованих переважно кін. XVIII — поч. XX ст., хоч у їх числі відомі й давніші вироби, на що вже зверталась увага, як і на досить пізні перламутрові речі, що траплялись при археологічних дослідженнях (Готун 2017а, с. 114). Майстерня, де виготов-

ляли хрестики з перламутру, вивчена поблизу Хайфи у франкській портовій фортеці Атліт, яку також називали Замком паломників, а вироби з неї виявлені при розкопках Херсонеса, Смоленська, Звенигорода, Автунічів, Новгорода, Пскова (Мусин 2009б, с. 223). І хоч цих знахідок за весь період археологічних робіт зібрано мізерно мало, в літературі наявні згадки про їх фіксацію також у Старій Рязані, Ізяславі, Судаку, на Дівич-горі біля Сахнівки, в Турайді і Ризі, на низці пунктів Туреччини. Представлені вони, хоч і без чіткої атрибуції й хронологічної прив'язки, і в європейських музеях, що правда, за відсутності інформації стосовно їх фіксації в культурних нашаруваннях Західної Європи. Існує думка, що там речі не набули поширення, ймовірно, у зв'язку з призначенням для православних прочан зі Сходу (Мусин 1999, с. 96, 97; 2006, с. 218, ил. 10, рис. 36, 37; 2009а, с. 242—245, рис. 5—7; 2010, с. 221—225; Musin 2010, р. 20—22, fig. 5; Колпакова 2002, с. 28; 2005, с. 144; 2007, с. 11; Спиргис 2017, с. 561—564, 569, рис. 10). Загалом же розповсюдження предметів особистого благочестя з перламутру дослідники вважають наслідком доступності східносередземноморських територій у результаті хрестових походів (Kvinto 1995, с. 103; Назаренко 1999, с. 184 та ін.).

Огляд літератури дозволяє констатувати фіксацію ще кількох таких виробів, на що вже зверталась увага (Готун 2017а, с. 112, 113). Так, в публікаціях названо знахідки з Чернігова та городища Ляшківці (Коваленко 2006, с. 91), хоча, за даними О.М. Веремейчик, у другому випадку у звіті йдеться про фрагмент хрестика зі сланцю (Веремейчик 2010, с. 349). Предмет з перламутру згаданий і щодо Райковецького городища (Гончаров 1950, табл. XXII, 10). Перегляд джерел, де фігурують ці речі, дозволяє висловити припущення щодо згодом більшого числа означених виробів і на вже названих пам'ятках: зображення у Держкаталозі Музейного фонду РФ хрестика XIII ст. з Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника суттєво відрізняється від наведених О.Є. Мусінім чотирьох речей з Новгорода (2010, с. 222, рис. 46, 1—4). Два паломницькі перламутрові хрестики відомі у Старій Рязані (Мілованов 2010, с. 18, 24). Дев'ять таких знахідок виявлені в Судаку (Майко 2007, с. 207, 208, 235, 238, рис. 130, 9, 140, 2, 151, 8; 2017, с. 96, 98, 99, рис. 1, 1—9; Майко, Джанов, Фарбей 2009, с. 194; 2010, с. 274), дві названі серед інвентарю поховання поруч Десятинної церкви у Києві (Хвойка 2006, с. 185), одна знайдена в Батурині у за-

повненні об'єкта XII — сер. XIII ст.² (Ситий та ін. 1997/130, с. 90, 213, рис. 90, 14; Дем'яненко 2011, с. 137). Перламутровий хрестик, як предмет візантійської культурної традиції, зберігається у Метрополітен-музеї у Нью-Йорку, інший, як візантійська річ з приватного зібрання, нещодавно фігурував на одному з антикварних аукціонів. З цією групою знахідок слід згадати й різьблені з перламутру іконки із зображенням Богородиці Знамення і Трійці та фігури Христа між ними із Загорського музею і св. Костянтина та Олени під масивним чотирикінцевим хрестом з Римгорського городища на Північному Кавказі, віднесені до речей, ймовірно зроблених у Святій землі, хоча друга, на думку дослідників, може репрезентувати і витвір майстерні X—XII ст. одного із візантійських міст Малої Азії (Шевченко, Богомазова 2006, с. 223; Малахов 2011, с. 45—57).

Вже зверталась увага (Готун 2017а, с. 114—120), що більшість згаданих виробів має рівнокінцеву форму, розміри біля 20 × 15 мм, хоч наводилися й інші параметри (19,5 × 20,7 мм, 24,5 × 22,3 мм та ін.), рельєфно відділені заокруглені підтрикутні завершення кінців, квадратне середохрестя з прокресленим діагональним хрестом, овальні чи підпрямокутні/підквадратні у перетині рамена. Центр міг бути і чистим або нести зображення порожнього чи заповненого косою решіткою ромба і косої решітки без обрамлення (які могли походити від того ж косого хреста, виконаного паралельними лініями), що дозволяє вбачати дещо спільне з аналогічно оздобленими хрестоподібними підвісками з числа інвентарю одного із салтівських могильників басейну Сіверського Дінця, де частина похованих, на думку дослідників, була знайома з християнським віровченням (Аксенов 2003, с. 139—141, рис. 3—5). Відзначено й випадки декорування циркульним орнаментом біля звуженого трикутного завершення променів, що має аналогії серед ставрографічних пам'яток Візантії. Специфічну форму разом з наявністю косого хреста в середохресті вважають настільки визначальною ознакою, що старорязанську перламутрову річ з огляду на відмінності віднесли до місцевих реплік, а оформлені аналогічно бурштинові із Суздаля, Пскова та Судака — до імітацій цих престижних паломницьких реліквій (Мусин 1999, с. 96, 97; 2009б, с. 223; 2010, с. 221—224; Колпакова

² Автори щиро вдячні Ю.М. Ситому за дозвіл скористатись неопублікованим матеріалом і надані консультації щодо вказаної знахідки.

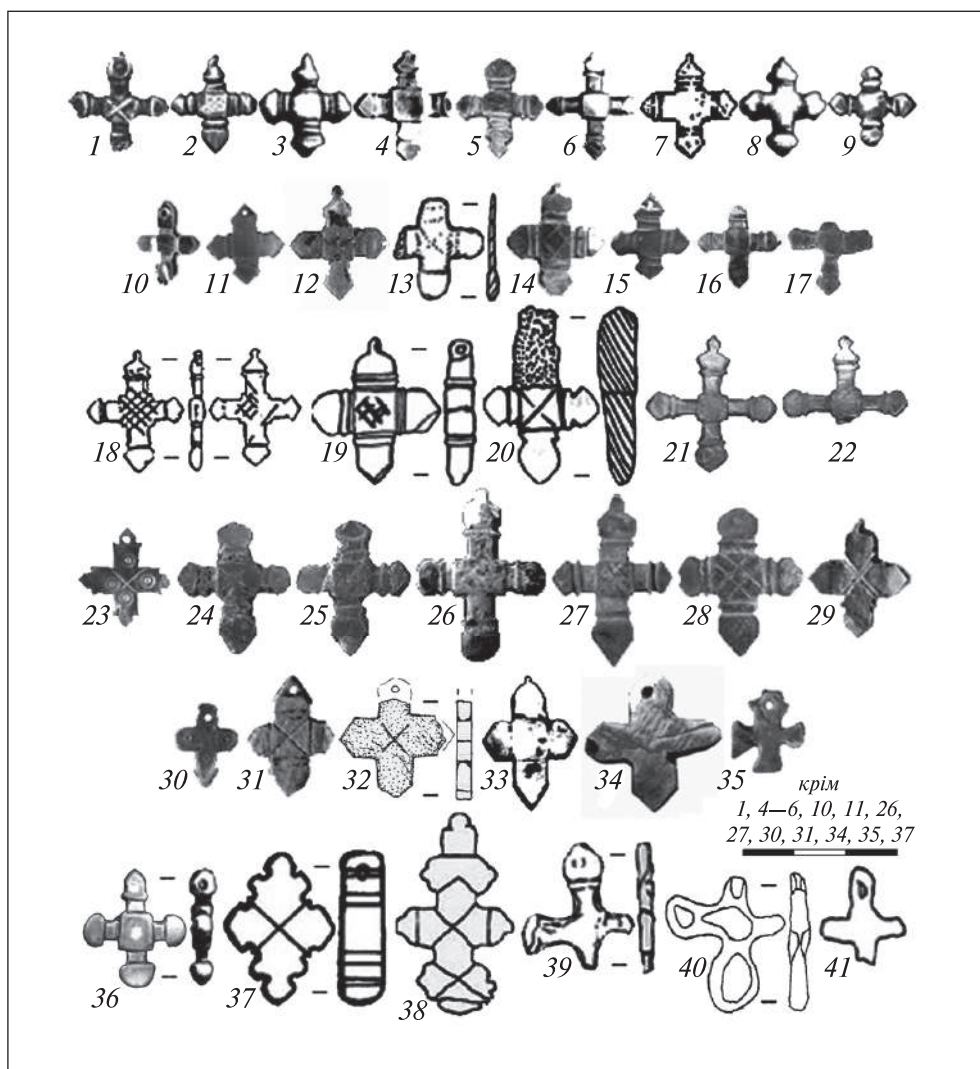

Рис. 1. Об'ємні та плоскі перламутрові хрестики звичної (1—13, 15—17, 20—22, 24, 25, 39), дещо видозміненої (14, 18, 19, 23, 28—33) і розвиненої форми (26, 27, 36—38) та індивідуальних обрисів (34, 35, 40, 41) з Райковецького городища (1) за В.К. Гончаровим, Смоленська (2, 9), Ізяславля (38), фортеці Аланія в Туреччині (26), монастиря Алахан у Малій Азії (37), колекцій Археологічних музеїв у Ізмірі (5) та Мюнхені (11, 27, 30, 31, 35) за О.Є. Мусінім, Новгород (3, 41) й замку Атліт (4, 6, 10) за О.Є. Мусінім та (відповідно, 36 і 14, 29) за О.Є. Мусінім і Р. Спіргісом, Судака (7, 12, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 33, 39) за В.В. Майком, Звенигорода (8) за І.П. Русановою і Б.О. Тимошуком та О.Є. Мусінім, Пскова за Г.П. Грозділовим і Ю.В. Колпаковою (13) та Ю.В. Колпаковою і О.Є. Мусінім (20), Риги (16) і Турайди (23) за Р. Спіргісом, Херсонеса (18) за Л.О. Голофаст і С.Г. Рижовим, Старої Рязані (34) за Л.А. Беляєвим і О.Є. Мусінім, Батурина (40) за Ю. Ситим, О. Васютою, В. Коваленком та ін., приватної колекції (15) та Музею мистецтв Метрополітен (28) у Нью-Йорку і Ходосівки-Рославського (32)

2005, с. 144; Мусин, Петров 2006, с. 12; Майко 2017, с. 96, 99, рис. 1, 10). На думку фахівців, хрестики з потовщеними і загостреними кінцями — намагання передати символ Кувіклії над Гробом Господнім; саме такі вироби — найбільше поширені і їх хронологія не виходить за межі XII — кін. XIII чи поч. XIV ст. Плaskий варіант речей цієї іконографії вважають різновидом попередніх, а зображення в середохресті виробів цих двох підгруп косоного хреста, як і на інших речах з Розп'яттям, могло сим-

волізувати хрест-вузол чи «Соломонів хрест», або ж відображати прив'язування тіла до хреста чи мати значення монограми імені ХРИСТОС. Зазначалось, що певні перламутрові паломницькі хрестики зумовили виникнення їх бронзових наслідувань з кульками на кінцях і квадратним середохрестям, кам'яні формочки для виготовлення яких відомі на Русі й у Палестині (Мусин 1999, с. 97; 2010, с. 236, 237, рис. 68; Спіргис 2017, с. 566—579, рис. 8, 4; 11, 7, 8; Малахов 2013, с. 185; Колпакова, Костю-

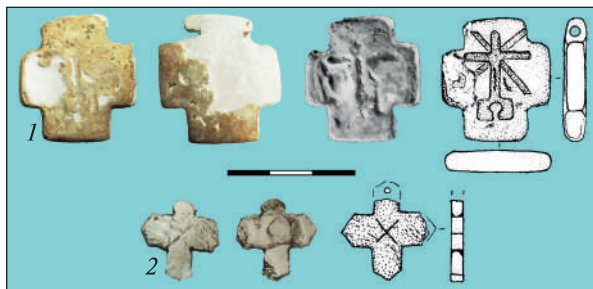

Рис. 2. Фото лицьового і зворотного боку і прорисовка загального вигляду й профілю перламутрових хрестиків з поселень Автуниці (1) та Ходосівка-Рославське (2)

чук 2016, с. 136, 138, рис. 1, 4) і навіть пропонувався всі зведені Н.Г. Недошвіною до датованої XI—XII ст. групи «з пухкими кінцями» (Николаева, Недошивина 1997, с. 349, табл. 103, 22) кульокінцеві (з кулястими (булавоподібними) завершеннями променів) хрестики вважати похідними від близькосхідних (Колпакова, Костючук 2016, с. 138). Однак, при візуальній схожості окремих предметів з цієї групи на перламутрові зразки, загальна хронологія всіх названих металевих виробів відчутно випереджує час активного відвідання Святої землі давньоруською людністю, відповідно копіями перламутрових паломницьких хрестиків обережно можна вважати лише частину означених знахідок.

Таким чином, весь доступний за публікаціями масив перламутрових хрестиків зводиться до кількох підгруп. Одна з них (рис. 1, 1—13, 15—17, 20—22, 24, 25, 39)³ представлена описаною вище формою і різниться між собою особливостями використаної сировини, індивідуальними рисами виготовлення та станом збереження предмета. Спроба виділення серед них різних типів, як було запропоновано стосовно дев'яти речей із Судака (Майко 2017, с. 98), на наш погляд, відображає лише названі відмінності та знайомство автора публікації знахідок з класифікаційно-типологічним методом. Частина репрезентує певний розвиток початкової форми, хоч, можливо, слугує лише різновидом останньої, і характеризується нанесенням косоного хреста в середохресті без обрамлення або кількома паралельними лініями — до утворення косої решітки, заміни його ромбом, іншим чи ретельнішим оформленням, появою фігурних виступів у середохресті та на лопатях (рис. 1, 14, 18, 19, 23, 28—30),

більш спрощеним виконанням (рис. 1, 31—33), невластивим решті формуванням середохрестя, променів і потовщень, як на одному із новгородських хрестиків тощо (рис. 1, 36), причому чітку грань між віднесеними до різних груп виробами іноді встановити досить важко, оскільки окремі знахідки виступають своєрідним перехідним варіантом, як хрестики з Атліта й Судака (рис. 1, 6, 21, 22) відносно названого виробу з Новгорода; інші демонструють подальше вдосконалення, як речі з фортеці Аланія та музею в Мюнхені (рис. 1, 26, 27). Простежені випадки і наступного розвитку зовнішніх обрисів, збільшення кількості кінців (рис. 1, 36—38) тощо. Нарешті, кілька предметів мають індивідуальну форму і суттєво відрізняються від інших (рис. 1, 34, 35). Окремі знахідки можуть бути звичайними виробами, що втратили характерні риси через умови зберігання (рис. 1, 39, 41), як одна з судацьких, на завершеннях променів якої вгадуються типові потовщення, інші цілком самодостатні, як річ з Археологічного музею в Мюнхені (рис. 1, 30) і предмет з Батурина (рис. 1, 40).

Окремої уваги заслуговує знахідка з селища Ходосівка-Рославське, одразу після фіксації віднесена до ймовірних паломницьких реліквій зі Святої землі, а більш детально охарактеризована в окремій статті (Готун 2017а, с. 118, 124, іл. 1, 2). Річ із розшарованої тонкої пластини крихкого перламутру рівнокінцева з втраченим верхнім краєм, необрамленим косим хрестом, прокресленим тонким знаряддям з лицьового боку середохрестя, з трикутним завершенням ramen. Її розміри — 20 × 18 мм за товщини 3,0 мм (насправді ці показники були дещо більшими) і ширини променів 7,0—8,0 мм (рис. 1, 32; 2, 2). Оскільки виріб походив з шару, його побутування можна визначити у межах рубежу XI—XII — 1-ої пол. XIV ст. Незначна товщина зближує предмет з речами із Пскова, замку Атліт, виробами з Археологічного музею Мюнхена й Новгородського заповідника з Держкаталогу Музейного фонду РФ, хоч вони мають і відмінні риси. Д. б. н. В.В. Аністратенком⁴ (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАНУ) констатовано, що тонкошарова текстура і світло-синьо-зеленувата іридизація (переливчасте виблискування) деяких ділянок знахідки найімовірнішою сировиною для ви-

³ Тут і далі зображення частини речей на цитованих ресурсах не масштабовані, посилання на джерела їх запозичення див.: Готун, 2017а.

⁴ Користуючись нагодою, висловлюємо щирі вдячність шановному Віталію Вячеславовичу за опрацювання знахідки та надання висновків, що суттєво допомагають встановленню історичного контексту її побутування.

готовлення останньої дозволяють вважати черепашку *Margaritifera margaritifera* (Linnaeus, 1758) — прісноводних двостулкових молюсків родини Margaritiferidae, які й донедавна слугували об'єктом перлинного промислу. Зараз ареал *M. margaritifera* обмежений холодними чистими річками Півночі Європи (Північ Росії, Фінляндія та деякі інші райони), а в недавній історичний час молюск мешкав також у водоймах басейну оз. Ільмень і на Валдайській височині. Джерела відзначають поширення виду і в річках атлантичного узбережжя північного сходу США та східного берега Канади — від Ньюфаундленда до штату Делавер і, що у випадку із річкою з Ходосівки більш суттєво, річках та струмках Західної Європи — до Альп на півдні, включаючи Великобританію й Ірландію, а також у водоймах Білорусі та країн Балтії. В межах України, за даними фахівців, означений молюск в історичний час поширення не мав (Корнюшин 2002, с. 21). Прикметно, що додатковим аргументом саме морського походження ризької знахідки слугувала відсутність марганцю у складу аргоніту використаної для її виготовлення мушлі (Спіргіс 1917, с. 563). Водночас, аналіз структури виробу з Ходосівки, здійснений в Інституті археології НАНУ к. і. н. Т.Ю. Гошко на рентгенофлюорисцентному спектрометрі СЕР-01 продемонстрував доволі низькі значення цього показника — відповідно, 0,016 та 0,018 % у названого хрестика і стулки мідії їстівної, підібраної у наш час на чорноморському узбережжі в Татарбунарському р-ні Одеської обл., дещо вищі — 0,048 та 0,073 % — у викопних черепашок каури й Унію, що походять з матеріалів досліджень експедиції багатошарових пунктів у Софіївській Борщагівці та Гребенях на Київщині, та значно вищий — 0,353 % — у панциру устриці теж з берега Чорного моря на Одещині. Контрольне вивчення речі з Ходосівки на спектрометрі ElvaX також засвідчило низьку концентрацію MnO: $0,003 \pm 0,004$ %⁵. Відтак, визначення походження перламутрових виробів за їх мікроструктурними характеристиками вимагає залучення більшого масиву даних стосовно хімічного складу аргоніту обраних для виготовлення цих речей молюсків.

До наступної групи належать хрестики переважно з широкими і короткими раменами, один з яких теж походить з пам'ятки сільсько-

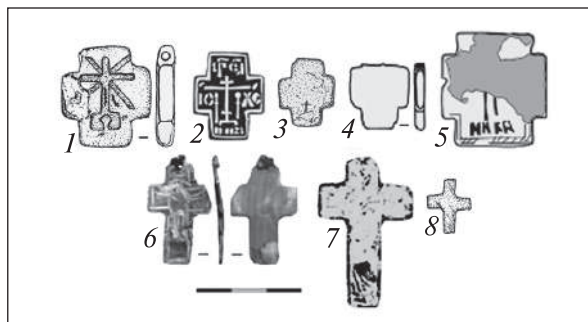

Рис. 3. Широкораменні перламутрові хрестики з Автунічів (1), Цесіса (2) і Пскова (4, 5) за Р. Спіргісом і Новгородом чи його околиць (3) за даними сайту Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника — схематична прорисовка по фото та «латинські» з Курська (6) за В.С. Птіциним і Новгородом за О.Є. Мусінім (7) та Новгородом чи його околиць за даними сайту Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника — схематична прорисовка по фото (8).

го типу — селища Автунічі. Річ неодноразово згадувалась, у т. ч. і в контексті циркумпонтійських зв'язків (Готун 2017а, с. 116, 124, іл. 1, 1 та ін.), та питання її інтерпретації остаточно не вирішене. Розміри предмета — 27×23 — 24 мм за товщини до 3,5 мм, його кінці завширшки 14—16 мм короткі, верхній має канал отвору діаметром 2,0 мм, знахідка плоска і дещо викривлена відповідно формі раковини. На лицьовому боці речі прошліфоване (?) частково втрачене за час зберігання, але зафіксоване при виявленні, неглибоке, хоч ширше, ніж у описаних речей, зображення встановленого на підквадратну основу з кружечком (символ Голгофи і голови Адама біля її підніжжя) восьмипроменевого хреста з видовженими нижніми і коротшими верхніми променями (рис. 2, 1; 3, 1). За даними к. б. н. О.В. Корнюшина (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАНУ), для виготовлення виробу використано стулку раковини устриці *Ostrea sp.*, ареал існування якої — Чорне та Середземне моря і Антарктика.

Нанесення різних варіантів символіки Голгофи (прокреслені написи, «Т»-подібні хрести, знаряддя страстей) відомі на серії речей з каменю й бурштину з Ізборська і Пскова, але більшість із них датується XV—XVI ст., а традиція зображень з прикметним стилізованим восьмикінцевим хрестом на Голгофі властива пізньому Середньовіччю і відома на Русі з XV ст. чи дещо більш ранніх часів, хоч у Пскові відзначена загальна культурна інерція у поширенні речей особистого благочестя. Лише в шарах 2-ої чв. XV ст. відомі окремі екземпляри хрестів з символікою Голгофи і у Новгороді (Мусин 2010, с. 239—245, 253—255, рис. 84 та ін.). Та-

⁵ Автори щиро вдячні шановній Тетяні Юріївні за опрацювання матеріалів і надані висновки, що суттєво сприяють інтерпретації знахідки.

ким чином, значна хронологічна різниця й іконографічні відмінності не дозволяють залучати такі знахідки як повні аналогії речі з Автунічів, де життя припиняється до нашествия монголів. Спроба проведення вказаних аналогій за подібністю форми і завдяки символам Голгофи (Спиргис 2017, с. 571—573, рис. 12, 3—7) здійснена при пошуках шляхів проникнення до регіону Балтії хрестика з голгофським символом і схожого на нього виробу з бурштину. Знахідка з Цесіса (рис. 3, 2) розмірами $23,4 \times 18,8$ мм має окантовані невисоким бортиком широкі короткі лопаті, барельєфні зображення восьмикінцевого хреста на однорівневій Голгофі, монограм *ІС ХР* («Ісус Христос»), *ЧР СЛ* («Цар Слави» з властивою для псковсько-новгородського регіону заміною «Ц» на «Ч») та слова *НИКА* («Перемога»), тростини з круглою губкою та списа (Спиргис 2017, с. 562—565, 570—576, рис. 1, 3; 4; 5, 2; 12, 3). Схожу форму мали дві речі із Пскова (рис. 3, 4, 5), одна — з частиною зображення, щоправда, прокресленого, символу Голгофи (Спиргис 2017, с. 570, 573, рис. 12, 5, 7). Дещо асиметричний перламутровий хрестик з широкими раменами і недбало продряпаним хрестом на однорівневій Голгофі та знаряддями страстей (?) обабіч (рис. 3, 3) репрезентований у колекції Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника; предмет походить зі зборів Л.В. Бродовського на території Новгороду чи його околиць і віднесений загальною до періоду XI—XVII ст. (Крест... [НГМ КП 36790/29]). Хрестик із бурштину з голгофським символом датується XVI—XVII ст. і походить із замку Алуksне у Латвії, куди міг потрапити з московським військом, що перебувало там у 1560—1582 і 1658—1661 рр. (Спиргис 2017, с. 572—576, рис. 12, 4). Подібні речі відомі і в некрополях Москви (Мусин 2010, с. 254, прим. 255 та ін.), а в Переяславі Рязанському у матеріалах кін. XVII — поч. XVIII ст. теж виявлений фрагментований бурштиновий хрестик з короткими широкими раменами і прокресленим символом Голгофи (Завьялов 2013). Та попри вказані паралелі з пізніми знахідками, висновок про приналежність автуніцького виробу не може бути прийнятим: деяку подібність зовнішніх рис і сюжету зображення не підтверджує хронологія речі. Базованому на справедливому міркуванні щодо включення в XIV ст. території розташування селища до складу Великого князівства Литовського віднесенню хрестика до названої групи (Спиргис 2017, с. 572) суперечить фіксація речі у заповненні об'єкта домонгольського періоду.

Суттєво, що натільні хрестики з широкими й короткими лопатями на Півдні Русі теж відомі серед знахідок, побутування яких приходить на часи, пізніші хронології автуніцького селища: віднесений до найкращих зразків художнього різьблення по кісткових матеріалах виріб цієї форми походив з розкопок Мистецького Арсеналу в Києві. Фахівці вважають річ синхронною знайдений там само різьблений іконці XV — початку XVI ст., виявлений разом з предметами XVII ст., що, як і затерта поверхня, може вказувати на тривале використання арсенальського хрестика (Сергеева 2017, с. 384, 385, рис. 5, 4).

Таким чином, дещо уразливим місцем запропонованої Р. Спіргісом доволі стрункої побудови стосовно хронології побутування хрестиків з широкими короткими раменами виявилось датування автуніцької знахідки, яка належить до давньоруського періоду. Символ Голгофи на зображенні без літер та знарядь страстей з одного боку і передача восьмикінцевого хреста таким чином, що прямий хрест займає передній план, а косий слугує його тлом — з іншого, дозволяють припустити, що в предметі поєднано дві традиції — зображення звичного косого хреста і нанесення поверх нього символу Голгофи, причому техніка їх виконання інша, як згадано, порівняно з рештою виробів з косим хрестом. Відтак, проблема походження хрестика з поселення Автунічів наразі остаточно не вирішена: його форма відчутно відрізняється від відомих виробів зі Святої землі, хоч загальною віднесення речі до масиву реліквій паломників заперечень не викликає.

Один із новгородських хрестиків (Мусин 2010, с. 222, рис. 46, 4), як зауважили фахівці, має «латинську» форму (Спиргис 2017, с. 572, прим. 14), тобто обриси з рівномірно розділеною навпіл горизонтальною перекладною і непропорційною, з довшою нижньою частиною, вертикальною (рис. 3, 7). Варто відзначити, що схожі пропорції властиві і знахідці з Курська (Птицын 2013), виявленій у шарі 2-ої пол. XII—XIII ст. (рис. 3, 6). Суттєво, що виріб несе зображення Розп'яття — новий у порівнянні із декорованим середохрестям і символами Голгофи сюжет на середньовічних хрестиках із перламутру. Ще один дещо асиметричний перламутровий хрестик схожої форми, хоч з пропорційно довшим верхнім променем (рис. 3, 8) репрезентований у колекції Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника; вказаний предмет теж походить зі зборів на території Новгороду та його округи і датований

загалом у межах XI—XVII ст. (Крест... [НГМ КП 36790/24]).

У літературі відзначалось, що в XIV ст. крім названої майстерні різьбяр на Святій землі функціонувала ще одна — при Болгарській Патріархії у Великому Тирнові, де крім морського за браком останнього обробляли і річковий перламутр: виявлено пластини з частинами гравірованих та барельєфних зображень (вони могли бути деталями інкрустацій кульгових виробів з дерева), оброблені мушлі, хрестик зі складнопрофільованими трикутними розширеннями на завершеннях рамен зі стулки річкового молюска (рис. 4)⁶ тощо; сировина, як вважають, походила з р. Янтра, на якій розташоване місто. Появу закладу пов'язують з розповсюдженням з Афону вчення ісихастів (Kvinto 1995, р. 101, 102, 105—108, fig. 7, 8; Мусин 1999, с. 97; Колпакова 2005, с. 144), згідно якого перламутр — символ нетварного Фаворського світла. Коли митрополитом Київським і всея Русі в кін. XIV ст. став прихильник названої течії Кіпріан, вона була поширена на північ. Означена обставина породила припущення, що зображення на виробі з Автуничів, маючи певні паралелі з іконографією Преображення Господнього з христограмою із радіальних променів, може свідчити про афонське або болгарське походження речі. Наведене міркування обґрунтовували розгромом християнських держав у Палестині і вторгненням монголо-татар у XIII ст., які надовго ускладнили подорож прочан до святинь Леванту: за часів Османської імперії відомі лише переважно офіційні поїздки з охоронними грамотами, прикладом чого слугує очолюване купцем Василем Позняковим посольство до східних патріархів 1558—1561 рр., яке з немалим озброєним супроводом відвідало провідні святини православ'я від Каїра до Дамаска, доставило місцевим церквам значні грошові й матеріальні цінності і могло спричинити появу реліквії паломника у загиблого в Цесісі ратника, пов'язаного зі штурмом замку військом Івана Грозного 1577 р. У відповідній роботі наголошено на виготовленні останньої речі за канонами московського художнього ремесла, що могла спричинити участь у посольстві 1582 р. в Константинополь і на Афон Федора — спеціаліста з виробництва хрестів (Спиргис 2017, с. 562—566, 570, 576, рис. 1, 3; 4; 5, 2) і підкреслено, що

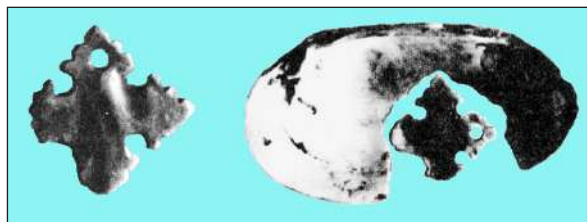

Рис. 4. Великотирновський хрестик з річкової мушлі за Л. Квінто

наявність реліквій паломників з кириличними написами свідчить про існування значного попиту на такі вироби, а це дає підстави припустити болгарське (тирновське з сер. XIV ст.) або афонське походження всієї групи перламутрових хрестиків з широкими короткими лопатями і символами Голгофи (Спиргис 2017, с. 574—576). Водночас було вказано, що тим же Василем Позняковим у Велику Суботу біля Гробу Господнього відзначено безліч християн з далеких країн, у т. ч. і з Русі, що свідчить про продовження паломницького руху і в зазначений період (Спиргис 2017, с. 575). На користь цієї точки зору свідчать і наведені вже підрахунки дослідників стосовно наявності більше 70 «ходінь» до святих місць православ'я, створених за період з XI до XVII ст.

Відтак, широке переорієнтування прочан на інші центри паломництва якщо і мало місце, то не дає підстав, особливо до фіксації більшого числа відповідних артефактів, ще й з урахуванням датування знахідки з Автуничів, для беззаперечного висновку про балканське походження частини хрестиків із перламутру. Слід нагадати, що у розгляді матеріалів з прибалтійських земель крізь призму побутування таких реліквій загалом підкреслена нез'ясованість хронології автуницької речі (Спиргис 2017, с. 575). Але залучення наявних даних не дозволяє прийняти віднесення виробу до періоду пізніше 2-ої пол. XIV ст. чи навіть XVI—XVII ст. Погоджуючись з відчутною різницею у зовнішніх обрисах знахідки з Автуничів порівняно з більшістю «традиційних» предметів, варто наголосити на існуванні й інших варіантів таких речей, та й даних щодо виготовлення в Болгарії хрестиків саме названої форми у доступних джерелах виявити не вдалось (тим більше, що думки з цього приводу зводяться переважно до посилань на цитовану вище працю Лідії Квінто). Те ж саме стосується і виготовлення перламутрових хрестиків на Афоні, про яке для розглянутого періоду знайдено дані лише щодо використання перламутру у декоруванні ікон (Kvinto 1995, с. 108).

⁶ Публікація, з якої запозичена ілюстрація, масштабу не містить, але розміри виробу стають зрозумілими завдяки його розташуванню в стулці річкової мушлі.

Рис. 5. Перламутрові хрестики: єгипетський ранньовізантійської культурної традиції VII—VIII ст. з фондів Британського музею (1) за матеріалами музейного сайту, північноамериканський іспанського колоніального стилю XIX ст. з колекції Д. Карвальйо, Каліфорнія (3) за П.А. Бостромом, XVIII ст. з виставки у Меморіальному будинку-музеї ім. Д.І. Яворницького в Дніпрі (4) за П. Дінецем, початку XX ст. з Музею антропології і етнографії ім. Петра Великого РАН (5) за Д.С. Єрмолиним, проквітлий XVIII ст. з Лейпалінгіса (2) за Р. Спіргісом та сучасні паломницькі предмети з Єрусалиму (6, 7) за Р. Спіргісом

Відтак, проблема походження хрестика з Автуничів на сьогодні остаточно не вирішена: він не має аналогів серед задокументованих палестинських виробів, водночас докази його виготовлення на Балканах теж відсутні.

Серед введених до наукового обігу середньовічних перламутрових хрестиків — пов'язана з проживанням греко-католицької общини XVII ст. вишукана річ з Лейпалінгіса, що демонструє подальший розвиток форми предметів цього призначення. Виріб плоский, витягнутих пропорцій, з проквітливими завершеннями променів, розмірами $40,2 \times 21,5$ мм (рис. 5, 2). У наведеному випадку проквітлий хрест символізує метаморфозу, коли внаслідок гріхопадіння райське Дерево пізнання добра і зла стає Деревом смерті для виготовлення Христового хреста, а спокутувальна кров Розп'ятого перетворює його в Дерево життя і повертає до раю, але вже не земного, а небесного (Спіргіс 2017, с. 562, 565—567, 570, рис. 1, 4; 6, 6).

У літературі висловлено думку, що частина виявлених на Русі хрестиків репрезентує твори місцевих майстрів із привезених мушель, не-

прямими доказами чого можуть слугувати обробка панцирів молюсків з Індійського океану у майстерні кісткоріза XV ст. у Солхаті чи виготовлення бурштинових виробів з довізного сукциніту у Пскові (Спіргіс 2017, с. 576). Зауважимо, що слідів такого виробництва в ході археологічних робіт не простежено, при відомих водночас випадках фіксації перламутрових виробів різної культурно-хронологічної належності, що досить показово за умов знайомства населення Русі з річковими двостулковими (Готун 2017а, с. 120).

Завдяки неперевершеній красі переливам, вироби з перламутру посідають доволі відчутне місце серед витворів різних культурних традицій, і культова пластика християн винятку в цьому відношенні не становить. Як згадано, вона не обмежена середньовічними християнами описаних форм: прикладом слугують єгипетський виріб ранньовізантійської культурної традиції VI—VII ст. (рис. 5, 1) з фондів Британського музею ⁷ (Pectoral 2017), північноамериканський іспанського колоніального стилю XIX ст. (рис. 5, 3) з колекції Д. Карвальйо, Каліфорнія (Shell), річ XVIII ст. (рис. 5, 4) з виставки у Меморіальному будинку-музеї ім. Д.І. Яворницького в Дніпрі (Дінець 2013) та поч. XX ст. (рис. 5, 5) з Музею антропології і етнографії ім. Петра Великого РАН (Єрмолин 2013, с. 228—230, рис. 2—5), сучасні предмети (рис. 5, 6, 7) з Єрусалиму (Спіргіс 2017, с. 571, рис. 11, 5) та ін.

Вже доводилось акцентувати на ролі природничо-наукових методів досліджень у вивченні охарактеризованого матеріалу (Готун 2017а, с. 121, 122). За їх результатами, хрестики з Автуничів і Риги виготовлені із устриці *Ostrea*, що в другому випадку підтвердив і рентгенофлуорисцентний аналіз (Спіргіс 2017, с. 563). Ареал її поширення — середземноморсько-чорноморський басейн та Антарктика, де останню можна не розглядати з огляду на її віддаленість від пунктів поклоніння і шляхів прочан. Але якщо при невідомому місці виготовлення автуницького хрестика це — лише додаткова інформація, то для ризького — доказ близькосхідного вектора зв'язків населення. Водночас, схожа на палестинські завдяки хресту в середохресті ходосівська знахідка виготовлена із скойки річкової *Margaritifera margaritifera*, поширеної в прісноводних водой-

⁷ Тут і далі певні зображення використані з дозволу їх правовласників або на ліцензійних умовах, вказаних у джерелі запозичення, що обов'язково слід враховувати у випадку їх можливої републікації.

Рис. 6. Фото лицьового і зворотного бо-
ків та прорисовка нашивного палом-
ницького хрестика з селища Ходосівка-
Рославське

мах півночі Європи, що свідчить про можли-
вість альтернативного близькосхідному вироб-
ництва цих речей.

Відтак, наявні матеріали демонструють, що
до палестинських слід відносити близькосхід-
ні знахідки, та, ймовірно, більшість кримських
і європейських, які, до того ж, за формою й
розмірами подібні до атлітських, причому, за
влучним спостереженням Р. Спіргіса, похідні
від об'ємних речей пласкі слід вважати одно-
типними з попередніми (Спіргіс 1917, с. 568).
Стосовно решти таких виробів, особливо тих,
що відрізняються від названих, питання, на
наш погляд, поки що відкрите. І навіть опра-
цювання речей малакологами, не завжди, як у
випадку з автуніцьким виробом, дає підстави
для беззаперечних ідентифікацій. Слід споді-
ватись, що ця проблема буде вирішена у ході
подальшого накопичення як самих знахідок,
так і супутніх їм даних.

Під час робіт у Ходосівці зафіксовано ще
одну річ, пов'язану із вшануванням прочана-
ми християнських духовних центрів. З куль-
турного шару поселення походить хрест із
олов'янисто-свинцевого сплаву (?) товщиною
2,0 мм, з шириною променів 10 мм; у висоту
виріб уцілів на 49 мм, у ширину — на 43 мм.
Промені завершені втраченими зліва і згори
парними кільцями діаметром 9 мм з отворами
діаметром 2,0—3,0 мм, на лицевому боці на-
явне зображення ніби приставленого до хрес-
та Розп'яття в колобії (?) з рукавами, у три-
зубій короні (тіарі (?)), з детально відображе-
ними елементами оздоблення одягу і грубими
рисами бородатого й вусатого обличчя та про-
битими цвяхами долонями. Вдовж країв ниж-
нього, нижньої частини верхнього та верхньо-
го краю бічних променів наявні дрібні випуклі
півкулі псевдозерні, над головою — малороз-
бірливий напис у два рядки «SVV LT...», зліва,
під правою рукою — «...V..N», з протилежного
боку — «SIS» (рис. 6), що стосовно інших схо-
жих виробів, про які йтиметься нижче, фахів-
ці трактують як «S[IGNVM SANCTI] VV/LTI/

LVCEN/SIS» — «Знак святого лику Лукки»
(Pilgrim [88.467]).

Гротескно груба, навіть дещо непривабли-
ва передача у виробі Розп'яття зумовила пошу-
ки хоча б стильових аналогій предмету серед
енколпіїв т. зв. «скандинавської» і «сирій-
ської» груп (Готун та ін. 2016, с. 63, 64, рис. 1,
1; Готун 2017б, с. 77, рис. 5, 1) та загалом се-
ред хрестів, що накладались чи нашивались на
певну основу, тим більше, що випадки їх фік-
сації в шарах Києва, Чернігова, Новгорода,
Володимира-Волинського, Чорнівки, фортеці
Ісакча в Добруджі, поселення Ханска, серед-
ньовічних пам'яток Криму та ін. — зі штиф-
тами або отворами, хоч і не однотипних речі
з Ходосівки, в публікаціях згадані (Корзухи-
на, Пескова 2003, с. 45, таб. 5, 1.1/3; Ивакин
2005, с. 289, 299, рис. 8, 20; Залесская 2006,
с. 128, 129, рис. 232—234; Мусин, 2006, с. 182,
ил. 8; Герцен, Яшаева 2010, с. 360; Мэнуку-
Адамештеану, Полл 2010, с. 383, 384, рис. 1, 3;
Рябцева 2010, с. 99, 101, 105, рис. 1, 1; Сытая
2010, с. 417, 418, рис. 5, 4; Пескова, Строкова
2012, с. 155; Полочанська, Ситий 2012, с. 16;
Златогорський, Вашета 2013, с. 132; Малахов
2013, с. 181, 182, рис. 2, 2; Пивоваров, Ільків
2013, с. 375, рис. 1, 17; Пивоваров та ін. 2015,
с. 31, 32, ил. 1, 2); до нашивних відносили і де-
які з перламутрових хрестиків, а саме староря-
занський і турайдінський (Беляев 2003, с. 497,
507, ил. 3; 2005, с. 140, рис. 34; Спіргіс 2017,
с. 563). У результаті, що було доволі несподіва-
ним, з'ясовано, що предмет належить до чис-
ла нашивних паломницьких знаків («pilgrim
badge»), репрезентує Розп'яття «Volto Santo»
(Святий Лик) — знану християнську святиню
(рис. 7) із розташованого на основному шляху
прочан до Риму собору св. Мартіна в м. Лук-
ка у Тоскані (Maddocks 2006, р. 97, fig. 5) і має
аналогію (рис. 8) у фортеці Турайда на березі
Балтики за 50 км на північний схід від Риги,
що експонується в музеї-заповіднику Турайди
(Lukas 2017; Krustiņš 2017) і знайдена, до того
ж, разом з перламутровим хрестиком (Спіргіс

Рис. 7. Розп'яття Volto Santo у соборі св. Мартіна в м. Лукка, Тоскана за Х. Маддокс та ін.

2017, с. 563, 564, 572, 574, рис. 2). Подібна річ зафіксована також у Норвегії, а у Західній Європі такі знахідки непоодинокі (Lukas 2017).

Для розуміння специфіки означеної речі варто звернути увагу на відмінності паломництва у християнстві східного і західного обряду. Доставка тих чи інших реліквій (мощі, часточки певних речей чи споруд тощо) притаманна представникам обох конфесій, але, у той час, як православні, що згадано, привозили з прочанських поїздок переважно своєрідні особисті євлогії, середньовічна Західна Європа, де пілігримаж відігравав, певною мірою, навіть роль соціальної структуризації, виробила особливу культуру паломницьких інсигній, що пояснюється рисами європейського менталітету часів феодалізму з його суворою ієрархією супідрядностей і посвят, яка знаходила своє втілення і у розвинутій символіці. Відтак, особа, що здійснила подорож до святині, набувала своєрідної підлеглості стосовно останньої, певною мірою присвячувала себе їй, про що й свідчила інсигнія, прикріплена до одягу у помітному місці; більшість із нашивок пов'язана з внутрієвропейським паломництвом (Мусин 1999, с. 95; Webb 200, р. 125; Шупляк 2011, с. 3, 12; 2013, с. 155, 163). Вважають, що у Західній Європі матеріалізація феномену паломництва з культурою долучення до «віддаленого сакрального» за доволі швидкої втрати релікварних функцій у певних релігійних інсигній зберігає «прикладне» розуміння символів християнства з властивим йому декоруванням зовнішніх проявів побу-

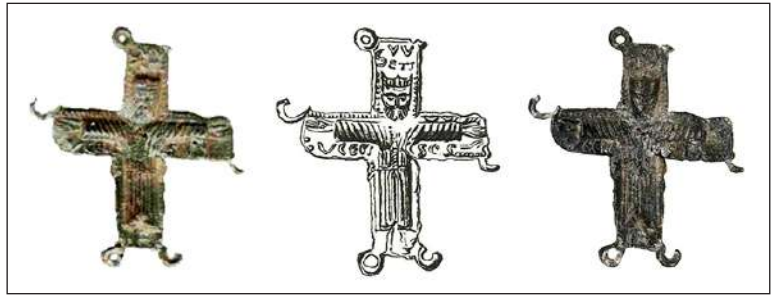

Рис. 8. Фото до і після реставрації та прорисовка паломницької нашивки з Турайди за матеріалами Музею-заповідника м. Турайда та Освітнього центру м. Рига

ту та розрахунком на соціальний ефект, відтак практична відсутність предметів особистого благочестя з іконографічними сюжетами у латинському культурному контексті з пріоритетним поширенням хрестоподібних накладок на одяг і побутові предмети пояснюється саме вказаним явищем при тому, що персоналістичні прояви культури особистого благочестя постають тут у XIV ст., що східному християнству було властиве за часів раннього середньовіччя (Мусин 2006, с. 199; 2009б, с. 221—223). Суттєво, що виникнення паломницьких значків стало ідеальним рішенням: біджі крім виконання амулетної функції виступали доказом привабливого, а часом — і вигідного соціального статусу, слугуючи своєрідною «охоронною грамотою», що, в свою чергу, навіть породило цілу інфраструктуру з їх виготовлення аж до законодавчого обмеження англійським парламентом в кінці XIV ст. масового виробництва названих речей, щодо втілення в життя якого дослідники висловлювали небезпідставні сумніви (Пескова 2001, с. 121; Шупляк 2013, с. 160; Фудимова 2014, с. 284).

Особливості середньовічного паломництва доволі детально охарактеризовані в літературі, передусім — у цитованих працях О.Є. Мусіна, яким зібрано і проаналізовано основну частину східноєвропейського корпусу джерел з означеної проблематики, тому відзначимо лише, що значки паломників у Європі були досить поширені, їх прикладом слугують емблема із зображенням великомученика Димитрія Солунського (Pilgrim... 1999—2001; Трояновский 2001, с. 45; Мусин 2007, с. 156—160, рис. 7, 3; 2009а, с. 249, рис. 10; Musin 2010 р. 25, fig. 10; Рудь 2012, с. 238, № 582) з фондів Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника; віднесений до предметів провінційно-візантійської культури знак з двома святими вершниками з розкопок Звенигорода (Свешніков 1987, вкл.; Нурало 2012,

Рис. 9. Емблеми паломників з Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника за О.Є. Мусіним та матеріалами сайту «Археология Новгорода» (1), фондів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львів за І.К. Свешніковим та В.Д. Гупало (3), Музею Лондона (4–6, 9, 16, 17), Британського музею (7), Музею Бойманса — ван Бьюнінгена в Роттердамі (8) і Метрополітен-музею у Нью-Йорку (12, 13) за матеріалами інтернет-ресурсів названих закладів, Археологічного музею в Гданську (11, 14, 15) за даними музейного інтернет-порталу та Б. Худзінською, Державного Ермітажу (10) за А.О. Песковою та Р. Спіргісом і з колишньої колекції Артура Форгейса (2) за матеріалами зарубіжних аукціонів

р. 602, 603, fig. 8, 2; Гупало 2017, с. 120, рис. 4) з фондів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львів; емблеми зі священником з головою Іоанна Хрестителя й ангелами обабіч — символ відвідання Ам'єнського собору, Франція, де зберігали частку глави святого (Pilgrim... John the Baptist), з паломником перед покровителем ковалів і ювелірів св. Елігієм (Pilgrim... St. Eloi), з в'язнем перед св. Леонардом — значок храму святого з його мощами в Сен-Леонар-де-Нобла, Франція (Pilgrim... St. Leonard), з апостолами Петром і Павлом — ознакою подорожі до місць покло-

ніння їм у Римі (Pilgrim... St. Peter), зі страстями Христовими (Pilgrim... Christ's Passion) та зі зціленими і монахом перед Богородицею з немовлям з храму Богородиці братів кармелітів у Тулузі, Франція (Pilgrim... Our Lady) з Музею Лондона; з Іоанном Хрестителем з невідомого пункту, на думку дослідників, можливо, Сен-Жан-д'Анжелі, Франція (Pilgrim... [LON-A918A5]) з Британського музею; зі святим (Pilgrimsinsigne) з Музею Бойманса — ван Бьюнінгена в Роттердамі, Нідерланди; зі сценою явлення Ангела жінкам-мироносицям і куполом Гроба Господнього з досліджень літо-

Рис. 10. Паломницькі хрестики, інтерпретовані як Розп'яття «Святий лик» (1–3, 8, 11), знахідки зі схожим зображенням (4, 6, 9, 14) та інші значки паломників у формі хреста (5, 7, 10, 12, 13, 15–20) з Кембріджа (10), Британського музею (18), Музею Лондона (1, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 17), Метрополітен-музею у Нью-Йорку (20), Громадського музею Південної Лагуни в Кьоджа, Італія (4), Археологічного музею в Гданську (7, 16, 19), ризниці приходу св. апостола Петра і євангеліста Марка в П'єве-а-Нієволе, Італія (13) та колишньої колекції Артура Форгейса (2, 3, 5, 15) за матеріалами відповідних інтернет-ресурсів

Рис. 11. Кам'яна форма для виготовлення паломницьких значків із храму св. Андрія у Північному Бервіку, експонована в Музеї Центру Джона Грея в Хаддінгтоні, Шотландія за матеріалами музейних сайту і сторінки в Твіттері

писного Ізяславля⁸ з Державного Ермітажу, Росія (Пескова 2001, с. 113, 118, 119, ил. 3; Мусин 2009а, с. 254; Спиргис 2017, с. 568, рис. 8, 1); з кораблем зі святою Урсулою та її супроводом на шляху до Риму (Plakietka... [1028]), з обличчям Спасителя (Plakietka... [664]) та зі святим Петром (Plakietka... [1095]) з Археологічного музею у Гданську; у вигляді мушлі — символу поклоніння гробниці св. Якова у Сантьяго-де-Компостела (Pilgrim's... [1977.240.38]) та пальмової гілки — свідчення ходіння до Святої землі (Pilgrim's... Martyr's) з Музею мистецтв Метрополітен у Нью-Йорку; із зображенням Богоматері Шартрської — найстарішої святині Богородиці на території Франції (A pewter...

Lady of Chartres) з колишньої колекції Артура Форгейса, Франція (рис. 9) та ін.

Серед них, що вже відзначалось, часто використовували символи хреста і Розп'яття, як із сюжетом «Святий Лик» (рис. 10, 1–3, 7, 8, 11) і близькими зображеннями (рис. 10, 4, 6, 9, 10, 14), так і з іншою іконографією (рис. 10, 5, 12, 13, 16, 19, 20), репрезентовані речами з Кембріджу, Музею мистецтв Метрополітен у Нью-Йорку, Музею Лондона, Громадського музею Південної Лагуни в Кьоджа, Італія, Археологічного музею в Гданську, ризниці приходу св. апостола Петра і євангеліста Марка в П'єве-а-Нієволе, Італія, колишньої колекції Артура Форгейса (1822–1878) та ін. (A pewter... a Crucifix; A pewter... Holy Face... 41 mm; A pewter... Holy Face... 47 mm; Chudzińska 2012, p. 205, 209, 210, fig. 1, 12, 13; Crocetta; Insegna; Krzyżyk [55]; Krzyżyk [567]; Medieval; Pilgrim... Christ [46.40/1]; Pilgrim... St. Wilgefortis; Pilgrim... [82.255/8];

⁸ Йдеться про городище біля Шепетівки Хмельницької обл., наявні у літературі погляди щодо локалізації названого пункту не аналізуються: в контексті запропонованої роботи суттєвий сам факт фіксації цієї речі на південноруській території.

Pilgrim... [84.348/3]; Pilgrim... [85.79/2]; Pilgrim... [86.202/19]; Pilgrim... [88.467]; Pilgrim's... [1977.240.120]; Plakietka... [56]). Емблеми паломників виготовляли переважно з олова та свинцю, носили на капелюсі чи одязі, деякі кріпили до посоха. Британські зазвичай мали булавчасту застібку, континентальні, як правило, оснащувались кільцями для пришивання; окремі хрестоподібні значки паломників не прикріплювали до одягу, а носили на шиї (Webb 200, р. 126 та ін.). Більшість предметів однобічні, хоч у складі колишньої колекції Артура Форгейса (Arewter... Bermondsey Abbey) відомий пілігримський значок із зображенням на обох площинах (рис. 10, 15). Окремі зі знахідок, зокрема з Музею Лондона та Британського музею (рис. 10, 17, 18), на думку дослідників могли бути і значками паломників, і звичайними натільними хрестиками (Pilgrim... [86.17/6]; Pilgrim... [Public-9CD231]), тим більше, що предмет з Музею Лондона за своїми обрисами досить близький до емблем рицарів св. Гробу Господнього; знаками паломників вважають і призначені для домашніх обрядів крупніші хрести. Кам'яна форма для виготовлення таких виробів⁹ (рис. 11) зафіксована у храмі св. Андрія, Північний Бєрвік і експонується в Музеї Центру Джона Грея в Хаддінгтоні, Шотландія (John), а виробництво емблем у формі хрестів для нашивання (рис. 12) практикують у кількох осередках і в наші дні (Croce... argento; Croce... ferro; Cross; The Holy¹⁰). За повної відсутності подібних речей у східноєвропейському регіоні при фіксації знахідки в Ходосівці цей варіант ідентифікації взагалі не розглядався, хоч здійснені кирилицею написи XII та XIII ст. у храмах Аквітанії й Окситанії (Гордин, Рождественская 2016; Рождественская 2016; Гордин 2017) переконливо засвідчують перебування вихідців з Русі «на краю Європи», тобто значно далі, ніж Апеннінський півострів, розміщений неподалік відомих давньоруської людності Балкан.

Слід зауважити, що окремі властиві західному пілігримажу предмети, а саме аналогічні половині знахідки з Турайди мушлі *Pecten maximus* (з назвою одного з її підвидів *Pecten*

Рис. 12. Сучасні хрестоподібні нашивки за матеріалами Ristorum SRL (1, 2), Steve Millingham Pewter replicas (3) та Spes medieval-market (4)

jacobaeus — по-французьки: coquille de Saint-Jacques — мушля св. Якова; інші її найменування — Pilgrim's scallop (пілігримська мушля) або la concha del Camino (мушля Дороги)), які отримували при поклонінні гробниці св. Якова у Сантьяго-де-Компостела (Webb 200, р. 124; Раковина 2014), відомі в Ізяславлі, Звенигороді, Пересопниці, Холмі, Вітебську, Старій Руссі; нашивні пластинки із зображенням св. Петра і Павла та сцени явлення Ангела жінкам-мироносицям на тлі ротонди Гробу Господнього з висловом «Sepulcrum Domini» і релікварій з написом «Beatus Stefanus» — в Ізяславлі, Звенигороді, Чермно, хоч для галицько-волинських земель фіксацію таких речей пояснювали розташованими неподалік, у Мазовії, володіннями тевтонців (Пескова 1997, с. 50; 2001, с. 114, 119, 124, ил. 1, 3, 7; Мусин 1999, с. 95; 2009а, с. 253—255, рис. 12, 13; Гупало 2011а, с. 32; 2011б, с. 408; 2017, с. 122). Результатом міжкультурних контактів особливого роду фахівці разом з ізяславською вважають і раковини св. Якова, що походили з Новгороду та Старої Русси (Мусин 2009б, с. 223). До свідчень проникнення на Русь елементів західного пілігримажу провідні дослідники відносять і напряду не пов'язані з процесом прочанства виявлені в ході розкопок Новгороду дві іконки із зображенням невідомих святих, три таких вироби зі слідами ливарного браку та поясний

⁹ Зображення речі на сайті музею не масштабоване, але в тексті вказано, що кожен зі значків мав площу близько 4,0 см.

¹⁰ Автори щиро вдячні п. Міхалу Гробельному (Spes medieval-market) та п. Стіву Міллінгхему (Steve Millingham Pewter replicas) за дозвіл скористатись зображеннями їх виробів, частина з яких репрезентована й на інших інтернет-ресурсах (Badge; Holy; The holy 2017; The holy), а також Наталі та Іллі Козловським за сприяння у придбанні сучасних зарубіжних копій середньовічних паломницьких емблем.

набір із семи схожих накладок; їх особливості дозволяють провести паралелі з присвяченими св. Миколаю датованими XIII ст. італійськими паломницькими інсигніями (Мусин 2009а, с. 254—256, табл. XX).

Викладений матеріал приводить до закономірної постановки питання щодо історичного контексту появи означених двох знахідок у нашаруваннях поселення Ходосівка-Рославське. У випадках з палестинськими перламутровими хрестиками дослідники одностайно пов'язують їх з відвіданням Святої землі; віднесення старорязанського предмета з огляду на нестандартні форму й розміри до місцевих реплік та виділення виробів з широкими короткими раменами до окремої групи слугують додатковим підтвердженням зазначеного. Навіть стосовно аналогічної атлітським ризької речі наголошувалось на її фіксації у місці концентрації матеріалів східного походження, де мешкало засвідчене джерелами слов'янське населення (Спиргіс 2017, с. 562). Західноєвропейські реліквії паломників на згаданих пунктах півдня Русі пояснюють сусідством з хрестоносцями. Поєднання перламутрового хрестика і половинки паломницької мушлі із Сантьяго-де-Компостела в Турайді також ув'язується з особливостями паломницького руху, оскільки місцеве орденське населення могло як відвідувати латинські святині Тоскани, так і перебувати в епоху хрестових походів у Святій землі, наприклад, під час поїздки магістра провінції на вибори великого магістра, де мало б скористатись шансом вклонитись Гробу Господньому. Та й на західному шляху до Палестини, що пролягав вздовж Середземного моря і далі через Гібралтар, відвідання собору з Розп'яттям *Volto Santo* було б цілком закономірним (Спиргіс 2017, с. 564, 572, 574). Поєднання атлітського виробу з тосканським у нашаруваннях Ходосівки логічно пояснити вибором саме західного маршруту, що могли викликати небезпека після нашестя Батия на шляху через Кавказ і Сирію, бажання відвідати й Афон з Константинополем, чи ще якісь причини — залишалось би гадати. І обидві знахідки, хоч і не стовідсотково, вкладались би в одну поїздку, оскільки навіть у містах виявлено не так і багато матеріальних свідчень подібних подорожей. Та північне походження сировини перламутрового хрестика з Ходосівки унеможливорює розгляд цього маршруту, незалежно від того, був прочанин вихідцем з місцевого середовища, чи належав до візитерів з прибалтійських земель, оскільки можливе перебування таких на поселенні засвідчене фіксацією кількох прикрас, зо-

крема і таких специфічних, як фібули із бронзової жести (Готун 2017б, с. 70, 71, рис. 4). Відпадає і невинновдано довгий шлях навколо Європи, властивий мешканцям Півночі. Відповідно, до конкретизації місця виготовлення перламутрової знахідки з Ходосівки це питання теж залишається відкритим.

Водночас, названа нез'ясованість зовсім не зменшує значення описаних речей, як джерела з історії регіону зокрема й держави загалом. Попри вже згадані доволі яскраві культові матеріали на селищах півдня Русі (Готун 2017а, с. 111, 112), та й загалом навіть за сформульованого останнім часом висновку про високий рівень розвитку давньоруських селищних структур (Моця 1996, с. 45; 2003 та ін.), відомі археологи-медієвісти підкреслювали унікальність для відкритих поселень таких речей, як предмети особистого благочестя зі складною символікою, фрагменти енкалпціонів та цілий хрест-складень, а також бурштиновий хрестик, відносячи їх до критеріїв високого рівня добробуту мешканців (Макаров, Захаров 2003, с. 140; Макаров, Гайдуков 2013, с. 194). Відтак, поєднання перламутрової паломницької реліквії чи навіть її репліки з поки що єдиним у Східній Європі (та й у Північній таких лише два) західноєвропейським паломницьким хрестом у межах невеликого заплавної селища, хай навіть і з несподівано високим рівнем матеріальної культури, вбачається досить промовистим. Особливо з урахуванням фіксації поточного сезону на іншому поселенні у передмістях Києва ще однієї прочанської речі, що зумовлює необхідність повернення найближчим часом до паломницької проблематики.

Головним же висновком, причому, незалежним від деталізації специфіки середньовічного паломництва сільського люду залишається констатація невичерпаності інформаційного потенціалу означеної категорії пам'яток.

Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ: Час, 1991.

Аксенов В.С. Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры Северского Донца. *Хазарский альманах*. Москва: Мосты культуры—Гешарим, т. 2, с. 136—144.

Беляев Л.А. Пространство как реликвия: о назначении и символическом каменных иконок Гроба Господня. *Восточнохристианские реликвии* (ред.-сост. А.М. Лидов). Москва: Прогресс-Традиция, 2003, с. 482—512.

Беляев Л.А. Борисоглебский храм: новые исследования (1999—2004 гг.). *Великое княжество Рязанское. Историко-археологические исследования и материалы* (ред. А.В. Чернецов). Москва: Памятники исторической мысли, 2005, с. 105—153.

- Божко Л.Д. Література подорожей і туризм в історико-культурному контексті: епохи Відродження та Середньовіччя. *Культура України*. 2014, вип. 47, с. 98—108.
- Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI—XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 344—354.
- Герцен А.Г., Яшаева Т.Ю. Древнерусские энколпионы из Юго-Западного Крыма. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 355—362.
- Гончаров В.К. Райковецкое городище. Киев: Изд-во АН УССР, 1950.
- Гордин А.М., Рожественская Т.В. «Идя ко святому Иакову»: древнерусское граффито XII в. в Аквитании. *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*. 2016, vol. 5, № 1, с. 126—147.
- Гордин А.М. Заметки о паломнических граффити аббатства Сен-Жиль. *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой* (ред.-сост. А.Е. Мусин, отв. ред. О.А. Щеглова). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская Книжная Типография», 2017, с. 95—103 (Труды ИИМК РАН, т. XLVIII).
- Готун І.А., Сухонос, А.М., Казимір О.М. та ін. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське за результатами робіт 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ: Стародавній Світ, 2016, с. 62—64.
- Готун І.А. Близькосхідні паломницькі хрестики з південно-руських селищ. *Східний світ*. 2017а, № 1—2, с. 111—130.
- Готун І.А. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*. 2017б, вип. 1 (22), с. 61—90.
- Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода. *Княжа доба: історія і культура* (відп. ред. В. Александрович). Львів, 2011а, вип. 4, с. 17—36.
- Гупало В. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2011б, вип. 15, с. 397—414.
- Гупало В. Християнські реліквії паломників из княжеского Звенигорода. *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой* (ред. А.Е. Мусин, О.А. Щеглова). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская Книж. Тип.», 2017, с. 117—123.
- Дем'яненко Д.Р. Матеріали другої половини XIII ст. в Батурині. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2011, вип. 4, с. 135—139.
- Динец П. Днепропетровцам покажут уникальные иконы из дерева и перламутра. *Комсомольская правда в Украине*. 2013, 27 декабря. <http://dp.kp.ua/dp/431088-dnepropetrovtsam-pokazhut-nykalnye-ykony-uzdereva-y-perlamutra>.
- Ермолин Д.С. «Браслет с боженьками», или христианский пространственно-предметный код албанцев Приазовья. *Европейское культурное пространство в коллекциях МАЭ* (отв. ред. А.А. Новик). Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2013, с. 221—248 (Сборник МАЭ, т. 58).
- Житенев С.Ю. Паломничество как религиозное наследие. *Журнал Института наследия: сетевое научное рецензируемое издание*. 2015, № 2—3. <http://nasledie-journal.ru/ru/journals/3/23.html>.
- Завьялов В.И. Кремль Переяславля Рязанского в XVII веке по археологическим данным. *РусАрх. Электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры*. 2013. <http://rusarch.ru/zavialov1.htm>.
- Зайцев Д.М. К вопросу о развитии православного паломничества у восточных славян в XIII—XVII вв. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е. Педагогические науки. Философия*. 2015а, № 15, с. 59—62.
- Зайцев Д.М. Формирование древнерусского христианского паломничества. *Весті Національної академії наук України*. Серія гуманітарних наук. 2015б, № 4, с. 11—15.
- Залесская В.Н. Памятники византийского прикладного искусства IV—VII веков. Каталог коллекции. Санкт-Петербург: Изд. Гос. Эрмитажа, 2006.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография (пер. К.Д. Цивиной, прим. Т.А. Берштам, Т.В. Станюкович, К.В. Чистова, послесл. К.В. Чистова). Москва: Наука, 1991.
- Злагогорський О.Є., Вашета М.П. Рятівні дослідження в уроч. Апостольщина м. Володимир-Волинський. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 2013, с. 132.
- Ивакин Г.Ю. Погребения X — первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997—1999 гг.). *Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга* (отв. ред. Н.А. Макаров, А.В. Чернецов). Москва: Наука, 2005, с. 287—303.
- Коваленко В.П. Новые византийские находки из Чернигова и его окружи. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX—XI ст.: М-ли міжнар. польового археол. семінару (Чернівці-Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.)* (ред. П.П. Толочко та ін.). Чернівці: Сіверянська думка, 2006, с. 89—103.
- Колпакова Ю.В. Христианская традиция в Пскове по данным археологии (предметы личного благочестия). Псков, 2002, № 16, с. 27—30.
- Колпакова Ю.В. Некоторые разновидности нательных крестов средневекового Пскова. *Российская археология*. 2005, № 1, с. 140—145.
- Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X—XVIII вв. (предметы личного благочестия). *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Москва, 2007.
- Колпакова Ю.В., Костючук Л.Я. Ставрографические материалы с территории Нового Торга в Пскове. *Археология и история Пскова и Псковской земли*. № 31 (61). Москва: ИА РАН, 2016, с. 135—142.
- Корзухина Г.Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси (По материалам медного литья). *Византийский вестник*. 1958, т. XIV, с. 129—137.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI—XIII вв. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003 (*Archaeologica Petropolitana*, XIV).
- Корнюшин А.В. О видовом составе пресноводных двусторчатых моллюсков Украины и стратегии их охраны. *Вестник зоологии*. 2002, т. 36, № 1, с. 9—23.
- Крест нательный XI—XVI вв. [НГМ КП 36790/24]. *Новгородский государственный объединенный музей-заповедник: Коллекции-online*. <http://78.36.142.9/item?s=query=перламутр&info=184218&sa-fund=11>.
- Крест нательный XI—XVI вв. [НГМ КП 36790/29]. *Новгородский государственный объединенный музей-заповедник: Коллекции-online*. <http://78.36.142.9/item?s=query=перламутр&info=184223&sa-fund=11>.
- Майко В.В. Средневековые некрополи Судакской долины. Киев: Академперіодика, 2007.

- Майко В.В., Джанов А.В., Фарбей А.М. Археологические исследования ближайшей округи Сугдеи в 2007—2008 гг. *Археологічні дослідження в Україні 2008*. Київ, 2009, с. 194—197.
- Майко В.В., Джанов А.В., Фарбей А.М. Исследования некрополей Сугдеи в 2007—2009 гг. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ, 2010, с. 274—277.
- Майко В.В. Паломнические реликвии средневековой Сугдеи и ее окрестностей. *Laurea II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения. Материалы*. Харьков: ООО «НТМТ», 2017, с. 95—100.
- Макаров Н.А., Захаров С.Д. Накануне перемен: сельские поселения на Кубенском озере в XII — начале XIII века. *Русь в XIII веке: Древности темного времени*. Москва: Наука, 2003, с. 131—150.
- Макаров Н.А., Гайдуков П.Г. Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского ополья. *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Зб. праць на пошану дійсного члена Нац. академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній Світ, 2013, с. 190—195.
- Малахов С.Н. Материалы к церковной археологии Алании (2). *Из истории культуры народов Северного Кавказа: Сб. науч. ст.* Ставрополь: Изд-во «Графа», 2011, вып. 3, с. 42—57.
- Малахов С.Н. Средневековые энколпионы и кресты-тельники из Верхнего Прикубанья. *Древности Западного Кавказа. Сб. статей* (отв. ред. Н.Е. Берлизов). Краснодар: ООО РА «Гранат», 2013, вып. 1, с. 179—190.
- Милованов С.И. Торговля Рязанской земли в XI — 2-й половине XV вв. (по археологическим и нумизматическим данным). *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Москва, 2010.
- Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень. *Український історичний журнал*. 1996, № 4, с. 41—49.
- Моця О.П. Релігія і церква. *Історія української культури у п'яти томах* (ред. П.П. Толочко та ін.). Київ: Наук. думка, 2001, т. 1, с. 768—790.
- Моця О.П. Висновки. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)* (ред. О.П. Моця та ін.). Київ: Шлях, 2003, с. 208, 209.
- Мусин А.Е. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII—XV веках. *Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847—1997)*. 1999, № 35, с. 92—110.
- Мусин А.Е. Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада. *Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2006, с. 163—222 (*Slavica Petropolitana*).
- Мусин А.Е., Петров М.И. Комплекс христианских древностей с раскопа Посольский-2006 в Великом Новгороде и вопросы хронологии византийских изделий из стеатита. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2006, № 38, с. 10—14.
- Мусин А.Е. Каменная иконка с образом святого всадника из находок на новгородском (Рюриковом) городище 2005 г.: вопросы интерпретации. *У истоков русской государственности: Историко-археологический сборник: Мат-лы междунар. науч. конф. 4—7 октября 2005 г. Великий Новгород*. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2007, с. 148—165.
- Мусин А.Е. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии. *Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама* (ред.-сост. Л. Беляев). Москва: «Индрик», 2009а, с. 231—270.
- Мусин А.Е. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе. *Новые Иерусалимы: Иеротопия и иконография сакральных пространств* (ред.-сост. А.М. Лидов). Москва: «Индрик», 2009б, с. 221—255.
- Мусин А.Е. Церковь и горожане средневекового Пскова: историко-археологическое исследование. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2010 (Серия «Archaeologica Varia»).
- Мэнуку-Адамештеану Г., Полл И. Кресты-энколпионы, найденные в Исаке, округ Тулча. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 381—395.
- Назаренко А.В. Русь и Святая Земля в эпоху крестовых походов. *Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847—1997)*. 1999, № 35, с. 179—196.
- Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв. Москва: Языки русской культуры, 2001 (Серия «Studia historica»).
- Николаева Т.В., Недошивина Н.Г. Предметы христианского культа. *Древняя Русь. Быт и культура* (ред. Б.А. Колчин, Т.И. Макарова). Москва: Наука, 1997, с. 166—178.
- Пескова А.А. Паломнические древности в древнерусском городе. *Ладога и религиозное сознание: Третьи чтения памяти Анны Мачинской (Старая Ладога, 20—22 декабря 1997 г.): Мат-лы к чтениям*. Санкт-Петербург, 1997, с. 48—50.
- Пескова А.А. Паломнические реликвии Святой земли в древнерусском городе. *Пилигримы: историко-культурная роль паломничества: К XX Международному конгрессу византистов. Париж, 19—25 августа 2001 года: Сб. науч. тр.* Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001, с. 113—126.
- Пескова А.А., Строкова Л.В. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б.И. и В.Н. Ханенко. Санкт-Петербург; Киев: Петербургское Востоковедение, 2012.
- Пивоваров С.В., Ільків М.В. Розвідки Чернівецької філії ОАСУ. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 2013, с. 375, 376.
- Пивоваров С.В., Ільків М.В., Калініченко В.А. Нові знахідки християнської металопластики з Чернівецького городища першої половини XIII ст. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану Київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Мат-ли Тринадцяті Міжнар. наук. конф. (27—29 травня 2015 р.)*. Київ, 2015, с. 30—33.
- Полочанська Т.О., Ситий Ю.М. Знахідки предметів особистого християнського благочестя та предметів для їх виготовлення на території Чернігова. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Мат-ли Десятої Міжнар. наук. конф. (30 травня — 1 червня 2012 р.)*. Київ, 2012, с. 15—19.
- Птицын В.С. Христианизация населения Курской волости-княжения по материалам предметов благочестия. *Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2013, № 3 (27), т. 1. Исторические науки и археология. <https://cyberleninka.ru/article/n/hristianizatsiya->

- naseleniya-kurskoy-volosti-knyazheniya-po-materialam-predmetov-blagochestiya.
- Раковина. *Ultreia et suseia! Дальше и выше!* 2014. <http://campostellae.ru/history/symbols/shell/>.
- Рождественская Т.В. Новонайденное древнерусское крестильное граффито из Франции. *Индоевропейское языкознание и классическая филология*. 2016, т. 2. с. 907—909.
- Р[удь] О.[А]. Паломническая инсигния с изображением св. Димитрия Солунского (?). *Меч и златник: К 1150-летию зарождения Древнерусского государства: Каталог выставки*. Москва: Кучково поле, 2012, с. 238.
- Рябцева С. Кресты-реликварии в контексте культурно-исторических контактов Пруто-Днестровского региона в XI—XVI вв. *Revista Arheologica. Serie nouă*. Chişinău, 2010, vol. VI, nr. 1, s. 98—107.
- Свешников И.К. Звенигород: Краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1987.
- Сергеева М.С. До питання про косторізне ремесло в Києві XIII—XVIII століть. *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна* (відп. ред. О.П. Толчко). Київ: Лауріс, 2017, с. 377—387.
- Ситий Ю., Васюта О., Коваленко В. та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1997 р. на території смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. Ф. експ., № 1997/130.
- Спиргис Р. Паломнический контекст находок перламутровых крестиков XIII—XVII вв. на территории современных Латвии и Литвы. *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой* (ред. А.Е. Мусин, О.А. Щеглова). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская Книжная Типография», 2017, с. 561—582.
- Сытая Л.Ф. Кресты из коллекции В.В. Тарновского. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: М-лы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010, с. 411—419.
- Трояновский С.В. Добрынин раскоп в Великом Новгороде. *Археологические открытия 1999 г.* Москва: Наука, 2001, с. 44, 45.
- Фудимова Е.В. Значки средневековых паломников — первые сувениры. *Тенденции формирования науки нового времени. Сб. статей Международ. науч.-практ. конф. 27—28 декабря 2013 г., ч. 4*. Уфа: РИЦ БашГУ, 2014, с. 283—285.
- Хвойка В.В. Розкопки в садибі М.М. Петровського в Києві. *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. Київ, 2006, ч. I, с. 180—185.
- Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. Москва: Наука, 1988.
- Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Христианские амулеты, связанные с культом блаженных предков. *Радловские чтения 2006: Тез. докл.* (отв. ред. Ю.К. Чистов, Е.А. Михайлова). Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2006, с. 217—228.
- Шупляк С.П. Паломничества в духовной и социально-политической жизни западноевропейского общества (IV—XIII вв.). *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Минск, 2011.
- Шупляк С.П. Статус паломников в средневековом социуме Западной Европы. *Праці гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб.* (рэд. У.К. Коршук і інш.). Мінск, 2013, вып. 8, с. 155—165.
- A pewter Pilgrim Badge in the Form of a Crucifix. <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=802&category=17347&lot=791087>.
- A pewter Pilgrim Badge of Bermondsey Abbey. <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=802&category=17347&lot=791088>.
- A pewter Pilgrim Badge of our Lady of Chartres. <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=802&category=17347&lot=791092>.
- A pewter Pilgrim Badge of the Holy Face of Lucca, Italy, 14—15th century, 41 mm, Spencer 254f/g. http://www.51gallery.auction.fr/_en/lot/a-pewter-pilgrim-badge-of-the-holy-face-of-lucca-italy-4811815#.WjbN2NSLQ_5.
- A pewter Pilgrim Badge of the Holy Face of Lucca, Italy, 14—15th century, 47 mm, Spencer 254f/g. http://www.51gallery.auction.fr/_en/lot/a-pewter-pilgrim-badge-of-the-holy-face-of-lucca-italy-4811813#.WjbN2tSLQ_4.
- Bak V. Древнескандинавские и древнерусские паломничества в Святую Землю в XI—XII веках: сравнительный анализ. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2012, 4, s. 77—89.
- Badge Holy Face of Lucca. *Celtic Webmerchant*. <https://www.celticwebmerchant.com/en/badge-holy-face-of-lucca.html>.
- Chudzińska B. Archaeological Evidence from Today's Poland on Personal Piety During the late Middle Ages. *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* (eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012, vol. II, p. 203—223 (U źródeł Europy Środkowo-wschodniej. Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 2).
- Croce spilla del pellegrino in argento 999. *Ristorum S.r.l.* <http://prodottotipicocamaiorese.com/negozio/gadget-via-francigena/croce-spilla-del-pellegrino-in-argento-999/>.
- Croce spilla ferro del Pellegrino. *Ristorum S.r.l.* <http://prodottotipicocamaiorese.com/negozio/gadget-via-francigena/croce-spilla-ferro-del-pellegrino/>.
- Crocetta del pellegrino. *Parrocchia Santi Pietro apostolo e Marco evangelista Pieve a Nievole*. <http://www.parrocchiapieveanievole.it/Parrocchia/BeniArtistici-Oggetti.html>.
- Cross. *Spes medieval market*. 2006—2010. https://www.medieval-market.com/details.php?id_towar=317&s=5.
- Hupalo V. Christian Devotional Objects from Early Medieval Zvenigorod (Now Zvenyhorod, Ukraine). *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* (eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin et al.). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012, vol. II, p. 591—610 (U źródeł Europy Środkowo-wschodniej. Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 2).
- Holy Face, Lucca Pilgrim Badge. *The Pilgrim Shop*. <https://www.pilgrimgifts.co.uk/216-holy-face-lucca-pilgrim-badge/christian-jewellery-and-medals/medieval-pilgrim-badges>.
- Insegna da pellegrino sec. XIV — sec. XV. *Archeoadria. Archaeological Park of the Adriatic. A Heritage to Discover and to Learn. Abbigliamento e ornamenti personali. Accessori*. <http://www.archeoadria.eu/en/reperto/abbigliamento-e-ornamenti-personali-accessori-insegna-da-pellegrino-sec-xiv-sec-xv-0>.
- John Gray Centre Museum. <http://www.johngraycentre.org/wp-content/uploads/2013/10/PilgrimBadgeImpressions.jpg>, <https://pbs.twimg.com/media/CUWH4WVWsAAR75e.jpg>, <https://twitter.com/NtlMuseumsScot/status/668089522207498241>, <https://www.flickr.com/photos/jimforest/44038159/>.
- Krustiņš ar Lukas katedrāles Svētā vaiga (Santovolto) simbolu. *Valsts izglītības saturs centrā*, 2017, http://visc.gov.lv/vispiglitiba/saturs/dokumenti/metmat/vesture_6_9/bildes15.shtml.
- Kvinto L. La nacre dans l'art decoratif de Târnovo au XIVe s. *La culture et l'art dans les terres Bulgares VIe—XVIIe s.* Sofia,

- 1995, p. 101–08 (Bulletin de l'institut d'archeologie, 1994, XXXVIII).
- Krzyżyk [55]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/581>.
- Krzyżyk [567]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/488>.
- Lukas krustiņš ar Svētā vaiga krucifiska attēlojumu 13.—14. gs. *Turaidas muzejrezervāts, 2017*. <http://www.turaidamuzejs.lv/2011/09/svetcelnieki-turaida-viduslaikuliecibas-2/>.
- Maddocks H. The Rapondi, the Volto Santo di Lucca, and Manuscript Illumination in Paris ca. 1400. *Patrons, Authors and Workshops. Books and Book Production in Paris around 1400 cur.* (eds. G. Croenen, P. Ainsworth). Louvain; Paris; Dudley: Peeters, 2006, p. 91–123.
- Medieval Pewter Cross. http://www.ebay.co.uk/itm/MEDIEVAL-PEWTER-CROSS-J516/391186158196?_trksid=p2047675.c100012.m1985&_trkparms=aid%3D777003%26algo%3DDISCL.MBE%26ao%3D2%26asc%3D40656%26meid%3Da998867e3dad4d51bf8fa79d645393fa%26pid%3D100012%26rk%3D3%26rkt%3D6%26sd%3D360991267943#.
- Musin A. Russian Medieval Culture as an “Area of Preservation” of the Bizantine Civilization. *Towards rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art. Proceedings of the symposium on Byzantine art and archaeology. Cracow, september 8—10, 2008* (ed. by P.Ł. Grotowski and S. Skrzyniarz). Warsaw, 2010, p. 11–44 (series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art, vol. VIII).
- Pectoral cross. *The British Museum: Collection online*, 2017. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=59323&partId=1&searchText=mother+of+pearl&place=42209&page=1.
- Pelgrimsinsigne. *Museum Boijmans Van Beuninden: Boijmans Online*. <http://collectie.boijmans.nl/nl/object/98063/pelgrimsinsigne/Anoniem>.
- Pilgrim Badge [84.348/3]. *Museum of London: Collections Online*. <http://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/38948.html>.
- Pilgrim Badge [86.17/6]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28947.html>.
- Pilgrim Badge [86.202/19]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29096.html>.
- Pilgrim Badge [LON-A918A5]. *The British Museum*. MMIII—MMXVII. Portable Antiquities Scheme. <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/593580>.
- Pilgrim Badge [Public-9CD231] *The British Museum*. MMIII—MMXVII. Portable Antiquities Scheme. <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/494968>.
- Pilgrim Badge Christ [46.40/1]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/37345.html>.
- Pilgrim Badge Christ [82.255/8]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29103.html>.
- Pilgrim Badge Christ [85.79/2]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29107.html>.
- Pilgrim Badge Christ's Passion [82.8/8]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/29113.html#>.
- Pilgrim Badge John the Baptist [93.166/1]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/38570.html>.
- Pilgrim badge Our Lady of Mount Carmel [SWA81[2030]<2150>]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/284882.html>.
- Pilgrim Badge St. Eloi [87.14/2]. *Museum of London: Collections Online*. <http://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28703.html>.
- Pilgrim Badge St. Leonard [82.8/13]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28996.html>.
- Pilgrim Badge St. Peter and St. Paul [84.127]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28978.html>.
- Pilgrim Badge St. Wilgefortis [82.8/7]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28993.html>.
- Pilgrim Badge The Holy Face [88.467]. *Museum of London: Collections Online*. <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/28582.html>.
- Pilgrim's Badge [1977.240.38]. *The Metropolitan Museum of Art*. 2000—2017. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/472063>.
- Pilgrim's Badge [1977.240.120]. *The Metropolitan Museum of Art*. 2000—2017. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/472027?sortBy=Relevance&what=Badges&ft=*&offset=420&rpp=100↦pos=502.
- Pilgrim's Badge in the Form of a Martyr's Palm Frond [1986.77.6]. *The Metropolitan Museum of Art*. 2000—2017. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/469972?rpp=60&pg=6&ft=*&deptids=7&pos=348.
- Pilgrim Medallion 12th—13th cc. *Археология Новгорода: Archaeological Research Centre*, 1999—2001. <http://arc.novgorod.ru/second.php3?menu=emain&content=expo&imn=12>.
- Plakietka pielgrzymia [56]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/345>.
- Plakietka pielgrzymia [664]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/535>.
- Plakietka pielgrzymia [1028]. Autor zdjęcia: Adam Kamrowski. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/783>.
- Plakietka pielgrzymia [1095]. Autor zdjęcia: Joanna Szmit. *Gdańska Kolekcja Pamiątek Pielgrzymich. Katalog zabytków online Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*. <http://archeportal.pl/kategoria/6/zabytek/202>.
- Shell Crucifix Spanish Colonial Style, San Pedro, California, California Mission Period. *Lithic Casting Lab*. (ed. P.A. Bostrom). <http://lithiccastinglab.com/gallery-pages/crossshellpage1.htm>.
- The Holy Face, Lucca, Pilgrim Badge. *Pewter replicas*. 2015. <http://www.pewterreplicas.com/the-holy-face-lucca>.
- The Holy Face, Lucca. *Western Leathercraft*. 2017. http://www.westernleathercraft.com.au/shop/index.php?route=product/product&path=26_45_47&product_id=88.
- The Holy Face, Lucca, Pewter Badge 15th Century. *Vehimercatus*. <https://vehi-mercatus.de/The-holy-face-Lucca-pewter-badge-15th-century>.
- Webb D. Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West. London; New York: I.B. Tauris Publishers, 2001.

Надійшла 17.01.2018

И.А. Готун¹, А.Н. Казимир², М.А. Гунь³, А.М. Сухонос⁴

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАНУ, ihor_hotun@iananu.org.ua

² Младший научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАНУ, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

³ Аспирантка кафедры археологии и музееведения КНУ им. Тараса Шевченко, gunmaryana@meta.ua

⁴ Лаборант Северной постояннодействующей экспедиции Института археологии НАНУ, andreyarh@i.ua

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ХРИСТИАНСКОЕ ПАЛОМНИЧЕСТВО И ДВЕ НАХОДКИ ИЗ ХОДОСОВКИ

Христианство предусматривало не только следование определенным канонам и исполнение определенных обрядов, но и поклонение религиозным святыням, к которым относились и места, связанные с земной жизнью Спасителя. Источники отражают посещение религиозных центров Ближнего Востока лицами практически всех сословий, а материальным свидетельством странствий жителей Руси выступают энколпионы и перламутровые крестики.

Мастерская по производству этих религиозных инсигний исследована в замке крестоносцев Атлит вблизи Хайфы, а сами вещи на селищах юга Руси выявлены в Автуничах и Ходосовке-Рославском. Преобладают кресты с сужающимися к краю, подпрямоугольными в сечении лучами, рельефно отделенными утолщениями на концах и изображением крестов в средокрестии. Встречаются также плоские; с короткими широкими лучами; «латинские», процветшие, представляющие дальнейшее развитие начальной формы. Предметы, отличающиеся от атлитских, как и находка из Ходосовки, могли производиться в неизвестных пунктах, на что указывает изготовление последней из моллюска, распространенного в северных реках, поэтому отнесение всех находок к реликвиям паломников в Святую землю кажется преждевременным.

Помимо перламутрового креста, в Ходосовке обнаружен свойственный западноевропейскому пилигримажу нашивной металлический с Распятием Volto Santo (Святой Лик). Аналогия ему вместе с крестиком из перламутра происходит из Латвии и может отражать посещения Палестины ливонцем, поклонившимся распятию Volto Santo. С ходосовской находкой сложнее: северное происхождение крестика из перламутра не позволяет рассматривать путешествие жителя селища в Палестину вокруг Средиземного моря, поэтому пути и причины попадания реликвий на памятник остаются невыясненными.

К л ю ч е в ы е с л о в а: средневековое паломничество, Святая земля, западноевропейский пилигримаж, паломнические реликвии, перламутровые крестики, нашивные металлические крестики, Распятие Volto Santo, селище Ходосовка-Рославское.

Ihor A. Hotun¹, Oleksandr M. Kazymir², Mariana O. Hun³, Andrii M. Sukhonos⁴

¹ PhD, Research Fellow of the Department of Ancient Rus and Mediaeval Archaeology in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ihor_hotun@iananu.org.ua

² Research Associate of the Department of Ancient Rus and Mediaeval Archaeology in the Institute of Archeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

³ Post-graduate student of the Archaeology and Museum Studies Department of the Taras Shevchenko National University, the National Academy of Sciences of Ukraine, gunmaryana@meta.ua

⁴ Research Assistant in the Northern Permanent Expedition of the Institute of Archeology the National Academy of Sciences of Ukraine, andreyarh@i.ua

MEDIAEVAL CHRISTIAN PILGRIMAGE AND TWO FINDINGS FROM KHODOSIVKA

The Christianity provided not only adherence to certain canons in everyday life and the performance of rituals, but also the worship of religious relics which included the places related to the earthly life of the Savior. Sources reflect the visits to the Near Eastern religious centres of the members of each estate. The material evidence of these peregrinations are the encolpions and mother-of-pearl crosses.

The workshop having produced these religious insignia was discovered in the crusader castle Atlit near Haifa and the objects were found in the Avtunychi and Hodosivka-Roslavske settlements. The crosses with sub-rectangular cross-section arms tapering to the edge, with relief thickenings at the ends and depicting an oblique cross in the cross centre are dominated. Also the flat crosses, crosses with short wide arms, the "Latin" and leaf bearing ones, which are the further development of the original form, occurred. The items different from made in Atlit ones, as well as the find from Hodosivka could be produced in unknown site which is indicated by the material — the shell from the northern rivers. Thus it is premature to consider all finds as the pilgrimage relics.

Apart from the mother-of-pearl cross the patched metal cross with the Crucifix Volto Santo (Holy Face) peculiar to West European pilgrimage was discovered in Khodosivka. The parallel for it, together with a pearl cross comes from the Turaida castle on the Baltic coast. Perhaps they reflect the possible visit to Palestine of the a Livonian who could worshiped the crucifixion of Volto Santo. As to the find from Khodosivka, it is more complicated: the northern origin of the pearl cross does not allow supposing the possibility of journey to Palestine of the owner of a cross around the Mediterranean Sea, and the ways and reasons of the coming of these relics to the site are still unclear.

Key words: Mediaeval pilgrimage, Holy Land, West European pilgrimage, pilgrim relics, pearl crosses, patched metal crosses, Crucifix of Volto Santo, Khodosivka-Roslavske.

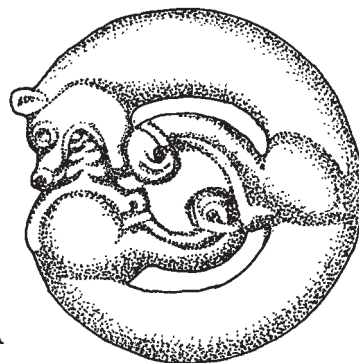
References

- Abramovych D.I. Kyevo-Pecherskyi pateryk. Kyiv, 1991.
- Aksenov V.S. Krestovidnyie podveski i problema rasprostraneniia khristianstva sredi naseleniia saltovskoi kultury Severskogo Dontsa. In: *Khazarskii almanakh* (eds. V.K. Mikheiev and etc.). Moskva, vol. 2, pp. 136-144.
- Bak V. Drevneskandinavskii i drevnerusskii palomnichestva v Sviatuiu Zemliu v XI-XII vekakh: sravnitelnyi analiz. *Orientalia Christiana Cracoviencia*. 2012, 4, pp. 77-89.
- Beliaiev L.A. Prostranstvo kak relikvii: o naznachenii i simvolike kamennykh ikonok Groba Gospodnia. In: *Vostochnokhristianskii relikvii* (ed. A.M. Lidov). Moskva, 2003, pp. 482-512.
- Beliaiev L.A. Borisoglebskii khram: novye issledovaniia (1999-2004 gg.). In: *Velikoie kniazhestvo Riazanskoie: Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia i materialy* (ed. A.V. Chernetsov). Moskva, 2005, pp. 105-153.
- Bozhko L.D. Literatura podorozhei i turyzm v istoriko-kulturnomu konteksti: epokhy Vidrozhennia ta Serednovichchia. *Kultura Ukrainy*. 2014, iss. 47, pp. 98-108.
- Demianenko D.R. Materialy druhoi polovyny XIII st. v Baturyni. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Kyiv; Hlukhiv, 2011, iss. 4, pp. 135-139.
- Dinets P. Dnepropetrovtsam pokazhut unikalnye ikony iz dereva i perlamutra. *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 2013, 27.IX. <http://dp.kp.ua/dp/431088-dnepropetrovtsam-pokazhut-unikalnye-ikony-iz-dereva-i-perlamutra>.
- Fudimova Ye.V. Znachki srednevekovykh palomnikov - pervye suveniry. In: *Tendentsii formirovaniia nauki novogo vremeni: Sbornik statei Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 27-28 dekabria 2013 g.* Ufa, 2014, pp. 283-285.
- Gertsen A.G., Yashaieva T.Yu. Drevnerusskii enkolpiony iz Yugo-Zapadnogo Kryma. In: *Slaviano-russkoe yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 355-362.
- Goncharov V.K. Raikovetskoie gorodishche. Kyiv, 1950.
- Gordin A.M., Rozhdestvenskaia T.V. "Idia ko sviatomu Iakovu": drevnerusskoe graffito XII v. v Akvitani. *Slověne - Словѣне: International Journal of Slavic Studies*. 2016, vol. 5, no. 1, pp. 126-147.
- Gordin A.M. Zametki o palomnicheskikh graffiti abbatstva Sen-Zhil. In: *V kamne i v bronze: Sbornik statei v chest Anny Peskovoi* (eds. A.Ye. Musin, O.A. Shcheglova). St.-Peterburg, 2017, pp. 95-103.
- Gupalo V. Khristianskii relikvii palomnikov iz kniazheskogo Zvenigoroda. In: *V kamne i v bronze: Sbornik statei v chest Anny Peskovoi* (eds. A.Ye. Musin, O. A. Shcheglova). St.-Peterburg, 2017, pp. 117-123.
- Hotun I.A. Blyzkozhidni palomnytski khrestyky z pivdennorusskykh selyshch. *Skhidnyi svit*. 2017a, no. 1-2, pp. 111-130.
- Hotun I.A. Seredniovichne selyshche Khodosivka-Roslavske (do desiatyrychchia rozkopok pamiatky). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2017b, iss. 1 (22), pp. 61-90.
- Hotun I.A., Sukhonos A.M., Kazymir O.M. and etc. Seredniovichne selyshche Khodosivka-Roslavske za rezultatamy robit 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv, 2016, pp. 62-64.
- Hupalo V. Apotropeiichni predmety z litopysnoho Zvenyhoroda. In: *Kniazha doba: istoriia i kultura* (ed. V. Aleksandrovych). Lviv, 2011a, iss. 4, pp. 17-36.
- Hupalo V. Oberehy ta apotropeiichni znaky na pobutovykh predmetakh zi Zvenyhoroda. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 2011b, iss. 15, pp. 377-414.
- Ivakin G.Yu. Pogrebeniia X - pervoi polovyny XI v. iz raskopok Mikhailovskogo Zlatoverkhogo monastyria (1997-1999 gg.). In: *Rus v IX-XIV vekakh: vzaimodeistvie Severa i Yuga* (eds. N.A. Makarov, A.V. Chernetsov). Moskva, 2005, pp. 287-303.
- Khoizinga G. Osen srednevekoviia. Issledovanie form zhiznennogo uklada i form myshleniia v XIV i XV vekakh vo Frantsii i Niderlandakh. Moskva, 1988.
- Khvoika V.V. Rozkopky v sadybi M.M. Petrovskoho v Kyievi. In: *Doslidzhennia trypilskoi tsyvilizatsii u naukovi spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky*. Kyiv, 2006. pp. 180-185.
- Kolpakova Yu.V. Khristianskaia traditsiia v Pskove po dannym arkheologii (predmety lichnogo blagochestiia). Pskov, 2002, no. 16, pp. 27-30.
- Kolpakova Yu.V. Nekotorye raznovidnosti natelnykh krestov srednevekovogo Pskova. *Rossiiskaia arkheologiia*. 2005, no. 1, pp. 140-145.
- Kolpakova Yu.V. Khristianskii drevnosti naseleniia Pskova i Pskovskoi zemli kontsa X-XVIII vv. (predmety lichnogo blagochestiia). *Avtoref. ... kand. ist. nauk*. Moskva, 2007.
- Kolpakova Yu.V., Kostiuchuk L.Ya. Stavrograficheskie materialy s territorii Novogo Torga v Pskove. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*. Moskva, 2016, no. 31 (61), pp. 135-142.
- Kornushin A.V. O vidovom sostave presnovodnykh dvustvorchatykh molliuskov Ukrainy i strategii ikh okhrany. *Vestnik zoologii*. 2002, vol. 36, no. 1, pp. 9-23.
- Korzhukhina G.F. O pamiatnikakh "korsunskogo dela" na Rusi (Po materialam mednogo litia). *Vizantiiskii vremennik*. 1958, vol. XIV, pp. 129-147.
- Korzhukhina G.F., Peskova A.A. Drevnerusskii enkolpiony. Kresty-relikvarii XI-XIII vv. St.-Peterburg, 2003 (*Archaeologica Petropolitana*, XIV).
- Kovalenko V.P. Novye vizantiiskii nakhodki iz Chernigova i yego okrug. In: *Rus na perekrestii svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvanniia davniorusskoi derzhavy) IX-XI st.: Materialy mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru (Chernihiv-Shestovitsia, 20-23 lyupnia 2006 r.)* (eds. P.P. Tolochko and etc.). Chernihiv, 2006, pp. 98-103.
- Krest natelnyi XI-XVI vv. [NGM KP 36790/24]. *Novgorodskii gosudarstvennyi obiedinenii muzei-zapovednik. Kollektii-online*. <http://78.36.142.9/items?query=перламути&info=184218&sa-fund=11>.
- Krest natelnyi XI-XVI vv. [NGM KP 36790/29]. *Novgorodskii gosudarstvennyi obiedinenii muzei-zapovednik. Kollektii-online*. <http://78.36.142.9/items?query=перламути&info=184223&sa-fund=11>.

- Makarov N.A., Gaidukov P.G. Pechat kniazia Mikhalki Yurievicha iz Suzdalskogo opolia. In: *Sloviany i Rus: arkeologhiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchia*. Kyiv, 2013, pp. 190-195.
- Makarov N.A., Zakharov S.D. Nakanune peremen: selskiie poseleniia na Kubenskom ozere v XII - nachale XIII veka. *Rus v XIII veke: Drevnosti temnoho vremeni*. Moskva, 2003, pp. 131-150.
- Malakhov S.N. Materialy k tserkovnoi arkeologii Alanii (2). *Iz istorii kultury narodov Severnogo Kavkaza*. Stavropol, 2011, iss. 3, pp. 42-57.
- Malakhov S.N. Srednevekoviie enkolpiony i kresty-telniki iz Verkhneho Prikubania. In: *Drevnosti Zapadnogo Kavkaza* (ed. N.Ye. Berlizov). Krasnodar, 2013, iss. 1, pp. 179-190.
- Maiko V.V. Srednevekoviie nekropoli Sudaksoi doliny. Kyiv, 2007.
- Maiko V.V. Palomnicheskiie relikvii srednevekovi Sugdei i yeie okrestnostei. In: *Laurea II. Antichnyi mir i Sredniie veka: Chteniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeieva, k 90-letiiu so dnia rozhdeniia: Materialy*. Kharkov, 2017, pp. 95-100.
- Maiko V.V., Dzhanov A.V., Farbei A.M. Arkheologicheskiie issledovaniia blizhaishoi okrugy Sugdei v 2007-2008 gg. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008*. Kyiv, 2009, pp. 194-197.
- Maiko V.V., Dzhanov A.V., Farbei A.M. Issledovaniia nekropolei Sugdei v 2007-2009 gg. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009*. Kyiv, 2010, pp. 274-277.
- Menuku-Adameshteanu G., Poll I. Kresty-enkolpiony, naidennyye v Isakche, okrug Tulcha. In: *Slaviano-russkoie yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 381-395.
- Milovanov S.I. Torgovlia Riazanskoii zemli v XI - 2-i polovine XV vv. (po arkheologicheskim i numizmaticheskim dannym). *Avtoref. ... kand. ist. nauk*. Moskva, 2010.
- Motsia O.P. Kyivska Rus: rezultaty ta perspektivy doslidzhen. *Ukraiinskyi istorychnyi zhurnal*. 1996, no. 4, pp. 41-49.
- Motsia O.P. Relihiia i tserkva. In: *Istoriia ukrainskoi kultury u piaty tomakh* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 2001, vol. 1, pp. 768-790.
- Motsia O.P. Vysnovky. In: *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy piddennoruskym zemel)* (ed. O.P. Motsia). Kyiv, 2003, pp. 208-209.
- Musin A. Arkheologhiia drevnerusskogo palomnichestva v Sviatui Zemliu v XII-XV vekakh. *Bogoslovskie trudy: K 150-letiiu Russkoi Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847-1997)*. 1999, no. 35, pp. 92-110.
- Musin A.Ye. Arkheologhiia "lichnogo blagochestiia" v khristianskoi traditsii Vostoka i Zapada. *Khristianskaia ikonografiia Vostoka i Zapada v pamiatnikakh materialnoi kultury Drevnei Rusi i Vizantii: Pamiati T. Chukovoi*. St.-Peterburg, 2006, pp. 163-222 (Slavica Petropolitana).
- Musin A.Ye. Kamennaia ikonka s obrazom sviatogo vsadnika iz nakhodok na novgorodskom (Riurikovom) gorodishche 2005 g.: voprosy interpretatsii. In: *U istokov russkoi gosudarstvennosti: Istoriko-arkheologicheskiy sbornik: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii 4-7 oktiabria 2005 g. Velikii Novgorod*. St.-Peterburg, 2007, pp. 148-165.
- Musin A.Ye. Palomnichestvo v Drevnei Rusi: istoricheskiie kontseptsii i arkheologicheskiie realii. In: *Archeologia abragamica: Issledovaniia v oblasti arkheologii i khudozhestvennoi traditsii iudaizma, khristianstva i islama* (ed. L. Beliaev). Moskva, 2009a, pp. 231-270.
- Musin A.Ye. Palomnichestvo i osobennosti "pereneseniia sakralnogo" v khristianskoi Evropie. In: *Novyye Iyerusalimy: Iyerotopiia i ikonografiia sakralnykh prostranstv* (ed. A.M. Lidov). Moskva, 2009b, pp. 221-255.
- Musin A.Ye. Tserkov i gorozhane srednevekovogo Pskova: istoriko-arkheologicheskoie issledovaniie. St.-Peterburg, 2010 ("Archaeologica Varia").
- Musin A.Ye., Petrov M.I. Kompleks khristianskikh drevnostei s raskopa Posolskii-2006 v Velikom Novgorode i voprosy khronologii vizantiiskikh izdelii iz steatita. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2006, no. 38, pp. 10-14.
- Nazarenko A.V. Rus i Sviataia Zemlia v epokhu krestovyykh pokhodov. *Bogoslovskie trudy: K 150-letiiu Russkoi Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847-1997)*. 1999, no. 35, pp. 179-196.
- Nazarenko A.V. Drevniaia Rus na mezhdunarodnykh putiakh: Mezhdistsiplinarnyye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazei IX-XII vv. Moskva, 2001 ("Studia historica").
- Nikolaieva T.V., Nedoshivina N.G. Predmety khristianskogo kulta. In: *Drevniaia Rus. Byt i kultura* (eds. B.A. Kolchin, T.I. Makarova). Moskva, 1997, pp. 166-178.
- Peskova A.A. Palomnicheskiie drevnosti v drevnerusskom gorode. In: *Ladoga i religioznoie soznaniie: Tretie chteniia pamiati Anny Machinskoi (Staraia Ladoga, 20-22 dekabria 1997 g.): Materialy k chteniiam*. St.-Peterburg, 1997, pp. 48-50.
- Peskova A.A. Palomnicheskiie relikvii Sviatoi zemli v drevnerusskom gorode. In: *Piligrimy: istoriko-kulturnaia rol palomnichestva: K XX Mezhdunarodnomu kongressu vizantinistov. Parizh, 19-25 avgusta 2001 goda: Sbornik nauchnykh trudov*. St.-Peterburg, 2001, pp. 113-126.
- Peskova A.A., Stokova L.V. Khristianskiie drevnosti Vizantii v "siriiskoi kolleksii" B.I. i V.N. Khanenko. St.-Peterburg; Kyiv, 2012.
- Polochanska T.O., Sytyi Yu.M. Znakhidky predmetiv osobystoho khrystyianskoho blahochestia ta predmetiv dlia ikh vyhotovlennia na terytorii Chernihova. In: *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaemodii: Materialy Desiatoi Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (30 travnia - 1 chervnia 2012 r.)*. Kyiv, 2012, pp. 15-19.
- Pyvovarov S.V., Ilkiv M.V. Rozvidky Chernivetskoi filii OASU. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*. Kyiv, 2013, pp. 375, 376.
- Pyvovarov S.V., Ilkiv M.V., Kalinichenko V.A. Novi znakhidky khrystyianskoi metaloplastyky z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. In: *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaemodii: Na poshanu Kyivskoho mytropolitya Yevheniia (Bolkhovitinova). Materialy Trynadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (27-29 travnia 2015 r.)*. Kyiv, 2015, pp. 30-33.

- Ptitsyn V.S. Khristianizatsiia naseleniia Kurskoi volosti-kniazheniia po materialam predmetov blagochestiia. *Ucheniie zapiski: elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2013, no. 3 (27), vol. 1. Istoricheskie nauki i arheologiya. <https://cyberleninka.ru/article/n/khristianizatsiya-naseleniya-kurskoy-volosti-knyazheniya-po-materialam-predmetov-blagochestiya>.
- Rakovina. Ul'treia et suseia! Dalshe i vyshe! 2014. <http://campostellae.ru/history/symbols/shell/>.
- Rozhdestvenskaia T.V. Novonaidennoie drevnerusskoe kirillicheskoie graffito iz Frantsii. *Indoevropeiskoe yazykoznanie i klassicheskaia filologiya*. 2016, vol. 2, pp. 907-909.
- R[ud] O.[A]. Palomnicheskaia insigniia s izobrazheniem sv. Dimitriia Solunskogo (?). In: *Mech i zlatnik: K 1150-letiiu zarozhdeniia Drevnerusskogo gosudarstva: Katalog vystavki*. Moskva, 2012, p. 238.
- Riabtseva S. Kresty-relikvarii v kontekste kulturno-istoricheskikh kontaktov Pruto-Dnestrovskogo regiona v XI-XVI vv. *Revista Arheologica*, Serie nouă. Chișinău, 2012, vol. VI, no. 1, pp. 98-107.
- Serheieva M.S. Do pytannia pro kostorizne remeslo v Kyievi XIII-XVIII stolit. In: *Kulturnyi shar: Statii na poshanu Hliba Yuriiiovycha Ivakina* (ed. O.P. Tolochko). Kyiv, 2017, pp. 377-387.
- Shevchenko Yu.Yu., Bogomazova T.G. Khristianskie amulety, svyazannyye s kultom blazhennykh predkov. In: *Radlovskie chteniia 2006* (eds. Yu.K. Chistov, Ye.A. Mikhailova). St.-Peterburg, 2006, pp. 217-228.
- Shupliak S.P. Palomnichestva v dukhovnoi i sotsialno-politicheskoi zhizni zapadnoevropeiskogo obshchestva (IV-XIII vv.). *Avto-ref. ... kand. ist. nauk*. Minsk, 2011.
- Shupliak S.P. Status palomnikov v srednevekovom sotsiume Zapadnoi Evropy. In: *Pracy historyczna fakulteta BDU* (ed. U.K. Koršuk). Minsk, 2013, iss. 8, pp. 155-165.
- Spirgis R. Palomnicheskie kontekst nakhodok perlamutrovyykh krestikov XIII-XVII vv. na territorii sovremennykh Latvii i Litvy. In: *V kamne i v bronze. Sbornik statei v chest Anny Peskovoi* (eds. A.Ye. Musin, O.A. Shcheglova). St.-Peterburg, 201, pp. 561-582.
- Svieshnikov I.K. Zvenyhorod: Kraieznavchy narys. Lviv, 1987.
- Sytaia L.F. Kresty iz kollektsii V.V. Tarnovskogo. In: *Slaviano-russkoe yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 411-419.
- Sytyi Yu., Vasiuta O., Kovalenko V. et al. Naukovyi zvit pro arheolohichni roboty 1997 r. na terytorii smt. Baturyn Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti. Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii NANU, no. 1997/130.
- Troianovskii S.V. Dobrynin raskop v Velikom Novgorode. *Arheologicheskie otkrytiia 1999 g.* Moskva, 2001, pp. 44, 45.
- Veremeichik Ye.M. Predmety khristianskogo kulta XI-XIII vv. na selskikh poseleniakh Chernigovskogo Polesia. In: *Slaviano-russkoe yuvelirnoie delo i yego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10-16 apreliia 2006 g.)*. St.-Peterburg, 2010, pp. 344-354.
- Yermolin D.S. "Braslet s bozhenkami", ili khristianskii prostranstvenno-predmetnyi kod al'bantsev Priazovia. In: *Evropeiskoe kulturnoe prostranstvo v kollektsiiakh MAE* (ed. A.A. Novik). St.-Peterburg, 2013, pp. 221-248 (*Sbornik MAE*, vol. 58).
- Zallesskaia V.N. Pamiatniki vizantiiskogo prikladnogo iskusstva IV-VII vekov. Katalog kollektsii. St.-Peterburg, 2006.
- Zaitsev D.M. K voprosu o razvitii pravoslavnogo palomnichestva u vostochnykh slavian v XIII-XVII vv. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Pedagogicheskie nauki. Filosofiya*, 2015a, no. 15, pp. 59-62.
- Zaitsev D.M. Formirovaniie drevnerusskogo khristianskogo palomnichestva. *Viesci Nacyjnal'naj akademii navuk Bielarusi. Sieryja humanitarnykh navuk*, 2015b, no. 4, pp. 11-15.
- Zavialov V.I. Kreml Pereiaslavlia Riazanskogo v XVII veke po arheologicheskim dannym. *RusArch. Elektronnaia nauchnaia biblioteka po istorii drevnerusskoi arkhitektury*, 2013. <http://rusarch.ru/zavialov1.htm>.
- Zelenin D.K. Vostochnoslavianskaia etnografiia (transl. by K.D. Tsivina, notes by T.A. Bershtam et al., afterword by K.V. Chistova). Moskva, 1991.
- Zhitenov S.Yu. Palomnichestvo kak religioznoie nasledie. *Zhurnal Instituta nasledia: setevoie nauchnoie retsenziruemoie izdanie*. 2015, no. 2-3. <http://nasledie-journal.ru/ru/journals/3/23.html>.
- Zlatohorskii O.Ye., Vasheta M.P. Riativni doslidzhennia v uroch. Apostolshchyna m. Volodymyr-Volynskiy. *Arheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*. Kyiv, 2013, p. 132.

ЛІПНИЙ ПОСУД КНИШІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікація присвячена характеристиці комплексу ліпного посуду з розкопок Книшівського городища — археологічної пам'ятки скіфського часу в лісостеповій частині басейну р. Псел.

Ключові слова: скіфський час, ліпний посуд, Книшівське городище Дніпро-Донецький Лісостеп.

Книшівське городище — відоме у науковому колі археологів. Це одна з найбільш досліджених пам'яток скіфського часу в українському Лісостепу: загальна розкопана площа її на сьогодні складає 5660 м². Городище розташоване у середній течії басейну р. Псел на території Гадяцького р-ну Полтавської обл. та займає край високого плато правого корінного берега цієї річки, а також частково вузький мис зі стрімкими схилами (Гавриш 2000, с. 51). Масштабність оборонних споруд, географічне розташування і склад археологічного матеріалу, виявленого під час розкопок, дозволяють говорити, що пам'ятка могла виконувати функції адміністративного центру певного племенного об'єднання, найближчої округи пам'яток басейну Псла.

Перший опис городища скіфського часу біля с. Книшівка навів М.О. Макаренко (Макаренко 1917, с. 2), коротка інформація про пам'ятку також міститься в праці В.Г. Ляскоронського (Ляскоронский 1907, с. 168). Перші археологічні розкопки на городищі провела В.А. Іллінська в 1954 р. (Ильинская 1957,

с. 243—244). Було закладено розкоп у вигляді траншеї довжиною 52 м через зольник, що розташований у центрі городища, а також три невеликі розкопи-шурфи, площею 72, 54 і 10 м²; також було знято план та виміряно площу. З 1988 по 1993 рр. масштабні розкопки Книшівського городища здійснювала експедиція Полтавського педінституту під керівництвом П.Я. Гавриша, основні результати дослідження викладені у монографії автора, а також у ряді статей (Гавриш 2000).

Отже, результати розкопок Книшівського городища вже знайшли своє відображення в наукових публікаціях, втім ще не всі матеріали проаналізовано в повному обсязі. Передусім, це стосується ліпного посуду, який є наймасовішою категорією предметів матеріальної культури. В монографії, присвяченій археологічним пам'яткам скіфського часу басейну р. Псел, автором, зокрема, було зазначено «...характеристика не ставить за мету прослідкувати типологічний розвиток форм та орнаменталізації місцевого посуду — це робота дуже трудомістка і вимагає окремого спеціального дослідження та застосування певних методів» (Гавриш 2000, с. 92—93). Були намічені лише загальні риси кераміки скіфського часу на Середньому Пслі. Не отримав керамічний комплекс і широкого ілюстративного висвітлення. Тому вирішено знов повернутися до цих матеріалів, які і досі залишаються найбільш етальонним комплексом для пам'яток Попсілля.

Завдання цього дослідження такі: окремий розгляд керамічного комплексу Книшівського городища, характеристика морфології і орнаменталізації, типологія і статистичні дані, з метою характеристики місцевих гончарних традицій і порівняння їх з матеріалами розкопок синхронних пам'яток сусідніх територій в межах Дніпро-Донецького Лісостепу, проаналізованих одним з авторів статті за єдиною ме-

* ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, kpelashenko@gmail.com

ГАВРИШ Петро Якимович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, petro.gavrysh@gmail.com

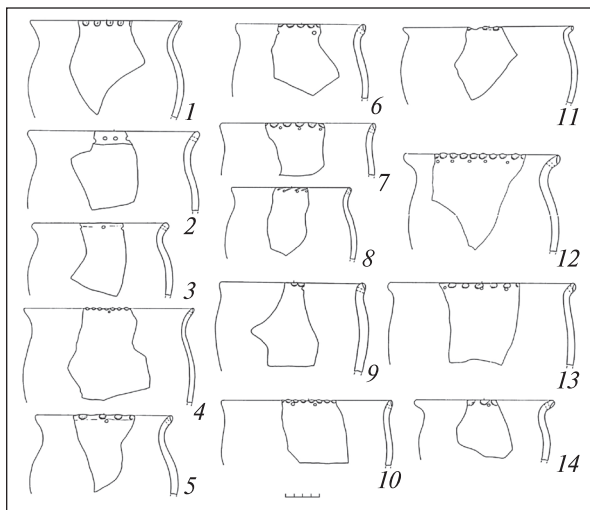

Рис. 1. Ліпний посуд Книшівського городища: горщики типу 1

тодікою. Морфологічна характеристика керамічного комплексу основана на методиці побудови типологічних рядів. Для типології враховувались цілі і археологічно цілі профілі, фрагменти посудин, за якими можна встановити необхідні параметри. Основний принцип типології побудований на морфологічних відмінностях окремих частин посуду. Всього, серед матеріалів розкопок Книшівського городища нами враховано 2428 фрагментів ліпного посуду (розкопки В.А. Іллінської 1954 р. і П.Я. Гавриша 1988—1993 р.)¹, за якими можна визначити групу посуду, тип, вид орнаментатії або її відсутність.

Весь посуд Книшівського городища за функціональністю ми поділяємо на наступні групи: горщики, банки, посудини зі зливом, миски, черпаки, кухлі, кубки, корчаги, глечики і глекоподібні посудини, малі посудини.

Найбільш масовою групою ліпного посуду є кухонний (горщики і банки): цілі форми і фрагменти вінець складають 76,2 % від загаль-

¹ Матеріали розкопок В.А. Іллінської зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАН України; матеріали розкопок П.Я. Гавриша — в фондах Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ної кількості врахованих у цій вибірці предметів. Наступною за кількістю групою є миски (17,4 %). Ще меншою кількістю представлені глечики (3,7 %) і малі посудини (1,6 %). Інші групи: посудини зі зливом, черпаки, кухлі, кубки та корчаги відомі в дуже малій кількості фрагментів (від 0,05 до 0,3 %) (табл. 1).

Представлена нижче типологія ліпного посуду була розроблена К.Ю. Пеляшенком на основі аналізу керамічних колекцій ліпного посуду з пам'яток скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко 2014а). Це надає можливість зіставлення матеріалів різних пам'яток, систематизованих за єдиним принципом, та на основі цього співставлення створити площину для висновків етнокультурного характеру.

Типологія ліпного посуду

Горщики — посуд витягнутих пропорцій (висота більша за діаметр) з профільованим тулубом, виділеними вінцями і шийкою. Для типології використано 752 фрагменти верхніх частин, археологічно цілих профілів та цілих форм, що дають інформацію про загальний абрис і можливість віднесення до певного типу або варіанту. Всі інші, дрібні і не інформативні для визначення морфології фрагменти вінець горщиків, враховувались для характеристики орнаментатії. При розробці типології горщиків було застосовано «програму формалізовано-статистичної обробки кераміки», розроблену В.Ф. Генінгом (Генінг 1992). Згідно скороченої програми враховуються всі профільовані верхні частини посудин, що зберегли профіль до найбільшого розширення тулуба і дають змогу визначити його діаметр. Способом вимірювання відносної величини визначалися «показники форм», серед яких типотворюючим виявився показник опуклості плічка (ФЖ, за В.Ф. Генінгом), що вказують на загальну конфігурацію (пропорцію) верхньої частини посуду (Генінг 1992, с. 48—52). За профілем верхньої частини серед ліпних горщиків розрізняється п'ять типів.

Таблиця 1. Розподілення груп ліпного посуду з розкопок Книшівського городища

Період	Групи посуду (цілі форми, фрагменти)									Всього
	Горщики/ банки	Посудини зі зливом	Миски	Чер- паки	Кухлі	Кубки	Кор- чаги	Глечики/ глекоподібний посуд	Малі по- судини	
Середина VI— IV ст. до н. е.	76,2 % 1850	0,3 % 7	17,4 % 422	0,2 % 4	0,3 % 7	0,05 % 1	0,3 % 7	3,7 % 92	1,6 % 38	100 % 2428

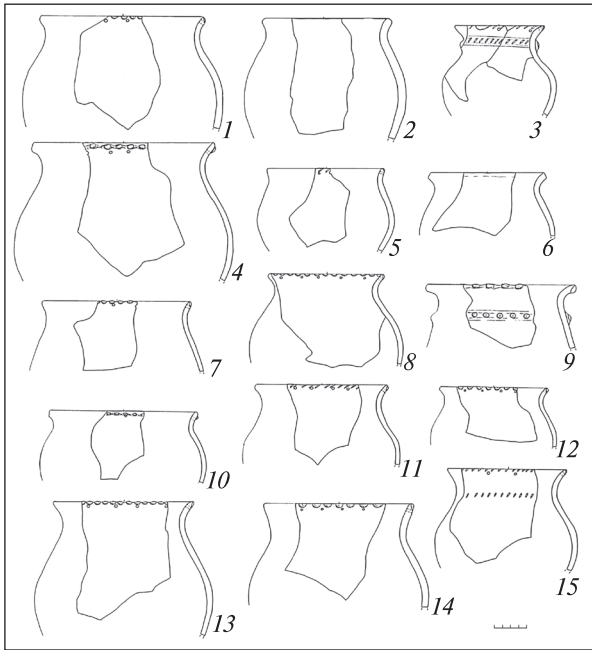

Рис. 2. Ліпний посуд Книшівського городища: горщики типу 2

Тип 1 — слабо профільовані горщики (показчик ФЖ — 0,08—0,2), з широким горлом, округлим або трохи витягнутим бочкоподібним тулубом (рис. 1). Цей тип серед матеріалів розкопок Книшівського городища складає 29 % від загальної кількості цілих і фрагментів верхніх частин горщиків (табл. 2). За різновидом вигину вінця виділено три варіанти: 1) з плавно відігнутими вінцями і вираженою широкою шийкою (14,4 %; рис. 1, 1—5); 2) з короткими слабо відігнутими вінцями і короткою шийкою (14,1 %; рис. 1, 6—10); 3) з широким горлом та сильно відігнутим краєм, так що діаметр вінця перевищує найбільший діаметр тулуба (0,5 %; рис. 1, 11—14).

Тип 2 — горщики з середньопрофільованим тулубом (показчик ФЖ — 0,21—0,33), з більш звуженою, ніж у попередньому типі, шийкою та округлим тулубом (рис. 2). Серед загальної кількості фрагментів кухонного посуду цей тип складає 24,3 % (табл. 2).

Тип 3 — посудини з розвиненим профілем корпусу (показчик ФЖ — 0,34—0,70) і дугоподібною у перетині шийкою (рис. 3). Цей найбільш розповсюджений тип горщиків на Книшівському городищі складає 42,8 % (табл. 2). За

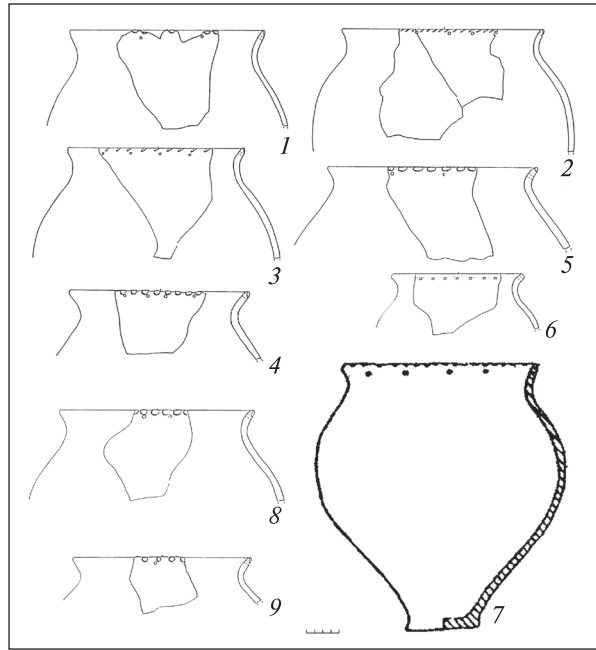

Рис. 3. Ліпний посуд Книшівського городища: горщики типу 3

способом оформлення вінця та шийки можна виділити два варіанти: 1) з плавно відігнутими вінцями та вираженою шийкою, що переходить у високе плече профільованого тулубу з найбільшим розширенням у верхній, рідше середній частині (рис. 3, 1, 3, 4, 7—9); 2) з різко відігнутими вінцями та короткою шийкою, що майже одразу переходить у профільований тулуб, найбільше розширення якого завжди у верхній частині (рис. 3, 2, 5, 6).

Тип 4 — профільовані горщики (показчик ФЖ — 0,5—0,8) з прямим та різко відігнутим розтрубоподібним горлом, короткою шийкою, високими та округлими плічками (рис. 4, 1—10). Ця форма складає невелику частку кухонного посуду, всього 2,9 % (табл. 2).

Тип 5 — горщики з розвиненим профілем корпусу (показчик ФЖ — 0,35—0,80), з вертикальним або дещо нахиленим назовні горлом (т. зв. «комірцеві») (рис. 4, 11—12). Найбільш рідкісна форма, яка представлена на городищі тільки двома фрагментами (0,3 %) (табл. 2).

До кухонного посуду також віднесені **банки** — посудини без вираженої шийки та вінця, за загальними пропорціями, об'ємом, характером

Таблиця 2. Розподілення типів кухонного посуду (горщики та банки) з розкопок Книшівського городища

Тип	1			2	3		4	5	Банки		Всього
	1	2	3		1	2			1	2	
Середина VI—IV ст. до н. е.	14,4 % 109	14,1 % 107	0,5 % 4	24,3 % 184	36,1 % 273	6,7 % 51	2,9 % 22	0,3 % 2	0,4 % 3	0,3 % 2	100 % 757

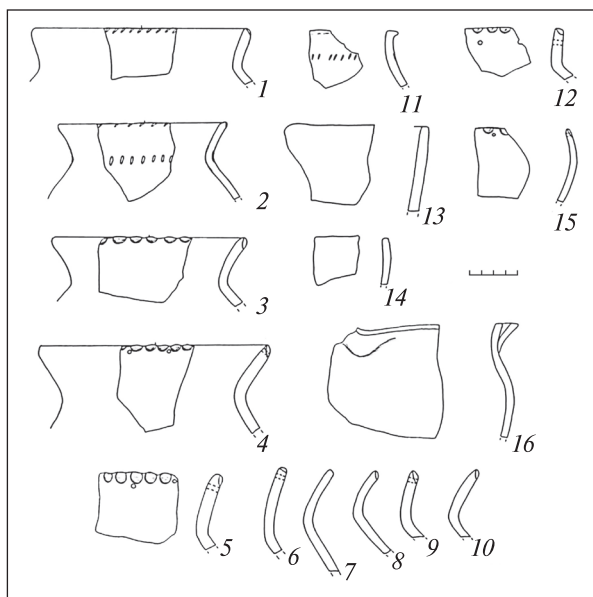

Рис. 4. Ліпний посуд Книшівського городища: горщики типів 4 (1—10) та 5 (11—12), банки (13—15), посуд з носиком для зливу (16)

обробки поверхні не відрізняються від горщиків. Банки виявлені у невеликій кількості (0,7 %), серед яких за абрисом тулубу виділяється два варіанти: 1) з вертикальними або трохи випуклими стінками з прямими вінцями (рис. 4, 13); 2) з бочкоподібною формою тулубу та увігнутою верхньою частиною (рис. 4, 14—15).

Більшість фрагментів кухонного посуду має орнаментацию у верхній частині. Для характеристики видів декорування використано систему кодування, розроблену Б.А. Шрамком для пам'яток раннього залізного віку Східної Європи (Шрамко 1983, табл. 55). Під час аналізу враховувались усі фрагменти верхніх частин, всього 1851 екз. (табл. 3). Способи нанесення орнаменту на кухонний посуд у пам'ятках Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу досить одноманітні, здебільшого це відбитки пальців або нігтів, відтискання прямого предмету типу палички, проколювання або наколювання, наліпний або відтягнутий пружок та їх різноманітні поєднання. Не мали орнаменту лише 5,5 % фрагментів.

Найбільш поширеним різновидом декорування кухонного посуду Книшівського го-

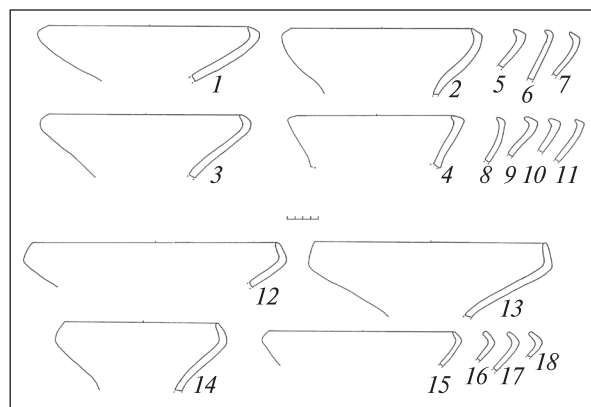

Рис. 5. Ліпний посуд Книшівського городища: миски типів 1 (1—11) та 2 (12—18)

родища є пальцеві вдавнення по краю у поєднанні з наскрізними проколами, що складають 55,5 %. На другому місці за кількістю стоять вінці, прикрашені насічками по краю в поєднанні з проколами (16 %), загалом, фрагментів прикрашених насічками у різних поєднаннях 18,15 % (рис. 1, 8; 2, 3, 5, 11, 15; 3, 2, 3; 4, 1, 2). Значна кількість вінців, орнаментованих окремо пальцевими вдавненнями по краю (9,3 %) або тільки наскрізними проколами (7,6 %; рис. 1, 1—3, 11; 3, 6; 4, 3). Досить незначною кількістю представлений вид орнаменту наліпним пружком — у поєднанні з іншими видами декорування він складає всього 1,35 % (рис. 2, 3—4, 9—10). Всі інші види не перевищують 1 %.

В окрему групу виділено **посуд зі зливом** — посудини витягнутих пропорцій (довжина більша за діаметр), на вінцях яких є жолобоподібний носик, що слугував для зливу рідини (рис. 4, 16). Нами враховано всього сім фрагментів (0,3 %), всі вони не орнаментовані, мали профільований корпус з вираженою шийкою і відігнутими вінцями.

До групи **мисок** віднесені предмети столового посуду відкритого типу, у яких діаметр верхньої частини перевищує загальну висоту. Це друга за кількістю група ліпного посуду після горщиків, що представлена 17,4 % в керамічному комплексі городища (табл. 1). Виразною

Таблиця 3. Розподілення видів орнаменту кухонного посуду (горщики та банки) з розкопок Книшівського городища

Період	Вид орнаменту									
	A1 ○○○○	A3 ○○○	B1 ○○○○	B2 ○○○○	B5 ○○○○	B6 ○○○○	B7 ○○○○	B9 ○○○○	B10 ○○○○	B21 ○○○○
Середина VI—IV ст. до н. е.	9,3 % 173	0,1 % 2	7,6 % 140	55,5 % 1028	0,1 % 2	0,2 % 4	1,8 % 34	1,9 % 35	16 % 297	0,2 % 4

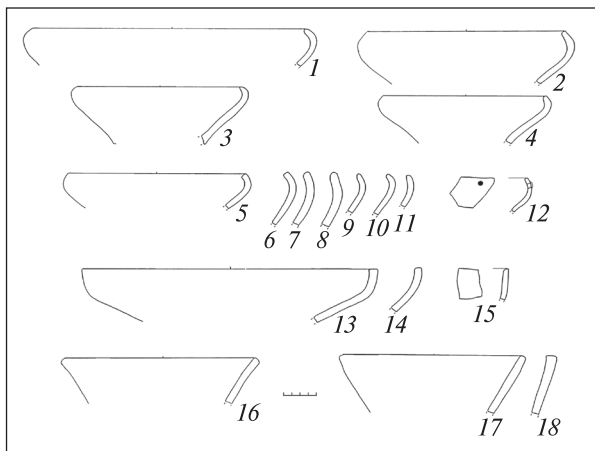

Рис. 6. Липний посуд Книшівського городища: миски типів 3 (1–12), 4 (13–15) та 5 (16–18)

ознакою для цієї групи посуду є оформлення верхньої частини — бортика та загальний абрис корпусу. За способом оформлення бортика розрізняємо шість типів.

Тип 1 — з конічним або округло-конічним корпусом та різко загнутим під гострим кутом невеликим краєм, що у більшості випадків загострений або заокруглений (складає 9,7 % від загальної кількості фрагментів мисок; рис. 5, 1–11). Тип 2 — з конічним, округло-конічним корпусом та різким ребром-перегином у верхній частині (т.зв. «ребристі» або «гострореберні»), із загнутим краєм, що має пласко-зрізане, округлене, рідше загострене закінчення (2,8 %; рис. 5, 12–18). Тип 3 — з округлим корпусом і плавно загнутим, округленим, пласким або закругленим краєм (т. зв. «напівсферичні») (8,8 %; рис. 6, 1–12). Тип 4 — з округлим, округло-конічним корпусом та вертикально поставленим бортиком, рідше з невеликим нахилом усередину (т. зв. «миски відкритого типу»), край якого округлений або пласко-зрізаний (9,7 %; рис. 6, 13–15). Тип 5 — з прямими краями та конічним або округло-конічним корпусом (т. зв. «конічні миски») (0,5 %; рис. 6, 16–18). Тип 6 — миски округлої, рідше округло-конічної форми корпусу з різко загнутою під прямим кутом закраїною (рис. 7). Це найбільш розповсюджений тип, який складає 68,5 % всіх фрагментів мисок (табл. 4). За способом оформлення закраїни виділено три умовні варіанти: 1) з різко загнутою до середини закраїною, що

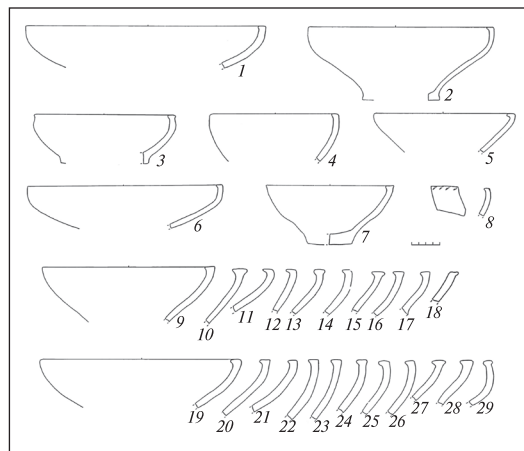

Рис. 7. Липний посуд Книшівського городища: миски типу 6

є найбільш поширеним варіантом (рис. 7, 1, 2, 4–6, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 19–23, 25, 26, 28); 2) з виділеною закраїною і до середини і назовні (рис. 7, 3, 7, 10, 13, 15, 24, 27, 29); 3) з різко загнутою назовні закраїною (рис. 7, 18).

Щодо орнаментативності мисок, то вона була зафіксована лише на двох фрагментах: в одному випадку це наколювання з середини (рис. 6, 12), у другому — косі насічки по зовнішньому краю (рис. 7, 8).

Невеликою кількістю представлені фрагменти **корчаг** (0,3 % від загальної кількості врахованих фрагментів посуду; табл. 1). Вони мають великий діаметр корпусу і значну товщину стінки (1,0–2,0 см), як правило, більше ніж у горщиків. Поверхня або добре заглажена, або лискована. За загальними пропорціями всі відомі корчаги можна віднести до одного типу — горщикоподібних, що мають дугоподібний вигин вінець з сильно розвиненим профілем (рис. 8, 1, 4–6). Частина вінець має на краю підтрикутне у перетині потовщення. Окрім вінець, серед матеріалів є фрагмент лискованої стінки корчаги, прикрашений геометричними композиціями (рис. 8, 3). Подібний різьблений орнамент характерний для передскіфського, жаботинського періоду, основні елементи якого формувались під впливом культури Басарабь-Шолданешть, та продовжував практикуватися в ранньоскіфський час. Також виявлено фрагмент лискованої стінки корчаги з широкою ручкою, овальною у перетині, яка прикрашена п'ятьма верти-

Вид орнаменту											Всього
B23 %	B24 %	B25 %	B1 %	B2 %	B3 %	B4 %	B23 %	B25 %	B27 %	K1 %	
0,05 % 1	0,05 % 1	0,1 % 2	0,05 % 1	0,9 % 17	0,1 % 2	0,1 % 2	0,05 % 1	0,05 % 1	0,1 % 2	5,5 % 102	100 % 1851

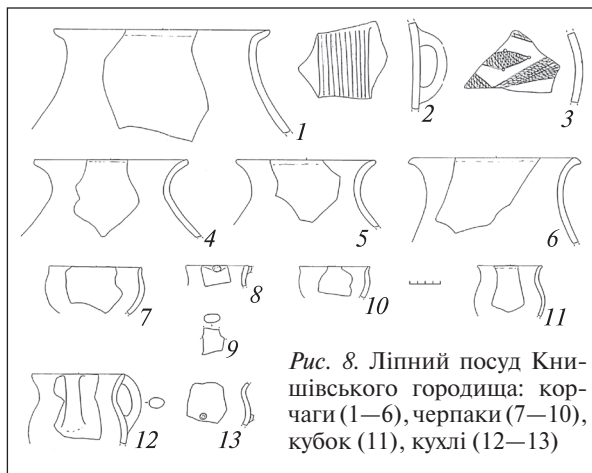

Рис. 8. Ліпний посуд Книшівського городища: корчаги (1–6), черпаки (7–10), кубок (11), кувлі (12–13)

кальними канелюрами (рис. 8, 2). Подібні ручки також знаходять аналогії серед старожитностей культури Басарабь-Шолданешть (Кашуба 2000, рис. 10, 2, 7).

У значно більшій кількості виявлено фрагменти **глеків** — високий ліпний посуд зі звуженим та високим горлом, відігнутим назовні вінцем та округлим або овальним корпусом (рис. 9). У матеріалах Книшівського городища відомий лише один археологічно цілий глечик із розкопок В.А. Іллінської. Серед інших груп ліпного посуду за кількістю глечики займають третє місце і складають 3,7 % (табл. 1). Глечики з'являються в гончарній традиції населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу в V ст. до н. е. і набувають поширення в кінці V—IV ст. до н. е. (Пеляшенко, Гречко 2011, с. 77). За аналогіями з цілими формами інших пам'яток, ця група посуду могла виготовлятися без ручки, з однією або двома ручками. Різним могло бути і кріплення ручки: найбільш поширеним різновидом є невелика петлеподібна ручка, що кріпилася на плічках посудини і часто прикрашалася різьбленим або канелюваним орнаментом (рис. 9, 21–24), однак, відомі і одиничні фрагменти високих ручок, що кріпилися від вінця до плічка (рис. 9, 3). Також є певні відмінності в оформленні вінця та горловини ліпних глечиків. Серед варіантів оформлення горловини глеків: 1) циліндричні з вертикальними стінками (рис. 9, 2, 4, 6, 9, 14);

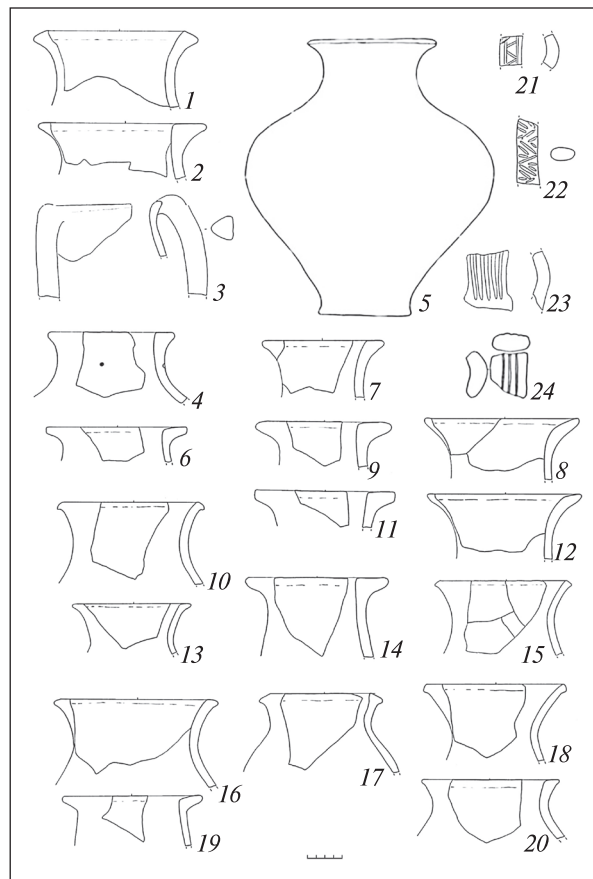

Рис. 9. Ліпний посуд Книшівського городища: глечики

2) розтрубоподібні з різко відігнутими прямими стінками (рис. 9, 11, 13, 17, 18, 20); 3) дугоподібні, з плавно відігнутими стінками (рис. 9, 1, 3, 7, 8, 10, 12, 15, 16). За оформленням краю горловини виділяються наступні різновиди: 1) підтрикутний у перетині, горизонтально зрізаний назовні край, іноді із закраїною до середини (рис. 9, 2, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 20); 2) з невеликим підтрикутним потовщенням краю, скошеним до середини або назовні (рис. 9, 1, 10, 15–19); 3) без потовщення, із заокругленими вінцями (рис. 9, 3, 8, 12).

Серед матеріалів Книшівського городища можна виокремити кілька фрагментів **черпаків**. За характером обробки поверхні вони більш якісні, добре заглажені і трохи підлисковані, мають чорний колір. Втім вони відрізняються

Таблиця 4. Розподілення типів мисок з розкопок Книшівського городища

Тип	1	2	3	4	5	6			Всього
Варіант						1	2	3	
Середина VI—IV ст. до н. е.	9,7 % 41	2,8 % 12	8,8 % 37	9,7 % 41	0,5 % 2	58,3 % 246	8,8 % 37	1,4 % 6	100 % 422

від ретельно зализкованої поверхні черпаків ранньоскіфського часу, відомого на пам'ятках басейну р. Ворскла. Всього зафіксовано чотири фрагменти. Два з них — це профілі ємностей відкритого типу, у яких діаметр приблизно в два рази більший за висоту, слабо профільовані вінця плавно вигнуті назовні (рис. 8, 7, 10). Один фрагмент вінець з частиною ручки, за яким можна припустити, що це був глибокий кухлеподібний черпак (рис. 8, 8). Один фрагмент ручки овальної у перетині, що переходить у широку чашечку (рис. 8, 9).

З певною долею імовірності, один фрагмент невеликої посудини віднесено до **кубків**. За профілем він схожий на невеликі горщики, має слабoproфільований тулуб з виділеною шийкою і відігнутими вінцями, однак відрізняється характером обробки поверхні, що ідентична описаним вище фрагментам черпаків та, можливо, мав округле дно (рис. 8, 11).

До групи **кухлів** віднесено невеликі посудини видовжених пропорцій, що мають одну ручку (рис. 8, 12, 13). Їх кількість невелика і складає загалом з врахованих у типології фрагментів всього 0,3 % (табл. 1). Всі вони мають горщикоподібний корпус (зі звуженою короткою шийкою, відігнутими вінцями) та ручку, овальну або округлу у перетині, що кріпиться від вінця до тулубу в місці найбільшого діаметру.

В окрему групу виділено **посудини малих розмірів**, виготовлені, як правило, з одного або кількох шматків глини (рис. 10). Найчастіше вони повторюють форму інших груп ліпного посуду (горщиків, мисок, банок, глеків), являючись їх зменшеними копіями, однак не можуть повноцінно виконувати функції своїх повнорозмірних прототипів. Слід також відрізнити посудини малих розмірів, які мали утилітарне призначення, від мініатюрних ліпних форм (культові посудинки), що пов'язують з культовою практикою лісостепоного населення скіфського часу (Шрамко 1985, с. 29). У керамічному комплексі Книшівського городища посудини малого розміру складають невелику частку — 1,6 % (табл. 1). Серед них слід розрізняти кілька відділів:

1. Малий посуд-горщики — профільовані посудини закритого типу висотою до 12—15 см (рис. 10, 1—11). Горщики найбільш поширені серед цієї групи. Більша частина фрагментів верхніх частин не має орнаментациї, а ті що мають — повністю повторюють орнамент кухонних горщиків: пальцеві вдвплення, проколювання, насічки по краю.

2. Малий посуд-мисочки — відкриті посудини з діаметром верхньої частини 6,0—12 см

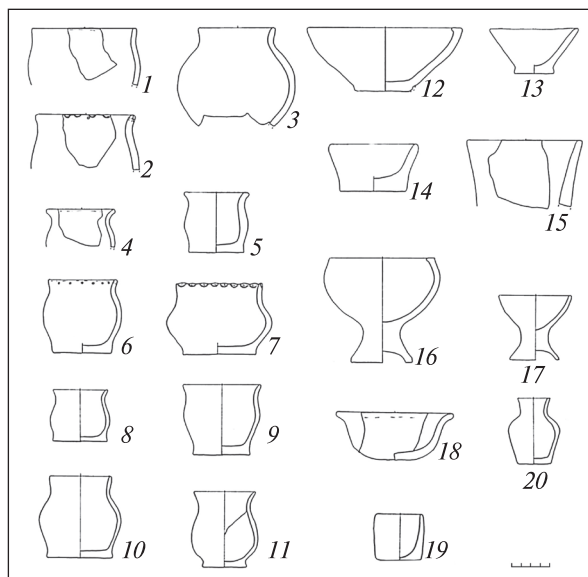

Рис. 10. Ліпний посуд Книшівського городища: посудини малих розмірів

(деякі зразки до 15 см). Серед мисочок є кілька варіантів: конічної форми з прямими стінками (рис. 10, 13—15); з округлою формою корпусу, загнутим або вертикально поставленим краєм (рис. 10, 12); з відхиленими назовні краями (рис. 10, 18); мисочки на високому кільцевому піддоні (рис. 10, 16, 17).

3. Малий посуд-баночки — невеликі посудини, що мають прямі, або округлі, загнуті до середини стінки, загальна їх висота дорівнює або перевищує діаметр вінця (рис. 10, 19). Відомі тільки одиничні фрагменти.

4. Малий посуд-глекички мають звужену виділену шийку, таким чином імітують великі глеку (рис. 10, 20).

Аналіз ліпного посуду

У цілому, протягом скіфського часу мешканцями Книшівського городища використовувалися широкий набір різноманітних керамічних форм різного функціонального призначення. Цей набір є типологічно близьким до керамічних комплексів інших поселенських пам'яток лісостепоної частини межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця другої половини VI—IV ст. до н. е. Саме цим часом можна датувати колекцію розкопок Книшівського городища. Знахідки, що належать до ранньоскіфського часу (другої половини VII — початку VI ст. до н. е.) одиничні. Це два дволопатемих бронзових вістря стріл, виявлені у валу городища (Гавриш 1989, с. 4—5). Ще одне архаїчне дволопатемих вістря стріли, виявлене в комплексі (яма 24), проте в

цьому ж комплексі виявлено втулку залізного дротика (Гавриш 1988, с. 25—26). Цей вид зброї набуває поширення тільки в кінці V—IV ст. до н. е., і тільки одиничні випадки зафіксовані в поховальних комплексах першої половини — середини VI ст. до н. е. і V ст. до н. е. (Мелюкова 1961, с. 44—45). Також до архаїчного періоду можна віднести два предмети з кістки: ворворку та пряжку-пронизку від кінської вузди, верхня межа побутування яких визначається серединою VI ст. до н. е. (Іллінська 1954, с. 247, рис. 7, 8; Гавриш 2000, с. 216, рис. 33, 41; Могилов 2008, с. 70). Випадки виявлення предметів, що «пережили свій час» у нашаруваннях і комплексах більш пізнього періоду, для старожитностей скіфського часу є нормальним явищем. Так, стріли, предмети кінської вузди ранньоскіфського часу (іноді і передскіфського) виявлені на Люботинському, Басівському, Східному Більському городищах. Утім, за сукупністю всіх знахідок (зокрема і античних матеріалів), виявлених у нижніх горизонтах і найбільш ранніх комплексах, життя на цих пам'ятках починається не раніше другої—третьої чверті VI ст. до н. е. (детальніше див.: Пеляшенко 2014, с. 161—162). Архаїчні вістря стріл є і серед сагайдачних наборів поховань середньоскіфського періоду (Шрамко 2016, с. 270—279). У матеріалах Книшівського городища, як було сказано вище, знахідки архаїчного часу одиничні. Основна ж маса знахідок (предмети озброєння, кінської вузди, господарський інвентар, прикраси, антична тарна і столова кераміка) датуються другою половиною VI—IV ст. до н. е., при чому більша їх частина — пізнім періодом — кінцем V—IV ст. до н. е., що підтверджують і наші статистичні підрахунки співвідношення типів ліпної кераміки. У нижніх культурних нашаруваннях городища, що за логікою можуть пов'язуватися з початковим періодом освоєння пам'ятки, виявлені датуючі артефакти V—IV ст. до н. е. Наприклад, антична монета 336—323 рр. до н. е. була знайдена на глибині 1,4 м у культурному шарі під валом, майже на материковому ґрунті. На 0,5—1,0 м від монети, приблизно на тій же глибині було знайдено два розвали античних амфор, дата яких визначається не раніше середини V ст. до н. е. (Гавриш 1991, с. 92, 94, рис. 53). Втім, не виключено, що більш архаїчні шари на городищі все ж таки можуть бути присутні, проте досі вони не були досліджені.

Розмежування керамічного комплексу по хронологічним групам в межах середини VI—IV ст. до н. е. має певні складнощі. Кількість археологічних комплексів, у яких знайдено да-

туючі предмети, дуже мала, відповідно і кількості фрагментів ліпного посуду замало для проведення порівняльної характеристики. Не дала позитивного результату і спроба розрізнення матеріалу з культурного шару за глибинами: датовані артефакти пізньоскіфського періоду присутні як у верхніх нашаруваннях, так і на рівні поховального ґрунту, як це вже було показано вище на прикладі монети. Тому нами вирішено дати загальний аналіз керамічного комплексу без розділення на хронологічні групи.

За своїм різновидом і морфологією ліпний посуд Книшівського городища — повністю ідентичний типам кераміки синхронних поселенських пам'яток Дніпро-Донецького Лісостепу, на яких проводились дослідження великими площами: Басівське, Люботинське, Караванське, Циркунівське, Східне Більське городище, городище в уроч. Городище і Полкова Микитівка, поселення Шовкова, Островецьківка, Новоселівка, Саржин Яр (Іллінська 1965, с. 60—66; Моруженко 1988, с. 45—48; Пеляшенко 2006; 2007; 2008; 2014, с. 32—94; Шрамко 1983).

Загальним для всіх поселенських пам'яток є переважання у керамічних наборах горщиків, відсоток яких збільшується від ранньоскіфського часу до IV ст. до н. е. Якщо для архаїчних відкладень характерне переважання горщиків зі слабо профільованим корпусом (тип 1), а також вищий відсоток банок (до 14 %), то в середньоскіфський період їх кількість зменшується передусім за рахунок поширення горщиків із середньопрофільованим і сильно профільованим тулубом (типи 2 і 3), останній у нашаруваннях кінця V—IV ст. до н. е. є переважаючою формою кухонного посуду. З кінця VI — початку V ст. до н. е. з'являються профільовані горщики з розтрубоподібними і комірцевими вінцями (тип 4 та 5). Зміни відбулися і в традиції декорування кухонного посуду: в середньоскіфський період орнаментация горщиків наліпним пружком стає дуже рідкісною, замість цього практикується відтягнутий пружок, що розміщується вже не на шийці, а на верхньому краї вінець, який теж не набув значного поширення. Абсолютно для всіх поселень Дніпро-Донецького Лісостепу в кінці VI—IV ст. до н. е. домінуючим видом орнаменту є пальцеві вдавлення по краю з наскрізними проколами.

Друге місце серед наборів посуду завжди складають миски, однак кількість їх не перевищує 21 % від загальної ваги врахованих фрагментів. Найбільш поширеними формами у нашаруваннях VI—V ст. до н. е. є ребристі миски та з плавно загнутим до середини краєм (типи 2 і 3). В кінці V—IV ст. до н. е. переважаючим ти-

пом у всіх без винятку керамічних комплексах стають миски з округлим тулубом і загнутою під прямим кутом закраїною (тип 6), яких на Книшівському городищі найбільше. Локальні відмінності простежені лише на пам'ятках басейну Сули у декоруванні (Басівське, Свиридівське, Глинське городища), де значний відсоток (до 25 %) мисок прикрашався наколюванням зсередини або наскрізними проколами.

Протягом другої половини VI — початку V ст. до н. е. відбуваються не тільки кількісні, але і якісні зміни в гончарній традиції населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Згасає традиція використання лискованого столового і тарного посуду, з керамічних наборів зникають черпаки і округлодонні кубки, корчаги з біконічним тулубом і великі казаноподібні миски. Однак одиничні фрагменти цих типів посуду ще трапляються в матеріалах другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. Натомість, у цей же час з'являється нова керамічна форма. Передусім, це ліпні глєки, що часто мають одну або дві ручки, які зазвичай прикрашені канельованим або різьбленим орнаментом, водночас з'являються і кухлі. З кінця VI ст. до н. е. для всіх поселенських пам'яток регіону характерне широке використання посудин малого розміру, що повторюють форми повнорозмірних горщиків, банок, мисок, глєків.

Висновки

На основі такого зіставлення матеріалів можна сказати, що керамічний комплекс Книшівського городища має єдині генетичні корені з місцевою керамікою інших пам'яток лісостепової частини басейнів річок Ворскли, Сули і Сіверського Дінця. Стверджувати, що гончарні традиції населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу пов'язані з автохтонним населенням бронзового віку, сьогодні в нас немає яких-небудь підстав. Загальний склад і основні риси ліпного посуду, що на думку переважної більшості археологів, є одним з надійних етноіндикаторів, не має коріння у місцевих культурах пізньої і фінальної бронзової доби. Аналіз керамічних колекцій цього регіону і порівняння з сусідніми територіями вказує на єдине джерело походження традиції — Дніпровське Лісостепове Правобережжя, що пов'язано з кількома хвилями міграцій населення на лівий берег Дніпра². По-перше, це склад наборів посуду, се-

ред яких є миски, корчаги і корчагоподібні посудини, черпаки, кубки. По-друге, це морфологічна відповідність: майже всі виділені типи мисок мають аналогії серед старожитностей жаботинського періоду, те саме стосується черпаків, корчаг, що в другій половині VI ст. до н. е. мають більш спрощені форми і гіршу якість лискування поверхні. Горщики зі слабо профільованим тулубом так само відомі в жаботинських старожитностях. По-третє, ми можемо спостерігати часову зміну в традиції виготовлення ліпного посуду, що відбуваються по обидва береги Дніпра і мають схожі тенденції. Наприклад: 1) зменшення кількості кухонного посуду, орнаментованого наліпним пружком, а згодом і майже повне відживання цієї традиції; 2) поширення з кінця VI — початку V ст. до н. е. горщиків з профільованим тулубом; 3) затухання і зникнення традиції лискування столового і тарного посуду; 4) відсутність (за винятком одиничних випадків) у керамічних комплексах, починаючи з V ст. до н. е., черпаків, кубків, корчаг з біконічним тулубом; 5) поява у наборі посуду кухля з горщикоподібним тулубом і петелькоподібною ручкою, що характерні як для пам'яток лісостепової частини лівого, так і правого берега Дніпра. Тому ці елементи не можна вважати місцевою особливістю і аргументувати цей факт іншим етнічним складом населення, що мешкало в лісостеповій зоні басейнів Сули, Сіверського Дінця і Псла.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). Киев: Киевская типография ФПУ; Краков: Б.и., 2001.

Гавриш П.А. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской экспедиции Полтавского пединститута в 1988 г. *Научовий архів Інституту археології Національної академії наук України*. 1988/54.

Гавриш П.А. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1989 г. *Научовий архів Інституту археології Національної академії наук України*. 1989/166.

Гавриш П.А. Отчет об археологических раскопках на Кнышевском городище экспедицией Полтавского пед. Института в 1991г. *Научовий архів Інституту археології Національної академії наук України*. 1991/90.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). Полтава: Археологія, 2000.

Генинг В.Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. Киев: Наукова думка, 1992.

вобережжя знайшла відображення у низці наукових публікацій (Петренко 1961, с. 60—62, 84—86; Ковпаченко, Бессонова, Скорый 1989, с. 50—60, 75—85, 101—109; Бессонова, Скорый 2001, с. 56—75; Дарган 2011, с. 388—411).

² Характеристика ліпного посуду передскіфського і скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Пра-

- Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепро-Правобережной Лесостепи. Киев: КНТ, 2011.
- Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел. *Советская археология*. 1957, вып. 27, с. 232—249.
- Іллінська В.А. Басівське городище. *Археологія*. 1965, вип. 18, с. 48—75.
- Кашуба М.Т. Заметки о формировании среднегалльско-Прутском междуречье. *Stratum plus*. 2000, № 3, с. 140—156.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. Киев: Наукова думка, 1989.
- Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII Археологического съезда*. Москва, 1907, т. 1, с. 158—170.
- Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). Полтава, 1917.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. *Свод археологических источников*. 1964, вып. Д1—4.
- Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. Київ; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы. *Советская археология*. 1988, № 1, с. 33—52.
- Пеляшенко К.Ю. Лепная керамика скифского времени городища в урочище Городище на Харьковщине. *Археологическое изучение Центральной России: тезисы докл.* Липецк, 2006, с. 206—210.
- Пеляшенко К.Ю. Комплекс лепной посуды Люботинского городища. *Проблемы археологии Восточной Европы*. Харьков: Курсор, 2008, с. 106—120.
- Пеляшенко К.Ю. Ліпний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. *Дис. ... канд. іст. наук*. Київ, 2014.
- Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Ліпний посуд населення сіверськонецького Лісостепу скіфської доби. *Археологія*. 2007, № 4, с. 22—37.
- Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Лепные кувшины V—IV вв. до н. э. Днепро-Донецкой Лесостепи. *Российская археология*. 2011, № 1, с. 68—80.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. *Материалы и исследования по археологии*. 1961, вып. 96, с. 53—102.
- Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. 1983, вып. 23, с. 73—92.
- Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. Харьков: Изд-во ХГУ, 1983а.
- Шрамко Б.А. Культовые скульптуры Гелона. *Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья)*. Курск: Курский госпед-институт, 1985, с. 3—39.
- Шрамко И.Б. Колчаный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор. *Археологія і давня історія України*. 2016, вип. 2 (19), с. 270—279.

Надійшла 15.05.2017

К.Ю. Пеляшенко¹, П.А. Гавриш²

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Харьковского исторического музея имени М.Ф. Сумцова, kpelasenko@gmail.com

² Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета им. В. Короленко, petro.gavrysh@gmail.com

ЛЕПНАЯ ПОСУДА КНЫШЕВСКОГО ГОРОДИЩА

Кнышевское городище является одним из наиболее масштабно раскопанных памятников археологии скифского времени в украинской Лесостепи. В результате исследования 5660 м² была получена представительная коллекция лепной керамики, среди которой наиболее массовой категорией является посуда. Анализ коллекции лепной посуды Кнышевского городища, представленный в данной статье, включает характеристику морфологии и орнаментации, типологию, статистические данные и сравнение их с материалами раскопок синхронных памятников соседних территорий в границах Днепро-Донецкой Лесостепи.

На протяжении скифского времени, жителями городища использовался довольно широкий набор посуды: горшки, банки, сосуды со сливом, миски, черпаки, кружки, кубки, корчаги, кувшины, сосуды малых размеров. По своей разновидности и морфологии, данный керамический комплекс является полностью идентичным типам керамики археологических памятников Днепро-Донецкой Лесостепи второй половины VI—IV вв. до н. э., на которых проводились планомерные раскопки. На основании этого можно говорить о единых гончарных традициях населения скифского времени бассейнов рек Ворсклы, Псла, Сулы и Северского Донца. Появление здесь этого населения связывается с несколькими волнами миграций с Днепровского Лесостепного Правобережья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифское время, лепная посуда, Кнышевское городище, Днепро-Донецкая Лесостепь.

Kostiantyn Yu. Peliashenko¹, Petro Ya. Havrysh²

¹ PhD, Senior Research Fellow of the M.F. Sumtsov Historical Museum of Kharkiv, kpelasenko@gmail.com

² PhD, Docent of the Ukrainian History Department in the V.H. Korolenko National Pedagogical University of Poltava, petro.gavrysh@gmail.com

HAND-MADE POTTERY FROM KNYSHIVKA HILL-FORT

Knyshivka hill-fort is one of the most extensively excavated archaeological sites of the Scythian period in Ukrainian forest-steppe zone. As a result of the research at 5660 m², a representative collection of hand-made ceramics is obtained, among

which pottery is the most mass category. An analysis of hand-made ceramics from Knyshivka hill-fort is presented in this paper. It includes the description of morphology and ornamentation, the typology, the statistical data and their comparison with the materials from the excavations at synchronous sites on the neighbouring territories within the forest-steppe of the Dnipro and Donets Rivers basins. The hill-fort's inhabitants used quite a wide set of vessels during the Scythian period: pots, jars, pouring vessels, bowls, dippers, mugs, cups, large pots, jugs, and small-size vessels. By its variation and morphology, this ceramic complex is fully identical to the ceramic types from the systematically excavated archaeological sites in the forest-steppe of the Dnipro and Donets region of the period from the second half of the 6th century to the 4th century BC. Based on this fact, it is possible to speak of single ceramic traditions of the population of Scythian period settling the basins of the Vorskla, Psel, Sula, and Siverskyi Donets Rivers whose appearance on this territory is related to several migration waves from the forest-steppe of the Dnipro River right bank region.

Key words: the Scythian period, hand-made pottery, Knyshivka hill-fort, the forest-steppe of the Dnipro and Donets Rivers region.

References

- Bessonova S.S., Skryi S.A. Motroninskoie gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988-1996 gg.). Kyiv: Kyivskaia tipografiia FPU; Krakow: B.i., 2001, 256 p.
- Daragan M.N. Nachalo rannego zheleznoho veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. Kyiv: KNT, 2011.
- Gavrish P.A. Otchet ob issledovaniakh Poltavskoi Levoberezhnoi skifskoi ekspeditsii Poltavskogo pedinstituta v 1988 g. *Naukovyi arkhiv Insytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 1988/54, 42 p.
- Gavrish P.A. Otchet o polevykh issledovaniakh arkeologicheskoi ekspeditsii Poltavskogo pedagogicheskogo instituta v 1989 g. *Naukovyi arkhiv Insytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 1989/166, 46 p.
- Gavrish P.A. Otchet ob arkeologicheskikh raskopkakh na Knyshivskom gorodishche ekspeditsiiei Poltavskogo ped. Instituta v 1991 g. *Naukovyi arkhiv Insytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 1991/90, 96 p.
- Gening V.F. Drevniaia keramika: metody i programmy issledovaniia v arkeologii. Kyiv: Naukova dumka, 1992.
- Havrysh P.Ya. Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia). Poltava: Arkheolohiia, 2000, 232 p.
- Ilinskaia V.A. Pamiatniki skifskogo vremeni v basseine r. Psel. *Sovetskaia arkeologiia*. 1957, vol. 27, pp. 232-249.
- Illinska V.A. Basivske horodyshche. *Arkheolohiia*. 1965, vol. 18, pp. 48-75.
- Kashuba M.T. Zametki o formirovanii srednegalshatskoi kultury Basarab-Sholdanesht v Dnestro-Prutskom mezhdurechie. *Stratum plus*. 2000, no 3, pp. 140-156.
- Kovpanenko G.T., Bessonova S.S., Skoryi S.A. Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia. Kyiv: Naukova dumka, 1989.
- Liaskoronskii V.G. Gorodishcha, kurgany i dlinnyie (zmiievyye) valy po techeniiu rr. Psla i Vorskly. *Trudy XIII Arkheologicheskogo siezda*. Moskva, 1907, vol. 1, pp. 158-170.
- Makarenko N.Ye. Gorodishcha i kurgany Poltavskoi gubernii (Sbornik topograficheskikh svedenii). Poltava, 1917.
- Meliukova A.I. Vooruzheniie skifov. *Svod arkeologicheskikh istochnikov*. 1964, D 1-4.
- Mogilov O.D. Sporianzhennia konia skifskoi doby u Listostepu Skhidnoi Evropy. Kyiv; Kamianets-Podilskyi, 2008.
- Moruzhenko A.A. K voprosu o pamiatnikakh rannego zheleznoho veka v basseinakh r. Vorskly. *Sovetskaia arkeologiia*. 1988, no 1, pp. 33-52.
- Peliashenko K.Yu. Lepnaia keramika skifskogo vremeni gorodishcha v urchishche Gorodishche na Kharkovshchine. In: *Arkheologicheskoe izuchenie Tsentralnoi Rossii: tezisy dokladov*. Lipetsk, 2006, pp. 206-210.
- Peliashenko K.Yu. Kompleks lepnoi posudy Liubotinskogo gorodishcha. *Problemy arkeologii Vostochnoi Evropy*. Kharkiv: Cursor, 2008, pp. 106-120.
- Peliashenko K.Yu. Lipnyi posud naselennia skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Listestepu. *Dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 2014.
- Peliashenko K.Yu., Grechko D.S. Lipnyi posud naselennia siversikodonetskoho Lisostepu skifskoi doby. *Arkheolohiia*. 2007, no 4, pp. 22-37.
- Peliashenko K.Yu., Grechko, D.S. Lepnyie kuvshyny V-IV vv. do n. e. Dnepro-Donetskoi Lesostepi. *Rossiiskaia arkeologiia*. 2011, no 1, pp. 68-80.
- Petrenko V.G. Kultura plemen Pravoberezhnogo Srednego Podneprovia v IV-III vv. do n. e. *Materialy i issledovaniia po arkeologii*. 1961, no 96, pp. 53-102.
- Shramko B.A. Arkhaicheskaiia keramika Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha i problema yego obitatelei. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*. 1983, iss. 23, pp. 73-92.
- Shramko B.A. Arkheologiia rannego zheleznoho veka Vostochnoi Evropy. Kharkiv: Izd-vo KHGU, 1983a.
- Shramko B.A. Kultovyye skulptury Gelona. *Arkheologicheskiiie pamiatniki Yugo-Vostochnoi Evropy (zheleznyi vek i epokha srednevekovia)*. Kursk: Kurskii gospedinstitut, 1985, pp. 3-39.
- Shramko I.B. Kolchannii nabor iz pogrebeniia kontsa VI v. do n. e. Mogilnika Skorobor. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*. 2016, iss. 2 (19), pp. 270-279.

А.М. Колесниченко *

СКЛЯНИЙ ПОСУД V—I ст. до н. е. З РОЗКОПОК ТІРИ

У статті розглянуто 13 фрагментів від скляного посуду, які були знайдені в античному місті Тіра на правому березі Дністровського лиману. Посуд виготовлений у техніці сердечника та має різноманітні форми. Більшість флаконів датується серединою III — серединою II ст. до н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: флакон, унвентарій, майстерня, Північне Причорномор'я, Середземномор'я, Тіра, Родос, еллінізм.

Скляні флакони VI—I ст. до н. е. не належать до категорії масових виробів матеріальної культури мешканців античних міст Північного Понту. Більшість знахідок відомо з поховальних комплексів некрополів боспорських міст та Ольвії (Силантьєва 1959, с. 24; Сорокина 1971; Козуб 1974, с. 81—82, 143; Парович-Пешикан 1974, с. 173—174; Скуднова 1988, с. 30—31; Куніна 2002; 2008; Цокур 2016, с. 495). У результаті вибіркового підходу до вивчення цієї категорії артефактів, у науковій літературі склалася ситуація, яка може свідчити, що скляні флакони використовувалися переважно в поховальному обряді. Однак, фрагменти скляних посудин були зафіксовані і під час розкопок житлових та культових структур. Так, в Ольвії уламки флаконів знайдені на ділянці Нижнього міста, в Західному і Південному теменосах (Скржинская 2006, с. 208, рис. 219, 1; Puklina 2010, р. 489; Буйских 2015, с. 11). Фрагменти скляних посудин також відкриті в Ніконії, на о. Березань, Гаврилівському городищі, на зольнику Мірмекію, святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло, в Неаполі Скіфському (Погребова 1958, с. 183—184, 223; Бутягин 2002, с. 90—94; Ильина, Чистов 2012, с. 102, 107—108; Новицкова 2015, с. 94, рис. 190, 201, 9; Колесниченко 2017). Особливу цінність має колекція з розкопок Тіри, де, на жаль, неможливе дослідження некрополю. Ця пам'ятка є багатшавровою, тому вивчення скляного посуду набу-

ває важливого значення для аналізу етапів та характеру надходження такої продукції в міста Північного Причорномор'я.

До цього часу колекція скляних посудин, виготовлених у техніці сердечника, з Тіри вивчалась лише частково. В роботі А.С. Островерхова про раннє скло Тіри та її округи розглянуто всі вироби, в тому числі і «фінікійські» флакони. Однак дослідник тільки характеризував хімічний склад скла без типологічного аналізу речей (Островерхов 2010, с. 55—56). Тому метою цієї статті є введення до наукового обігу не тільки нових знахідок, але, насамперед, комплексне вивчення всіх відомих скляних посудин із Тіри, виготовлених у техніці сердечника. З колекції Одеського археологічного музею вдалось виділити кілька фрагментів, які відносяться до періоду V—II ст. до н. е. (Колесниченко 2013, с. 314—318). Подальше вивчення зібрання дозволило розширити перелік посудин, виготовлених у вказаній техніці¹. На теперішній час відомо 15 фрагментів, з яких чотири екземпляри зберігаються у фондах Інституту археології НАНУ², дев'ять зберігається в Одеському археологічному музеї НАНУ. Два уламки, які використовувались у вивченні хімічного складу скла, не публікуються у цьому дослідженні (Дзиговский, Островерхов 2000, с. 102, № 50—51). Більша частина зібрання виявлена у змішаних шарах, деякі фрагменти дуже малого розміру, що ускладнює їх визначення. Незважаючи на це, можна виділити групи посудин відповідно до відомої типології знахідок Середземномор'я.

Вперше модель класифікації флаконів I тис. до н. е. була запропонована Д. Харденом у вигляді хронологічної таблиці. Дослідник докладно описав виокремлені середземномор-

* КОЛЕСНИЧЕНКО Анжеліка Миколаївна — молодший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України, magtaban1984@gmail.com

© А.М. КОЛЕСНИЧЕНКО, 2018

¹ Висловлюю щирю вдячність керівнику розкопок Білгород-Тирської експедиції ІА НАН України, к. і. н. Т.Л. Самойловій за надану можливість опублікувати знахідки 1998—2002 рр.

² Авторка вдячна к. і. н. Н.О. Сон за допомогу та консультації щодо матеріалів з Тіри, які зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України.

ські групи посудин, запропонував їх датування і гіпотези походження (Harden 1981, p. 51)

Дослідження Д. Гроуза уточнили і доповнили цю класифікацію (Grose 1989, p. 126—128).

Група I — кінець VI — початок IV ст. до н. е.

Група II — середина IV — кінець III ст. до н. е.

Група III — середина II ст. до н. е. — перша декада I ст. до н. е.

У цій роботі посудини розподілено згідно класифікації груп Д. Гроуза та типології М. Макклеллана (McClellan 1984). Знахідки з Тіри представляють усі Середземноморські групи.

До **Середземноморської групи I** відноситься лише один фрагмент (кат. 1, рис. 1, 1).

У зв'язку з тим, що уламок невеликий, важко визначити форму посудини. Відсутність каннелюваної поверхні і зигзагоподібний орнамент з розташованими під ним горизонтальними смугами характеризують амфориски та ойнохої першої Середземноморської групи (рис. 1, 3, 4). Посуд вказаних типів був широко відомий в античному світі (Harden 1981, p. 77; Grose 1989, cat. 97, 101, 117). Аналогічні амфориски й ойнохої знайдені на багатьох пам'ятках Причорномор'я (Сорокина 1971, с. 79—80, 87, рис. 1, 1, 3; 3, 1, 10; Скуднова 1988, с. 78, кат. 114; Кунина 2002, с. 115—116, рис. 3, 3, 4; Кунина 2008, кат. 61—64, 46, 49). Найбільше розповсюдження вони отримали в V ст. до н. е. З середини IV ст. до н. е. почалося виготовлення ойнохой з дещо іншим оформленням орнаменту. Ці посудини вже віднесені до другої Середземноморської групи (Grose 1989, p. 127—128). На жаль, не можна з упевненістю датувати фрагмент з Тіри. Але, вірогідно, що він належить посудині першої Середземноморської групи і датується V — початком IV ст. до н. е. Скоріш за все, в елліністичний шар артефакт потрапив з більш ранніх комплексів.

II Середземноморська група представлена вісьмома фрагментами від посудин різних форм.

Ойнохої (мун McClellan 1984:III. F. iv, v — 350—275 pp. до н. е.). До самого раннього періоду відноситься частина вінця ойнохої (кат. 2, рис. 1, 2). З середини IV — кінця III ст. до н. е. ойнохої виготовлялись різних форм і розмірів (Fossing 1940, p. 94—98; Harden 1981, p. 115—116). Деякі посудини мали великий тулуб і коротке, широке горло. Характерними особливостями оформлення ойнохой були мілкий зигзагоподібний орнамент і тонкі рельєфні нитки скла на краю вінця, з декількома пасками під ним (рис. 1, 5—7).

Оформлення фрагменту з Тіри може свідчити про те, що посудина перебувала у побуті

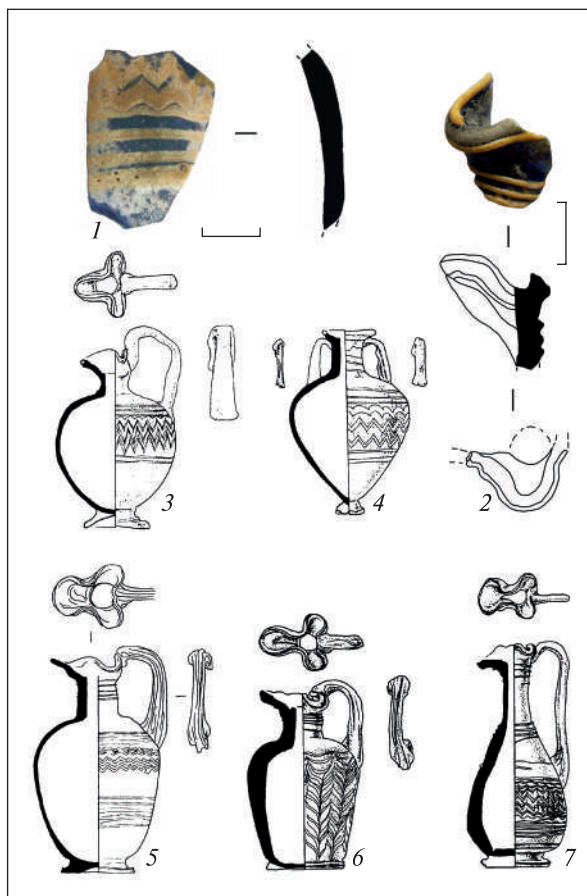

Рис. 1. Фрагменти скляного посуду з Тіри та їх аналогії в цілих формах з центрів Середземномор'я: 1 — кат. 1; 2 — кат. 2; 3 — ойнохої, за: Grose 1989, cat. 116; 4 — амфориски, за: Grose 1989, cat. 108; 5 — ойнохої, за: Harden 1981, cat. 302; 6—7 — ойнохої за: Grose 1989, cat. 150, 152

з середини IV до початку III ст. до н. е. (Saldern 2004, s. 77).

У Середземномор'ї такі посудини знайдені переважно на пам'ятках Італії, Сардинії, Корсики, Іспанії, Португалії. Найбільша кількість (близько 11 екз.) знахідок встановлена в Лілібеї (Сицилія) (Harden 1981, no. 303, 304; Feugere 1989, p. 31, 48, no. 6, 36; Bonomi 1996, p. 170, no. 378—380; Meconcelli, Ferrari 1998, no. 149—150; Arveiller-Dulong, Nenna 2000, cat. 145—148; Giammellaro 2008, p. 104, cat. 45, tav. VI, 42—45).

У Північному Причорномор'ї фрагмент із Тіри є першою достовірною знахідкою ойнохой II Середземноморської групи. Хоча є згадка, що один екземпляр цього типу з колекції Фогеля був знайдений «на півдні Росії» (Fossing 1940, p. 95).

Амфориски (мун McClellan 1984:IV. B. i — 250—150 pp. до н. е.). Кращому визначенню піддаються два фрагмента амфорисків (кат. 3, рис. 2, 2; кат. 12, рис. 2, 1). Аналогічні амфориски виготовлялись невеликих розмірів (висота від 7,0 до 10,5 см, діаметр тулуба 3,5—4,0 см) з напівпрозо-

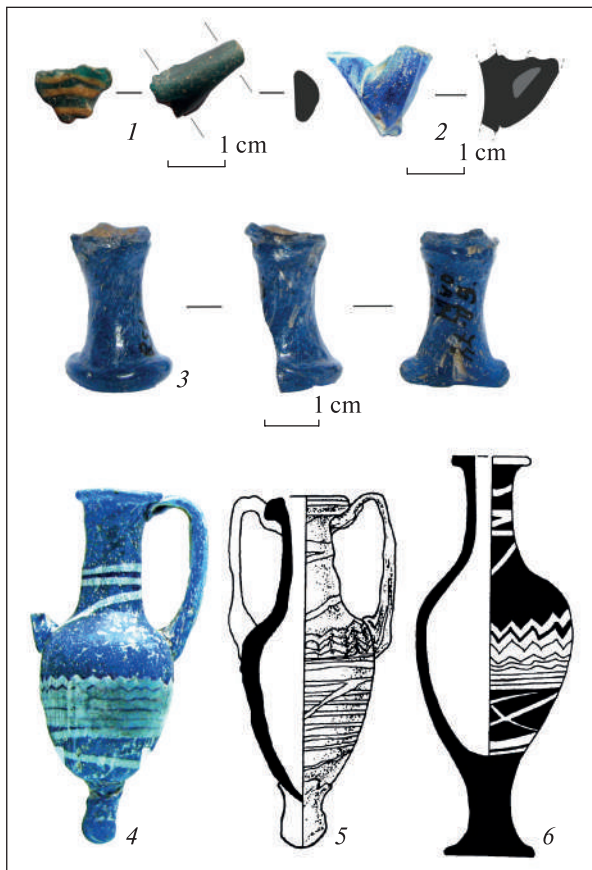

Рис. 2. Фрагменти амфорисків та унгентарію з Тіри та їх аналогії в цілих формах: 1 — кат. 12; 2 — кат. 3; 3 — кат. 4; 4 — амфориск з Пантікапею (ОАМ НАНУ інв. № 56370); 5 — амфориск, за Grose 1989, cat. 144; 6 — унгентарій, за: Arveiller-Dulong, Nenna 2000, cat. 166

рого синього скла і прикрашались білими і жовтими нитками. Посудини мають тулуб овоїдної форми, високе горло, вертикальні ручки, ніжку у вигляді перекрученого стовпчика. Поверхня у центральній частині майже завжди дрібноканельована (рис. 2, 4, 5). Д. Харден такі амфориски відніс до періоду з III по II ст. до н. е. (Harden 1981, p. 122, 129). М. Макклеллан зазначав, що початок їх виготовлення слід відносити до періоду з кінця III ст. до н. е. (McClellan 1984, p. 141—142). Аналогічні амфориски були широко розповсюджені від Леванту до Італії. Знахідки відомі на Кіпрі, в Сидоні, Кирені, Міріні і Південній Італії (Harden 1981, p. 129; Grose 1989, p. 121; Atik 1990, p. 25, no. 6; Dusenbery 1998, p. 106; Arveiller-Dulong, Nenna 2000, p. 100—101, cat. 118—120). Посудини розглянутого типу надходили і в античні центри Північного Причорномор'я. У зібранні Одеського археологічного музею зберігаються два амфориски з Ольвії (ОАМ інв. № 56081) і Пантікапею (рис. 2, 4; ОАМ інв. № 56370).

Унгентарії (тип McClellan 1984: IV. C. i, ii — 250—150 pp. до н. е.). З Тіри відомо два екземпляри: від одного збереглась тільки ніжка, інший

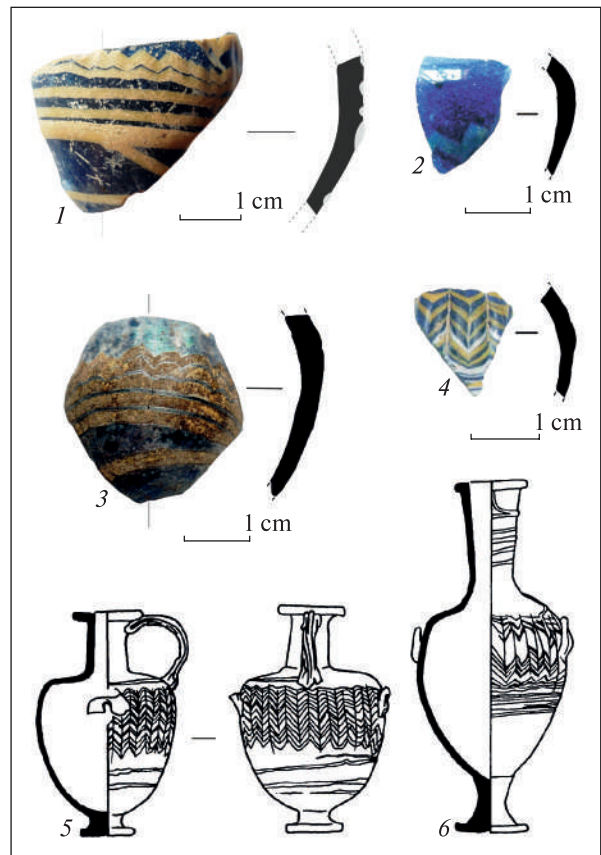

Рис. 3. Фрагменти скляного посуду з Тіри та їх аналогії в цілих формах з центрів Середземномор'я: 1 — кат. 13; 2 — кат. 7; 3 — кат. 5; 4 — кат. 6; 5 — гідриск, за: Harden 1981, cat. 300; 6 — унгентарій, за: Harden 1981, cat. 373

представлений стінкою тулуба (кат. 4, рис. 2, 3, кат. 13, рис. 3, 1). Форма ніжки характерна для унгентаріїв III — поч. II ст. до н. е. Скляні флакони наслідують керамічні веретеноподібні унгентарії «fusiform unguentaria» III—II ст. до н. е. За типологією глиняних унгентаріїв Афіської Агори, найбільшу схожість скляні флакони мають з формами категорій 2-4, які існували в період з початку III ст. до н. е. до середини II ст. до н. е. (Rotroff 2006, p. 150—154, fig. 62—63). Таким чином, глиняні вироби передують та співіснують зі скляними.

Скляні флакони мали овоїдний тулуб з дрібними канелюрами, високе горло і ніжку. Тулуб зазвичай прикрашався густим зигзагоподібним орнаментом і декількома пасками горизонтальних ліній з ниток жовтого, білого і блакитного глушеного скла (рис. 2, 6). Аналогічні посудини датуються III — початком II ст. до н. е. (Weinberg, McClellan 1992, p. 93). Деякі екземпляри цього періоду мають маленькі напівкруглі ручки, які виступали або були дещо притиснуті до тулуба (рис. 3, 6) (Grose 1989, p. 121, 128; Stern, Schilick-Nolte 1994, no. 56).

Знахідки унгентаріїв відомі у різних центрах Середземномор'я (McClellan 1984, p. 161; Arveiller-Dulong, Nenna 2000, p. 135, cat. 164—167, 169—172; Giammellaro 2008, cat. 48—49). Стосовно регіону Північного Причорномор'я, то нам відома лише одна аналогічна посудина досить значних розмірів, яка була знайдена при розкопках некрополя Ольвії³. За своїми параметрами вона дуже схожа на уламок тулуба з Тіри.

Амфориски, унгентарії або гідриски — середина III — середина II ст. до н. е. Частинами амфорисків або унгентаріїв вище розглянутих форм, можуть бути ще три фрагменти з Тіри. Один уламок (кат. 5, рис. 3, 3) прикрашено орнаментом, який досить близький до орнаменту на унгентаріях з ручками, знайдених у Міріні (Atik 1990, p. 25—26, no. 9, 11).

Два уламки були знайдені в 1983 р. під час відкриття кута будівлі № 434, шар датується пізньоелліністичним часом. Один фрагмент є стінкою посудини темно-синього кольору (кат. 6, рис. 3, 4). Посудини зі схожим орнаментом походять з Міріни, Тарсу, Кізіку, пам'яток Італії та Сиро-Палестинського регіону (Arveiller-Dulong, Nenna 2000, p. 132—133, cat. 161—163; Jackson-Tal 2004, p. 13—16; Giammellaro 2008, cat. 48—50).

Другий уламок — частина плечика посудини, прикрашеної блакитною ниткою скла (кат. 7, рис. 3, 2). Фрагмент спочатку був визначений як частина арибала, вірогідно, V ст. до н. е. (Колесниченко 2013, с. 316). На сьогодні цьому фрагменту складно надати однозначну характеристику. Певні морфологічні і орнаментальні ознаки уламка характерні для амфорисків, унгентаріїв, гідрисків III — поч. II ст. до н. е. Таким чином, датування фрагмента скляного посуду відповідає часу шару, в якому він був знайдений.

III Середземноморська група представлена чотирма екземплярами.

Алабастри (тун McClellan 1984: IV. A. I — 250—150 pp. до н. е.). Важливо зазначити, що незважаючи на те, що ці посудини датуються з другої половини III ст. до н. е. Гроуз відніс алабастри такого типу до третьої Середземноморської групи. Такі алабастри мають циліндричний тулуб висотою від 7,6 см до 9,0 см. Зазвичай їх поверхня слабкокательована, ручки оформлені у вигляді округлих наліпів. Орна-

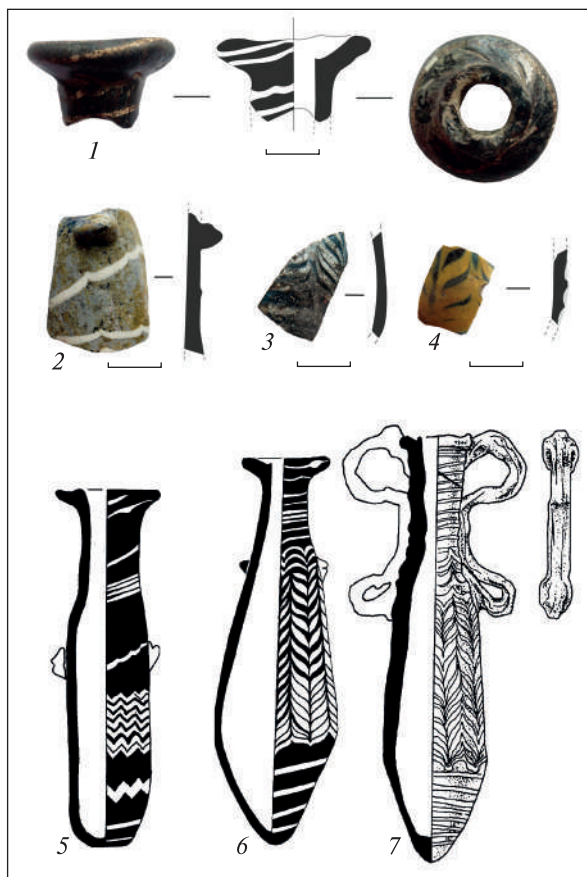

Рис. 4. Фрагменти скляного посуду з Тіри та їх аналогії в цілих формах з центрів Середземномор'я: 1 — кат. 10; 2 — кат. 8; 3 — кат. 9; 4 — кат. 11; 5 — алабастр, за: Arveiller-Dulong, Nenna 2000, cat. 68; 6 — алабастр, за: Arveiller-Dulong, Nenna 2000, cat. 74; 7 — амфориск, за: Grose 1989, cat. 182

мент складався з ниток, які обплітали горло і плавно переходили на тулубі у зигзагоподібні паски (рис. 4, 5). У Тірі знайдено лише один уламок подібних алабастрів (кат. 8, рис. 4, 2). Орнамент на посудинах переважно дрібний і густий, але є й екземпляри з майже невираженими зигзагами, які нагадують фестони, як на фрагменті з Тіри (Fossing 1940, p. 110, fig. 81; Harden 1981, p. 125, no. 324, 325; Arveiller-Dulong, Nenna 2000, p. 71, no. 67, 68).

Початок виготовлення посудин цього типу дослідники відносять до кінця III ст. до н. е. (Harden 1981, p. 125). М. Макклеллан зазначає, що комплекси, в яких були знайдені подібні алабастри, мають ненадійне датування III ст. до н. е. Все ж дослідник відносить їх до періоду 250—150 pp. до н. е. (McClellan 1984, p. 129—130, 393). Посудини аналогічної форми були знайдені в Греції, Анатолії, на о. Родос, однак навіть там вони не є численними. В музеях світу цілі форми представлені рідкісними екземплярами, іноді з датою II—I ст. до н. е.

³ Не опублікований. Широ вдячна за інформацію автору розкопок м.н.с. відділу античної археології ІА НАНУ А.В. Івченку.

(Grose 1989, cat. 162; Arveiller-Dulong, Nenna, 2000, no. 66—68). Щодо фрагмента з Тіри, ми дотримуємось вказаного вище датування, тому що воно відповідає контексту знахідки. У Північному Причорномор'ї це перша знахідка алабастра такого типу.

Алабастри або амфориски (mun McClellan 1984: IV. A. iii, iv — 100—50 pp. до н. е.). З Тіри походить три уламки посудин: вінця (кат. 10, рис. 4, 1) та два уламки стінок (кат. 9, рис. 4, 3; кат. 11, рис. 4, 4). Аналогічні алабастри і амфориски мали веретенноподібну форму тулуба. Орнамент з білих ниток вкривав всю посудину у вигляді спіральних пасків на горлі і придонній частині. В центрі візерунок міг бути пір'ястим або фестончатим (рис. 4, 6—7).

Алабастри та амфориски вказаної форми в II—I ст. до н. е. були популярним й дуже поширеним типом скляних посудин. Вони відомі на багатьох античних пам'ятках всього Середземномор'я (Fossing 1940, p. 112—113, 123; Stern 1977, p. 22, cat. 3, pl. 1, 3; Arveiller-Dulong, Nenna 2000, cat. 73, 74).

Алабастри потрапляли і в міста Північного Причорномор'я. Вони знайдені в Пантікапеї, Ольвії, Горгіппії, на пам'ятках західної і південної Таврики (Біляуський могильник, святилище «Гурзуфське гніздо») (Voščinina 1967, s. 558, taf. 124, 2; Дашевская 1991, с. 33, табл. 58, 1; Новиченкова 2015, с. 94—95, рис. 190; ОАМ інв. № 56034).

Згідно з типологією Д. Гроуза, вони датуються II — першою половиною I ст. до н. е. (Grose 1989, p. 123—124). Аналогічні флакони знайдені в контексті об'єктів кінця II — початку I ст. до н. е. на о. Делос (Nenna 1999, p. 28—30). Існує припущення, що скляні посудини не копіювали керамічні форми, а, навпаки, були зразками для останніх. Доказом є знахідки глиняних алабастрів у похованнях I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Harden 1981, p. 125).

Проблема виробництва і походження

Питання про походження посудин з другої половини VI—IV ст. до н. е. є дискусійним. Дуже часто місце виробництва посудин I Середземноморської групи визначається загальною характеристикою — «Східне Середземномор'я і, можливо, Родос» (Grose 1989, p. 110—111). У різні часи дослідники шукали центри виготовлення у Навкратисі, Карфагені, на Родосі (Fossing 1940, p. 82, 134; Кунина 2008, с. 305—306). Розкопки на Родосі підтвердили гіпотезу існування майстерні на острові, яка була ви-

словлена ще у XIX ст. (Weinberg 1969, p. 147, 151; Triantafyllidis 2003, p. 137). З VI ст. до н. е. о. Родос був провідним центром обробки скла, але не єдиним. Загальноприйнятим вважається, що одночасно існувало декілька майстерень з виготовлення скляного посуду (Saldern 2004, p. 69—70).

Виробництво посудин I Середземноморської групи продовжувалося до кінця V ст. н. е. Екземпляри, які були знайдені в комплексах, що охоплюють початок IV ст. до н. е., свідчать про подовжений термін їх використання. Д. Гроуз вважав, що відновлення виробництва скляних флаконів відбулося близько середини IV ст. до н. е., і, можливо, пов'язано із завоюваннями Александра Македонського (Grose 1989, p. 115).

Період середини IV—III ст. до н. е. характеризується появою зовсім інших типів скляного посуду (Giammellaro 2008, p. 52). Різноманітність форм дослідниками пояснюється діяльністю нових центрів виробництва (Fossing 1940, p. 87, 100—102; Harden 1981, p. 53). Значна кількість екземплярів цього періоду походить з некрополів Італії. Стилiстично вони відрізняються від знахідок інших регіонів. Уламок ойнохої з Тіри має схожі характеристики (кат. 2). Д. Харден припускав, що центр їх виготовлення потрібно шукати у вказаному регіоні. Незвичні форми і орнамент створювались відповідно до смаків населення Італії і Галлії (Harden 1981, p. 116). Таке припущення підтверджується вивченням хімічного складу скла посудин II Середземноморської групи з італійських пам'яток (Oikonomou et al. 2016).

У цей період продовжується виробництво скляних флаконів і на Родосі (Triantafyllidis 2003, p. 137). На острові була зафіксована склярська майстерня елліністичного часу. В ній виробляли різноманітні предмети, в тому числі, і посуд. Майстри використовували вже відомі техніки обробки скла. Серед відходів виробництва знайдена циліндрична перекручена ніжка амфориску, яка належала до типу аналогічного, знайденому у Тірі (Weinberg 1969, p. 147, pl. 81b). Майстерня датована кінцем III — початком II ст. до н. е. (Weinberg 1969, p. 150—151). Існують припущення, що нові центри, які спеціалізувались на виробництві посуду в техніці сердечника, з'явилися в Александрії, Македонії, Італії, материковій Греції, на Сиро-Палестинському узбережжі, можливо, в інших, ще не відомих пунктах (Saldern 2004, p. 78—79; Jackson-Tal 2004, 26—27).

Для останнього періоду виробництва скляного посуду в техніці сердечника (III Серед-

земноморська група) характерним є «бідність» у розмаїтті форм та стилістичного орнаменту. Алабастри або амфориски схожого оформлення (кат. 9, 10, 11), ймовірно, виготовлялись в одних майстернях (McClellan 1984, р. 136—137). Достеменно центри виробництва поки що не встановлені. Д. Харден вважав, що основне виробництво останніх типів посудин у техніці сердечника слід шукати не в Італії або в Александрії, а в Леванті (Harden 1981, р. 124). Їх приблизно локалізують на Сиро-Палестинському узбережжі або на о. Кіпр (Harden 1981, р. 53, 125; Grose 1989, cat. 166—167; Jackson-Tal 2004, 26). В I ст. до н. е. о. Кіпр був одним з найважливіших центрів склярства (McClellan 1984, р. XV). Висока концентрація посудин вказаних вище типів на о. Кіпр є ще одним доказом гіпотези про місцеве виробництво (Cosyns, Nys 2010, р. 242—243).

Висновки

Таким чином, ми розглянули всі відомі на сьогодні знахідки скляних флаконів, виконаних у техніці сердечника, з розкопок античної Тіри. Хронологічно знахідки розподілені нерівномірно (рис. 5). Початок надходження цієї продукції відноситься до V — початку IV ст. до н. е., про що свідчить поки що тільки один фрагмент. Як і керамічні туалетні посудини (Самойлова 1988, с. 40), скляні, вірогідно, рідко імпортувались до Тіри. Невиключено, що флакон міг потрапити в місто не безпосередньо з Середземномор'я, а шляхом налагоджених на цей час економічних зв'язків з іншими центрами Північно-Західного Причорномор'я, наприклад, найближчого Ніконію, Ольвії або поселення на о. Березань. У Ніконії було знайдено більше десяти фрагментів посуду другої половини V—IV ст. до н. е. (Колесниченко 2017). У цей період значний попит дана продукція мала у населення Ольвії (Скуднова 1988, с. 30).

На загальному тлі вивчення матеріальної культури епохи еллінізму в Північному Причорномор'ї скляні посудини закритих форм виглядають порівняно малодослідженими, особливо це стосується виробів III — першої половини II ст. до н. е. Складається враження, що в цей період скляні флакони майже не надходили в античні центри. Для елліністичного часу колекція з Тіри за типологічним різноманіттям є найбільш виразною у Північному Причорномор'ї. Серед знахідок вирізняються раніше невідомі форми посуду.

Скляні флакони та їх вміст були дорожчим товаром, тому вони виступають одним із важли-

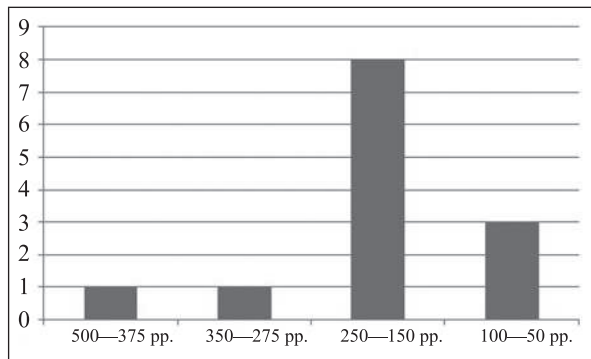

Рис. 5. Етапи надходження скляного посуду до Тіри

вих свідчень про добробут населення міста. Як і інші артефакти, посудини підтверджують, що період III—II ст. до н. е. був часом «розквіту Тіри» (Клейман 1979, с. 73). Ці предмети також характеризують широкі культурні і економічні зв'язки Тіри з різними містами античного світу. З другої половини IV—III ст. до н. е. торговельні відносини почали активно розвиватися у напрямку різних регіонів Східного Середземномор'я (Самойлова 1988, с. 59). В III—II ст. до н. е. такими могли бути виробничі центри Родосу, Александрії, Італії, Македонії і Греції, а в II—I ст. до н. е. і о. Кіпр. Контакти з деякими вказаними регіонами підтверджуються і іншими артефактами (Карышковский, Клейман 1985, с. 58, 75; Самойлова 2013, с. 554—556).

У цілому, дані, отримані при вивченні тірських фрагментів, доповнюють наявну інформацію про динаміку надходження в Північно-Західне Причорномор'я цієї групи виробів. Тому результати дослідження стають надійною базою для подальшого вивчення питань про розповсюдження, датування і характер імпорту у Північне Причорномор'я скляного посуду, виконаного в техніці піщано-керамічного сердечника.

Каталог

1. Стінка посудини, пол. № БД-1979, сп. 83/22 (рис. 1, 1).

Контекст: західна ділянка Центрального розкопу, кладка № 400. Кладка датується елліністичним часом (Карышковский, Клейман 1985, с. 33).

Опис: стінка амфориска або ойнохої виготовленої з напівпрозорого темно-синього скла. Уламок прикрашений зигзагоподібним орнаментом і горизонтальними смугами з ниток жовтого глушеного скла.

Розміри: 2,7 × 1,9 см, товщина 0,3—0,4 см.

Датування: V — початок IV ст. до н. е.

2. Частина вінця ойнохої, пол. № БТЕ-1999, сп. 101 (рис. 1, 2).

Контекст: змішаний шар, знайдено з матеріалами елліністичного часу.

Опис: посудина виготовлена з темно-синього напівпрозорого скла. Край вінця та горло прикрашені тонкими нитками жовтого глушеного скла.

Розміри: 2,3 × 1,5 см, товщ. скла 0,3—0,6 см.
Датування: середина IV — перша чверть III ст. до н. е.
 3. Фрагмент стінки з частиною ручки від амфориска, пол. № БТЕ-2001, сп. 55 (рис. 2, 2).
Контекст: змішаний шар з матеріалом елліністичного та римського часу.
Опис: основа з синього напівпрозорого скла. Частина, що збереглася має канельовану поверхню і прикрашена хвилеподібною ниткою білого глушеного скла.
Розміри: 1,5 × 1,0 см, товщина скла 0,35 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.
 4. Ніжка унгентарію, БД-1974 р. (рис. 2, 3).
Контекст: змішаний шар.
Опис: ніжка виготовлена з напівпрозорого синього скла.
Розміри: висота 2,9 см, діаметр підосви 1,8 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.
 5. Фрагмент стінки амфориску або унгентарію, пол. № БТЕ-1998, сп. 32 (рис. 3, 3).
Контекст: не відомий
Опис: основа із синього напівпрозорого скла. Зовнішня поверхня слабкоканельована. Прикрашений нитками жовтого глушеного скла. Орнамент складається з двох рядків зигзагів, під якими нанесені чотири паски.
Розміри: 2,8 × 2,8 см, діаметр тулубу 3,8—4,0 см, товщина скла 0,2—0,3 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.
 6. Стінка посудини, пол. № БД-1983, сп. 20/55 (рис. 3, 4).
Контекст: кладка кута будівлі № 434, ділянка датується пізньоелліністичним часом.
Опис: посудина мала овоїдну форму тулуба. Вона виготовлена з напівпрозорого темно-синього скла. Скло прикрашено багаторядковим горизонтальним зигзагоподібним орнаментом і смужками, які утворені жовтими та білими нитками глушеного скла. Зовнішня поверхня на рівні зигзагоподібного малюнку дрібноканельована.
Розміри: 1,7 × 1,7 × 1,9 см; діаметр близько 4,0 см, товщина скла 0,25—0,30 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.
 7. Частина плечика посудини, пол. № БД-1983, сп. 20/33 (рис. 3, 2).
Контекст: кладка кута будівлі № 434, ділянка датується пізньоелліністичним часом.
Опис: основа виготовлена з синього напівпрозорого скла. Прикрашений зигзагоподібним орнаментом, який складається з нитки блакитного глушеного скла. Зовнішня поверхня блискуча, слабкоканельована.
Розміри: 2,0 × 1,8 × 1,3 см; діаметр біля 6,0 см, товщина скла 0,25—0,35 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.
 8. Частина алабастра, пол. № БТЕ-2001, сп. 53 (рис. 4, 2).
Контекст: будівельні залишки на північ від водостоку № 342/590 з матеріалом II—I ст. до н. е.
Опис: основа виготовлена з темно-синього напівпрозорого скла. Збереглася ручка у вигляді округлого вушка. Зовнішня поверхня слабкоканельована. Орнамент з двох горизонтальних ниток у вигляді фестонів. Нитки з білого глушеного скла.
Розміри: 3,0 × 2,3 см, діаметр 3,0 см, товщина скла 0,25—0,35 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.

9. Фрагмент стінки посудини, можливо, алабастра або амфориска, пол. № БТЕ-2002, сп. 37 (рис. 4, 3).
Контекст: невідомо.
Опис: основа виготовлена із світло-синього прозорого скла. Прикрашений пір'ястим орнаментом з ниток білого глушеного скла. Під ним збереглося два горизонтальних паски.
Розміри: 2,4 × 1,4 см, товщина скла 0,2—0,3 см.
Датування: кінець II — перша половина I ст. до н. е.
 10. Вінця алабастра БД-1959, №926 (рис. 4, 1).
Контекст: невідомо.
Опис: посудину виготовлено з напівпрозорого синього скла. Вінця і горло прикрашені стрічкою білого непрозорого скла.
Розміри: висота 2,65 см, діаметр вінець 2,9 см, діаметр горла 1,7 см.
Датування: кінець II — перша половина I ст. до н. е.
 11. Фрагмент стінки посудини, можливо, алабастра, БД-1959, №1274 (рис. 4, 4).
Контекст: невідомо.
Опис: посудину було виготовлено зі світло-синього напівпрозорого скла. Орнамент пір'ястий з ниток жовтого непрозорого скла.
Розміри: висота 1,7 см, товщина скла 0,2—0,3 см.
Датування: кінець II — перша половина I ст. до н. е.
 12. Ручка від амфориска, БД-1960, № 222 (рис. 2, 1).
Контекст: невідомо.
Опис: ручка виготовлена з майже непрозорого бірюзового скла. На місці кріплення ручки зберігся відбиток орнаменту посудини — стрічки з жовтого непрозорого скла.
Розміри: довжина 2,0 см, ширина в центрі — 1,0 × 0,5 см, ширина біля кріплення 1,3 × 1 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.
 13. Фрагмент стінки унгентарію, БД-1969, №195 (рис. 3, 1).
Контекст: з середньовічного шару.
Опис: посудину виготовлено з синього напівпрозорого скла. Орнамент у вигляді зигзагів і пасків жовтого непрозорого скла. Поверхня канельована.
Розміри: висота 3,1 см, товщина скла 0,35—0,50 см.
Датування: середина III — середина II ст. до н. е.

Буйских А.В. Южный теменос Ольвии Понтийской (предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*. 2015, № 2, с. 6—21.
 Бутягин А.М. Новые исследования раннего Мирмекийского зольника. *Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. Материалы международной научной конференции* (ред. В.Ю. Зуев). Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2002, ч. 1, с. 90—94.
 Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. *Свод археологических источников*. 1991, вып. Д1-7.
 Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекланная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). Одесса: Гермес, 2000.
 Ильина Ю.И., Чистов Д.Е. Находки. Античный город на Березани в конце VI — первой четверти V в. до н. э. *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции, том 2. Исследования на*

- острове Березань в 2005—2009 гг. Санкт-Петербург, 2012, с. 63—73.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. Киев: Наукова думка, 1985.
- Клейман И.Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода. *Античная Тира и средневековый Белгород* (ред. П.О. Карышковский). Киев: Наукова думка, 1979, с. 54—88.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. е. Київ: Наукова думка, 1974.
- Колесниченко А.Н. «Финикийские» сосуды из Тиры. *Древнее Причерноморье*. 2013, вып. X, с. 314—318.
- Колесниченко А.Н. Стекланные сосуды из Никония, изготовленные в технике сердечника. *Stratum plus*. 2017, № 3, с. 361—378.
- Кунина Н.З. Стекланные сосуды из некрополей Таманского полуострова в Эрмитаже. *Таманская старина*. 2002, вып. 4, с. 109—128.
- Кунина Н.З. Стекланные сосуды, сделанные в технике сердечника (VI век до н. э. — начало I века н. э.) из некрополя Пантикапея в собрании Эрмитажа. *Труды Государственного Эрмитажа*. 2008, вып. XLI, с. 304—352.
- Новиченкова Н.Г. Горный Крым: II в. до н. э. — II в. н. э. По материалам раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло. Симферополь: Н. Ориадна, 2015.
- Островерхов А.С. Скло доримського часу із Тіри та її околиць. *Тира—Белгород—Аккерман (Матеріали досліджень)* (ред. С.Д. Крыжицкий). Одесса: Печатный дом, 2010, с. 55—76.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев: Наукова думка, 1974.
- Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городище Знаменское и Гавриловское). *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1958, № 64.
- Самойлова Т.Л. Тира в VI—I вв. до н. э. Киев: Наукова думка, 1988.
- Самойлова Т.Л. Связи античной Тиры с Родосом в доримский период. *Древнее Причерноморье*. 2013, вып. X, с. 554—556.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1959, № 69, с. 123—144.
- Скржинская М.В. Стекланные и пастовые изделия. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Симферополь, 2006, вып. 2, с. 206—208.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Ленинград: Искусство, 1988.
- Сорокина Н.П. Новые находки стекланных сосудов V в. до н. э. на Таманском полуострове. *История и культура Восточной Европы по археологическим данным* (ред. С.М. Орешников). Москва: Советская Россия, 1971, с. 76—88.
- Цокур И.В. Грунтовый могильник «Волна 1». *Древности Боспора*. 2016, т. 20, с. 493—500.
- Arveiller-Dulong V., Nenna M.-D. Les Verres Antiques du Musée du Louvre I. Les contenants à parfum en verre moulé sur noyau et vaisselle moulée (VIIe siècle avant J.-C. - Ier siècle après J.-C.). Paris: Réunion des Musées Nationaux, 2000.
- Atik Ş. İç-kalip tekniği ile yapılmış Anadolu kayanaklıcam kaplar. *1st International Anatolian glass symposium*. April, 26-27th 1988. Istanbul, 1990, s. 16—29.
- Bonomi S. Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Adria. Venezia: Comitato Nazionale Italiano, 1996.
- Cosyns P., Nys K. Core-formed Glass Vessels on Cyprus Reconsidered. In: *POCA 2007: Postgraduate Cypriot Archaeology Conference* (eds. S. Christodoulou, A. Satraki). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010, p. 231—261.
- Dusenbery E.B. Samothrace. The Necropoleis. *Catalogues of Objects by Categories*. Princeton: University Press, 1998.
- Feugere M. Les vases en verre sur noyau d'argile en Méditerranée nord-occidentale. In: *Le verre préromain en Europe occidentale* (ed. M. Feugere). Montagnac, 1989, p. 29—62.
- Fossing P. Glass Vessels before Glass-Blowing. Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 1940.
- Giammellaro A.S. I Vetri della Sicilia Punica. Roma: Bonsignori, 2008.
- Grose D.F. The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire (from 1600 B.C. to A.D. 50). New-York: Hudson Hills Press, 1989.
- Harden D.B. Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum. *Core- and Rod-Formed Vessels and Pendants*. London: The Trustees of the British Museum, 1981, vol. I.
- Jackson-Tal R.E. The Late Hellenistic Glass Industry in Syro-Palestine: A Reappraisal. *Journal of Glass Studies*. 2004, no 47, p. 11—32.
- McClellan M.C. Core-formed Glass from Dated Contexts. *Unpublished PhD dissertation. University of Pennsylvania. University Microfilms International. Ann Arbor (UMI 8505107)*. Michigan, 1984.
- Meoncelli G., Ferrari D. Vetri antichi: arte e tecnica. In: *Bologna, Museo civico archeologico, 27 ottobre 1998 — 27 giugno 1999* (eds. G.M. Notarianni, D. Ferrari). Bologna: Museo civico archeologico, 1998.
- Nenna M.-D. Les verres. *Exploration archéologique de Délos*. Paris; Athènes: École française d'Athènes, de Boccard, 1999, vol. XXXVII.
- Oikonomou A., Henderson J., Gnade M., Zacharias N. An Archaeometric Study of Hellenistic Glass Vessels: Evidence for Multiple Sources. *Archaeological and Anthropological Sciences*. 2016, 16 may, p. 1—14.
- Puklina O.O. Glass objects. In: *Black Sea Studies 13. The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD* (ed. N.A. Lejpunskaja). Aarhus: Aarhus University Press, 2010, vol. 1, p. 487—497.
- Rotroff S.I. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Hellenistic Pottery: the Plain Wares. *The Athenian Agora*. 2006, vol. XXXIII.
- Saldern A. von. Handbuch der Archäologie: Antikes Glas. München: C.H. Beck, 2004.
- Stern E.M. Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt) [at the Institut néerlandais] Paris. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977.
- Stern E.M., Schlick-Nolte B. Frühes Glas der alten Welt 1600 v. Chr. - 50 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf. Stuttgart: Hatje, 1994.
- Triantafyllidis T. Classical and Hellenistic Glass Workshops from Rhodes. In: *Échanges et Commerce du Verre dans le Monde Antique, Actes du Colloque de l'AFAV, Aix-en-Provence et Marseille, 7—9 Juin 2001*. Montagnac: editions M. Mergoil, 2003, p. 131—138.
- Voščinina A.I. Frühantike Glasgefäße in der Eremitage (Gruppe der Salbgefäße in der Sandkern-Technik). *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock*. 1967, no 16, Jhrg. Heft. 7/8, p. 555—560.
- Weinberg G.D. Glass Manufacture in the Hellenistic Rhodes. *Archaiologikon Deltion*. 1969, vol. 24, p. 144—151.
- Weinberg G.D., McClellan M. Glass Vessels in Ancient Greece. Their History Illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum. Athens: Archaeological Receipts fund, 1992.

Надійшла 24.11.2017

СТЕКЛЯННЫЕ СОСУДЫ V—I вв. до н. э. ИЗ РАСКОПОК ТИРЫ

Статья посвящена публикации стеклянных сосудов, изготовленных в технике сердечника из раскопок (1959—2001 гг.) античного города Тира. Материалы хранятся в фондах Института археологии и Одесского археологического музея НАН Украины. Все сосуды представлены фрагментами. Всего обнаружено 13 фрагментов — амфорисков, алабастров, ойнохой, унгвентариев. Начало поступления сосудов в город относится к V — началу IV вв. до н. э. Находка обломка ойнохой середины IV — первой четверти III в. до н. э. может отражать связи Тир с западным Средиземноморьем, возможно, Италией. Большая часть сосудов датируется с середины III в. по середину II в. до н. э. и представлена амфорисками и унгвентариями. Обломки аналогичных амфорисков обнаружены в мастерской Родоса. Находки таких сосудов являются источником для изучения торгово-экономических связей Тир и Родоса. Последний этап поступления стеклянных флаконов в Тир зафиксирован обломками сосудов конца II — начала I в. до н. э., производство которых, предположительно существовало в Сиро-Палестинском регионе и на Кипре. Стеклянные сосуды были дорогостоящим товаром, и их находки являются важным свидетельством богатства населения города. Для эллинистического времени находки из Тир по типологическому разнообразию являются наиболее яркой коллекцией в Северном Причерноморье. Изученные материалы дополняют общую картину динамики поступления этой группы изделий в города Северного Понта и являются ценным источником для дальнейших исследований.

К л ю ч е в ы е с л о в а: флакон, унгвентарий, мастерская, Северное Причерноморье, Тира, Родос, эллинизм.

Anzhelika N. Kolesnychenko

Research Associate, Department of Scientific Treatment and Keeping Finds, the Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, magtaban1984@gmail.com

GLASS VESSELS OF THE 5TH — 1ST CENTURIES BC FROM EXCAVATION OF TYRAS

The core-formed glass vessels from the excavation of the ancient city of Tyras in 1959—2001 are analyzed in the paper. Materials are kept in the the Institute of archaeology (Kyiv) and the Odesa Archaeological Museum of the NAS Ukraine. All vessels are fragmented. Thirteen fragments of amphoriskoi, alabastra, oenochoai and unguentaria have been examined. The first glass vessels have been delivered to the city during ca. 5th — early 4th centuries BC. The fragment of oenochoe (mid-4th — early 3rd centuries BC) can reflect the ties of Tyras with the West Mediterranean basin, probably Italy. Most fragments are dated to the 3rd—2nd centuries BC and were the parts of amphoriskoi and unguentaria. Similar amphoriskoi were discovered in the workshop on Rhodes. The finds of these fragments are the evidence of the trade and economic relations between Tyras and Rhodes. The last period when core-formed glass flacons entered Tyras is marked by the fragments of vessels of the late 2nd — early 1st centuries BC. They were supposedly produced in Syria and Palestine region and on Cyprus. Glass vessels were rather expensive and their finds could be considered as the indicator of the wealth of population. The glass of the Hellenistic period in Tyras are better represented by typological variety than anywhere in the Black Sea north region. The analyzed materials fill the gaps in general picture of the dynamics of import of this type of goods to the cities of North Pontic area and are the valuable source for the further research.

Key words: flacon, unguentaria, workshop, North Pontic region, Tyras, Rhodes, Hellenistic period.

References

- Arveiller-Dulong V., Nenna M.-D. Les Verres Antiques du Musée du Louvre I. Les contenants à parfum en verre moulé sur noyau et vaisselle moulée (VIIe siècle avant J.-C. - 1er siècle après J.-C.). Paris: Réunion des Musées Nationaux, 2000.
- Atik Ş. İç-kalip tekniği ile yapılmış Anadolu kayanaklıcam kaplar. *1st International Anatolian Glass Symposium. April, 26-27th 1988.* Istanbul, 1990, S. 16-29.
- Bonomi S. Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Adria. Venezia: Comitato Nazionale Italiano, 1996.
- Buiskikh A.V. Yuzhnyi temenos Olvii Pontiiskoi (predvaritelnye itogi izucheniia). *Vestnik drevnei istorii.* 2015, no 2, pp. 6-21.
- Butiagin A.M. Novye issledovaniia rannego Mirmekiiskogo zolnika. In: *Bosporskii fenomen: pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii* (ed. V.Yu. Zuev). Sankt-Peterburg: Hosudarstvennyi Ermitazh, 2002, vol. 1, pp. 90-94.
- Cosyns P., Nys K. Core-formed Glass Vessels on Cyprus Reconsidered. In: *POCA 2007: Postgraduate Cypriot Archaeology Conference* (eds. S. Christodoulou, A. Satraki). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010, pp. 231-261.
- Dashevskaiia O.D. Pozdnie skify v Krymu. *Svod arkheologicheskikh istochnikov.* 1991, iss. Д 1-7.
- Dusenbery E.B. Samothrace. The Necropoleis. Catalogues of Objects by Categories. Princeton: University Press, 1998.
- Dzigovskii A.N., Ostroverkhov A.S. Stekliannaia posuda kak istoricheskoe yavlenie v pamiatnikakh skifo-sarmatskogo vremeni Ukrainy, Moldovy i Rossiiskogo Podonia (VI v. do n. e. - IV v. n. e.). Odessa: Hermes, 2000.
- Feugere M. Les vases en verre sur noyau d'argile en Méditerranée nord-occidentale. In: *Le verre préromain en Europe occidentale* (ed. M. Feugere). Montagnac, 1989, pp. 29-62.

- Fossing P. Glass Vessels before Glass-Blowing. Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 1940.
- Giammellaro A.S. I Vetri della Sicilia Punica. Roma: Bonsignori, 2008.
- Grose D.F. The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire (from 1600 B.C. to A.D. 50). New-York: Hudson Hills Press, 1989.
- Harden D.B. Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum. Vol. I. Core- and Rod-Formed Vessels and Pendants. London: The Trustees of the British Museum, 1981.
- Iliina Yu.I., Chistov D.E. Nakhodka. Antichnyi gorod na Berezani v kontse VI - pervoi chetverti V v. do n. e. In: *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii, vol. 2. Issledovaniia na ostrove Berezan v 2005-2009 gg.* Sankt-Peterburg, 2012, pp. 63-73.
- Jackson-Tal R.E. The Late Hellenistic Glass Industry in Syro-Palestine: A Reappraisal. *Journal of Glass Studies*. 2004, no 47, pp. 11-32.
- Karyshkovskii P.O., Kleiman I.B. Drevnii gorod Tira. Kyiv: Naukova dumka, 1985.
- Kleiman I.B. Stratigrafiia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry-Belgoroda In: *Antichnaia Tira i srednekovyi Belgorod* (ed. P.O. Karyshkovskii). Kyiv: Naukova dumka, 1979, pp. 54-88.
- Kozub Yu.I. Nekropol Olvii V-IV st. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- Kolesnichenko A.N. "Finikiiskie" sosudy iz Tiry. *Drevnee Prichernomorie*. 2013, iss. X, pp. 314-318.
- Kolesnichenko A.N. Stekliannye sosudy iz Nikoniia, izgotovlennye v tekhnike serdechnika. *Stratum plus*. 2017, no 3, pp. 361-378.
- Kunina N.Z. Stekliannye sosudy iz nekropolei Tamanskogo poluostrova v Ermitazhe. *Tamanskaia starina*. 2002, iss. 4, pp. 109-128.
- Kunina N.Z. Stekliannye sosudy, sdelannye v tekhnike serdechnika (VI vek do n. e. - nachalo I veka n. e.) iz nekropolia Pantikapeia v sobranii Ermitazha. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. 2008, iss. XLI, pp. 304-352.
- McClellan M.C. Core-formed Glass from Dated Contexts. *Unpublished PhD dissertation. University of Pennsylvania. University Microfilms International. Ann Arbor (UMI 8505107)*. Michigan, 1984.
- Meconcelli G., Ferrari D. Vetri antichi: arte e tecnica. In: *Bologna, Museo civico archeologico, 27 ottobre 1998-27 giugno 1999* (eds. G.M. Notarianni, D. Ferrari). Bologna: Museo civico archeologico, 1998.
- Nenna M.-D. Les verres. Exploration archéologique de Délos. Paris ; Athènes: École française d'Athènes, de Boccard, 1999, vol. XXXVII.
- Novichenkova N.G. Gornyi Krym: II v. do n. e. - II v. n. e. Po materialam raskopok sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. Simferopol: N. Oriadna, 2015.
- Oikonomou A., Henderson J., Gnade M., Zacharias N. An Archaeometric Study of Hellenistic Glass Vessels: Evidence for Multiple Sources. *Archaeological and Anthropological Sciences*. 2016, 16 may, pp. 1-14.
- Ostroverkhov A.S. Sklo dorymskoho chasu iz Tiry ta yii okolys. In: *Tira-Belgorod-Akkerman (Materialy issledovaniia)* (ed. S.D. Kryzhytskyi). Odessa: Pechatnyi dom, 2010, pp. 55-76.
- Parovich-Peshyan M. Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- Pogrebova N.N. Pozdneskifskie gorodishcha na Nizhnem Dnepre (Gorodishche Znamenskoe i Gavrilovskoe). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1958, no 64.
- Puklina O.O. Glass Objects. In: *Black Sea Studies 13. The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD* (ed. N.A. Lejpunskaia). Aarhus: Aarhus University Press, 2010, vol. 1, pp. 487-497.
- Rotroff S.I. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Hellenistic Pottery: the Plain Wares. *The Athenian Agora*. 2006, vol. XXXIII.
- Saldern A. von. Handbuch der Archäologie: Antikes Glas. München: C.H. Beck, 2004.
- Samoilova T.L. Tira v VI-I vv. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1988.
- Samoilova T.L. Svizi antichnoi Tiry s Rodosom v dorymskii period. *Drevnee Prichernomorie*. 2013, iss. X, pp. 554-556.
- Silantieva L.F. Nekropol Nimfeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1959, no 69, pp. 123-144.
- Skrzhynskaia M.V. Stekliannye i pastovye izdeliia. In: *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi. Suppl.* Simferopol, 2006, iss. 2, pp. 206-208.
- Skudnova V.M. Arkhaicheskii nekropol Olvii. Publikatsiia odnoi kollektsii. Leningrad: Iskusstvo, 1988.
- Sorokina N.P. Novee nakhodka stekliannykh sosudov V v. do n. e. na Tamanskom poluostrove. In: *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskim dannym* (ed. S.M. Oreshnikov). Moskva: Sovetskaia Rossiia, 1971, pp. 76-88.
- Stern E.M. Ancient glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt) [at the Institut néerlandais] Paris. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977.
- Stern E.M., Schlick-Nolte B. Frühes Glas der alten Welt 1600 v. Chr. - 50 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf. Stuttgart: Hatje, 1994.
- Triantafyllidis T. Classical and Hellenistic Glass Workshops from Rhodes. In: *Échanges et Commerce du Verre dans le Monde Antique, Actes du Colloque de l'AFAV, Aix-en-Provence et Marseille, 7-9 Juin 2001*. Montagnac: editions M. Mergoïl, 2003, pp. 131-138.
- Tsokur I.V. Gruntovyi mogilnik "Volna 1". *Drevnosti Bospora*. 2016, vol. 20, pp. 493-500.
- Voščinina A.I. Frühantike Glasgefäße in der Eremitage (Gruppe der Salbgefäße in der Sandkern-Technik). *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock*. 1967, no 16, Jhrg. Heft. 7/8, pp. 555-560.
- Weinberg G.D. Glass Manufacture in the Hellenistic Rhodes. *Archaiologikon Deltion*. 1969, tom 24, pp. 144-151.
- Weinberg G.D., McClellan M. Glass Vessels in Ancient Greece. Their History Illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum. Athens: Archaeological Receipts fund, 1992.

А.В. Вейбер *

АНАЛІЗ АРХЕОЗООЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ З МІСЦЯ ЗАТОНУЛОГО СУДНА XIII ст. БІЛЯ ПОСЕЛЕННЯ НОВИЙ СВІТ (КРИМ)

Стаття присвячена визначенню й опису видового складу тварин пам'ятки кораблекрушіння середньовічного судна, що знаходиться біля поселення Новий Світ (Крим). Визначені кістки є харчовими відходами і доповнюють картину для реконструкції повсякденного життя на кораблі в добу Середньовіччя.

К л ю ч о в і с л о в а: підводна археологія, археозоологія, історія повсякдення, кораблекрушіння, Середньовіччя.

Завдяки вдалому географічному розташуванню, територія Судацької бухти активно використовувалась мореплавцями вже від III ст. н. е. Поряд з нею був створений порт та міська забудова, яка досягла найбільшого розвитку за часів перебування міста під протекторатом Візантії VI—VII ст., а пізніше міст-держав Італії — Венеції та Генуї у XI—XIV ст. Порт міста Судак (Солдайя) забезпечував сполучення транспортних морських шляхів і став важливим пунктом товарообміну країн Середземномор'я (Тимошенко 2012). Для забезпечення діяльності порту використовувалась територія Судацької та Новосвітської бухт. Археологічне вивчення їх акваторій розпочалося з 1980-х рр.

Внаслідок цілеспрямованих підводно-археологічних досліджень, які були здійснені експедицією Центру підводної археології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, на території Новосвітської бухти були виявлені рештки затонулого торгівельного пізанського судна та його вантажу, який датується XIII ст. Виявлений вантаж судна становив вироби, які купці транспортували для подальшого продажу, а також предмети особистого користування та побуту команди екіпажу. Об'єктом цього дослідження є кістковий матеріал тварин, котрий був виявлений серед решток вантажу середньовічного судна. Він належав тваринам, м'ясо яких, вірогідно, становило частину раціону членів екіпажу. Метою дослідження є ана-

ліз кісткового матеріалу згідно методам археозоології. Завдання роботи — видове визначення тварин; визначення їх віку та статі; огляд слідів на кістках; інтерпретація матеріалу в археологічному контексті пам'ятки Новий Світ. Результати дослідження дозволять розширити сферу наших уявлень про м'ясо як елемент харчових традицій середньовічних мореплавців.

Відомості про наявність давньої кераміки на узбережжі поселення Новий Світ почали надходити ще у 1960-х рр. З розвитком підводного спорту, місце знаходження кераміки все більше привертало увагу аквалангістів-любителів, що сприяло його грабунку. Починаючи від 1999 р. дослідження пам'ятки з охоронною метою проводила експедиція Центру підводної археології КНУ ім. Тараса Шевченка на чолі з С.М. Зеленком (Зеленко 2008). Знайдений матеріал умовно можна поділити на дві групи: предмети призначені для подальшого продажу та предмети особистого користування і побуту членів екіпажу. До предметів торгівлі належать зразки тарного посуду, набори столового полив'яного посуду та вироби зі скла. Всі інші предмети являють собою елементи корабельної конструкції, кухонний посуд, зброю, монети, гребінці для волосся і є інформативними для реконструкції щоденного життя на кораблі. У незначній кількості серед решток затонулого судна XIII ст. присутні керамічні матеріали X—XI ст. Тому прив'язка вибірки кісток до затонулого корабля XIII ст. потребує додаткових аргументів.

Наявний археологічний матеріал доповнюють дані з манускрипту XIII ст. авторства Обертуса Станконуса (Obertus Stanconus), опублікованого в збірці архівних документів присвячених історії Генуї (Belgrano, Imperiale 1901). У документі згадується збройний конфлікт, що стався між купцями італійських міст-держав Генуї та Пізи у Константинополі 1276 р. Внаслідок розвитку конфлікту пізанський корабель був змушений йти до порту міста Судак (Солдайя), що на той момент був факторією Генуї. У Новосвітській бухті корабель був спа-

* ВЕЙБЕР Аліна Віталіївна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», кафедра археології, lusyleakey@gmail.com

лений і затоплений разом зі своїм вантажем. Сліди повторного обпалення внаслідок пожежі добре простежуються на керамічному матеріалі (Зеленко 2008).

Незважаючи на залучення широкого кола фахівців до вивчення різних груп матеріалів з пам'ятки, увага до кісткових решток тварин, майже не приділялася. У пропонованій статті здійснено спробу первинного визначення та інтерпретації матеріалу такого характеру. Світова практика залучення археозоологічних методів до вивчення підводно-археологічних пам'яток дуже широка, що підкреслює актуальність цього дослідження.

Близькою за характером є пам'ятка Серче Лимані (Serçe Limanı). Вона являє собою рештки візантійського судна, яке затонуло біля узбережжя Анатолії на початку XI ст. Серед решток вантажу корабля були присутні кістки тварин. Видовий склад тварин був визначений Філіпом Ермітеджем (Fillip L. Ermitage) і опублікований у колективній монографії, присвяченій пам'ятці (Bass, Matthaws, Steffy 2003, с. 557). Висновки археозоологічного дослідження стосувалися видового складу тварин та слідів обробки на їх кістках. На основі репрезентації анатомічних елементів тварин дослідником був зроблений висновок про те, що тварин перевозили на кораблі живими з метою забою за потреби.

Археозоологічний аналіз був застосований до пам'ятки затонулого римського судна Кавальєре (Cavaliere), датованого I ст. н. е. Особливу увагу було приділено решткам свійської свині, які були знайдені на місці кораблекрушіння. Дослідження здійснили спеціалісти Природничого музею Парижу (Muséum d'Histoire naturelle) — Джордж Шарлін, Жан-Марі Гассенд та Роберт Леквеме (Georges Charlin, Jean-Marie Gassend, Robert Lequément). Вони встановили, що м'ясо свиней мало місцеве походження та перевозилось на кораблі у соленому або копченому вигляді з метою подальшого продажу (Charlin, Gassend 1978).

На узбережжі озера Повідського (Powieńskiego) (Польща) було знайдено пам'ятку лужицької культури. На затопленій території узбережжя були проведені підводно-археологічні дослідження експедицією університету ім. Миколая Коперника м. Торуня під керівництвом Анджея Пидина (А. Rудын). Археозоологічний аналіз проведений Анною Гренцак (А. Gręzak): визначено 129 фрагментів кісток, серед яких були кістки свійських і диких тварин. Дослідниця визначила видовий склад тварин і за можливості їхній вік і стать.

Встановлено відсоткове співвідношення представлених видів, а також представлено таблицю анатомічного поділу тварин (Gręzak 2010).

Перші спроби археозоологічного аналізу на території України пов'язані з дослідженням стоянок, які хронологічно сягають праісторичного періоду. Одним із перших дослідників фауни, що походить з археологічних пам'яток є палеонтолог І.Г. Підоплічко (Підоплічко 1956). У дослідженні представлені визначення більшості ключових різночасових археологічних пам'яток території України. Значний внесок у вивчення кісткового матеріалу з археологічних пам'яток зробила В.І. Бібікова. Її роботи присвячені процесу доместикації тварин, зокрема коней з енеолітичного поселення Дерейка. Дослідниця однією з перших описала різницю в елементах посткраніального скелету зубра (*Bison bonasus*) та тура (*Bos primigenius*) (Бібікова 1950). Багато досліджень Н.Г. Тимченко (Белан) присвячені остеологічному матеріалу тварин, які походять з пам'яток періоду Середньовіччя, зокрема давньоруського міста Чучина, Вишгорода, Киселівки та Донецького городища (Тимченко 1972). Велику кількість археозоологічних матеріалів дослідив О.П. Журавльов. Дослідник дає характеристику видового складу тварин знайдених на археологічних пам'ятках від палеоліту до Середньовіччя (Журавльов 2016). В Україні визначення остеологічного матеріалу тварин, котрий походить із підводно-археологічних пам'яток чи палеонтологічних місцезнаходжень лише набуває свого розвитку. Результати таких досліджень можуть більш комплексно підійти до вивчення матеріалів археологічних пам'яток.

Географічно місце розташування археологічної пам'ятки знаходиться біля скелястого узбережжя поселення Новий Світ. Таке розташування сприяло тому, що через дію морських хвиль більшість вантажу корабля і самі його рештки були перемішані між собою. Це унеможливило будь-які висновки з приводу стратиграфії пам'ятки або реконструкції залягання матеріалу відповідно до будови корабля. Ареал залягання матеріалу становить 60 × 40 м, а максимальна площа знаходження матеріалу 120 × 120 м (Зеленко 2008, с. 126—143). Таке місце розташування пам'ятки мало вплив і на стан збереженості кісткового матеріалу. Як і на деяких дрібних фрагментах кераміки, на кістках помітні сліди окатаності та зламів, що виникли внаслідок дії хвиль.

Протягом століть на кістки діяли такі фізичні сили як вода й пісок, що рухається разом

із водним потоком. Їх вплив зумовив вимивання з кісток більшості органічних сполук. Тому стан збереженості матеріалу можна розглядати крізь призму тафономії — тих змін, які відбулися з кістками від моменту потрапляння його до водного середовища до знайдення. Окатаність кісток створює труднощі у визначенні ступеню розвитку кісткової речовини, що допомагає визначити вік особини. Збитість дистальної й проксимальної частин кісток ускладнюють визначення положення кістки відносно правої чи лівої частини тіла, а отже підрахунку мінімальної кількості особин (Silver 1961). Крім розрубування, на кістках відсутні будь-які інші сліди антропогенного походження. Незважаючи на довгий час залягання під водою, кістки мають хороший стан збереженості й не потребують додаткових заходів консервації.

Вибірка досліджуваного матеріалу становить лише невелику частину кісткових залишків, що присутні на пам'ятці. Відбір остеологічного матеріалу був здійснений лише з трьох квадратів розміром 4,0 × 4,0 м. Кістковий матеріал з іншої дослідженої території зібраний не був і є для дослідження втраченим. Наявна вибірка кісткового матеріалу становить приблизно 40 % від загального масиву кісток, які зна-

ходились у шарі залягання вантажу затонулого судна і могли б бути досліджені. Незважаючи на неповноту вибірки, вона є досить інформативною для реконструкції традицій харчування на середньовічному кораблі.

Єдиним можливим методом роботи з матеріалом є метод загального підрахунку. Для цього був складений каталог, що включає опис кожної кістки за параметрами видової приналежності тварини, анатомічної назви кістки та її частини. По можливості було визначено вік особини і стать. У примітках зазначено наявність чи відсутність слідів цілеспрямованого розколювання та стану збереженості (табл.).

Загальна кількість фрагментів з вибраної ділянки становить 98 одиниць, з них ідентифіковані 90 (91 %). Загальна маса матеріалу представлена кістками свійських тварин, а саме корови (*Bos taurus*), кози/вівці (*Ovis/Capra*) та свині (*Sus domestica*). Також було знайдено чотири фрагменти кісток коня (*Equus caballus*).

Найбільший відсоток кісток зі взятої ділянки належав корові — 41 фрагмент (42 %), вони становлять залишки щелеп, ребер, шийних та спинних хребців, трубчастих кісток. На більшості з них були присутні сліди навмисного розколювання, що, безсумнівно, свідчить про

Таблиця. Репрезентація анатомічних частин тіла тварин пам'ятки Новий Світ

Частина анатомічна	Кістка	Тварина			
		Корова	Вівця/коза	Свиня	Кінь
Голова	Orbitale	—	—	1	—
	Mandibula	5	3	4	—
	Dente	1	1	—	1
	Maxilla	—	—	5	—
	Cornus	7	—	—	—
Тулуб	Vertebrae	7	6	1	—
	Costa	7	—	—	—
	Coxae	1	—	—	—
Передня частина тіла	Scapula	1	2	—	—
	Humerus	2	—	1	—
	Radius	2	3	2	2
	Ulna	—	2	2	—
	Metacarpal	1	1	—	—
	Phalanges (I—III)	1	—	—	—
Задня частина тіла	Femur	3	4	2	1
	Tibia	1	4	1	—
	Ossa tarsi centroquartale	1	—	—	—
	Metatarsale	1	—	—	—
Разом		41	26	19	4

використання їх м'яса в їжу. Серед вибірки кісток наявні роги та копито. На рогах корови присутні сліди відрубання від черепної коробки.

У вибірці присутні 26 фрагментів (26,5 %) кісток малих парнокопитних — кози або вівці. Анатомічно це ребра, довгі кістки, одна лопатка і три фрагменти щелепи. Вони дають змогу встановити вік з точністю до пів року. Довгі кістки (Femur, Ulna, Tibia) належать дорослій особі. Ребра і щелепа могли належати одній особі до одного року.

Кісткових залишків свині у вибірці представлено 19 фрагментів (21 %), серед них трубчасті кістки, кілька фрагментів черепної коробки і чотири фрагменти щелеп з зубами. За критерієм стертості зубів, розробленим Енні Грант (Anni Grant) (Grant 1988, р. 103—196), вік свиней становить два та шість років.

Серед остеологічного матеріалу є чотири фрагменти (5,0 %) кісток коня (Ulna proximal; Radius proximal). На кістках присутні сліди розрубання.

Важливу роль в інтерпретації способу харчування та страв, приготованих із м'яса, відіграє ступінь подрібненості кісток. Кістки вибірки є подрібнені на невеликі фрагменти, які вказують на розмір шматків м'яса для подальшого приготування. Невеликий розмір шматків м'яса може бути пов'язаний із необхідністю прискорити процес варки з метою економії та часу на приготування. На знайдених кістках немає виразних слідів знімання м'яса з кістки до моменту настання його термічної обробки, тому є підстави вважати, що м'ясо готували разом з кістками. Розміри фрагментів кісток відповідають розмірам кухонного посуду використаного на кораблі XIII ст. Його зразки представлені горщиками, сковорідками та казаном великого об'єму (Mogozova 2009 р. 172—177). Наочним прикладом кухонного посуду є горщик, в якому знайдено поперековий хребець (processus vertebrale) корови (рис. 1). Частково вдалося зняти заміри хребця, його висота з відростком (H) становить 16 см, ширина верхні хребця (Bfcr) становить 5,2 см; висота без відростка (Hfcr) — 4,8 см.

Серед знайденого матеріалу були присутні кістки коня зі слідами навмисного розколювання для вживання в їжу. Сліди розколювання помітні на верхній частині стегнової кістки (femur, proximal). На цій частині тіла тварини концентрується найбільша кількість м'яса, придатного для вживання. Археологічний матеріал не може дати остаточної відповіді на питання чи було вживання м'яса коня традицій-

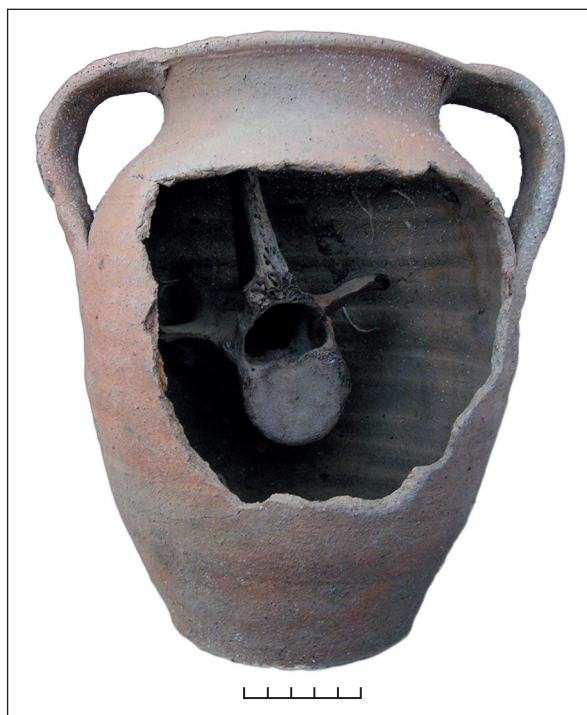

Рис. 1. Кухонний горщик із поперековим хребцем корови всередині (фото С.М. Зеленко)

ним, чи вимушеним, одноразовим випадком для команди екіпажу корабля. Відомо, що від 732 р. наказом папи Григорія III (Gregorius III; 690—741) м'ясо коня було заборонене до вживання, оскільки його використання в кулінарних цілях та принесення коня в жертву пов'язувалось із язичницькими культами племен стародавніх германців (Weiss-Adamson 2004). Але дані археології вказують на те, що незважаючи на заборону, в християнізованій Європі ця традиція існувала. Автори книги «Food in medieval England» зазначають, що на теренах середньовічної Британії вживання м'яса коня мало місце у поодиноких випадках і сліди вживання можна знайти на кістках з невеликих сільських поселень (Woolgar, Serjeantson 2006, р. 30—37). Випадки вживання м'яса коня автори інтерпретують як вимушене явище і вважають характерною рисою «голодного періоду» в економіці суспільства поселень. Станом на період розвинутого середньовіччя кінь був цінною твариною, оскільки його використовували не лише для воєнних цілей, але й у господарстві як тяглову силу. Винятком є територія сучасної Італії, для якої традиція вживання м'яса коня розпочалася ще з часів античності та існує донині. Наказ папи Римського не був строго дотриманий, оскільки вживання м'яса коня на той момент вже міцно увійшло до раціону населення Італії (Weiss 2004). Є підстави

вважати, що у нашому випадку наявність розщеплених кісток коня хоч і дозволяє припустити італійське походження складу екіпажу, але все ж не є безпосереднім доказом етнічної приналежності мореплавців.

Помітний відсоток (19 %) серед загальної маси остеологічного матеріалу займають кістки свині свійської, наявність яких дозволяє висловити припущення щодо релігійної приналежності команди екіпажу. Відомо, що вживання м'яса свині було забороненим для деяких народів, що заселяли країни середньовічного Середземномор'я, а саме серед єврейського й мусульманського населення (Монтанари 2009, с. 140—148). Можна припустити, що серед учасників екіпажу представників таких національностей не було, або вони були у меншості. Це припущення не суперечить інформації з письмового джерела про затонулий корабель.

Серед кісткового матеріалу присутні також роги та копита тварин. Їх наявність вказує на те, що останніх перевозили на кораблі живими і забивали за потреби під час подорожі. У протилежному випадку, — якби на кораблі перевозили законсервоване м'ясо (напр., засолене), у вибірці були б присутні лише окремі види кісток, наприклад набір плечових чи стегнових, тобто такі, на яких концентрується найбільша кількість м'ясної маси, і перевозити які раціональніше (Reitz, Wing 2008, р. 213—223). У такому випадку можна було б говорити про закупівлю м'ясних продуктів на спеціалізованому ринку. Присутність у вибірці рогів та копит корови свідчить про великі габарити судна, на якому здійснювалось перевезення. Говорити про досить великі розміри корабля можливо лише у випадку пізанської галери XIII ст., адже саме вона могла перевозити найбільший вантаж. Сліди відрубання ріг корови від черепної коробки можуть свідчити про те, що рогову частину могли використовувати для виготовлення клейкої речовини, яка потенційно слугувала для ситуативних ремонтних робіт на кораблі.

Незважаючи на аргументи на користь того, що кістки дійсно походять з пам'ятки місця затонулого судна XIII ст., висунуті припущення мають право на існування лише на гіпотетичному рівні. Якщо ж припустити, що цей кістковий матеріал походив з інших середньовічних суден звідки він потрапив на досліджувану пам'ятку, то його вивчення все ж має сенс, оскільки динаміка зміни кулінарних традицій на судах на той час не була високою, і навряд чи можна говорити про якісні зміни протягом цих кількох століть.

Серед загальної кількості кісток у вибірці присутні метаподіальні кістки великої й малої рогатої худоби зі слідами поперечного розколювання. На таких кістках мало м'яса і зазвичай ці частини тіла тварин не використовували в їжу. Єдиною їх харчовою цінністю є кістковий мозок. Сліди кулінарної обробки метаподіальних кісток археозоологами прийнято трактувати як ознаку «голодного періоду» в економіці суспільства досліджуваної пам'ятки (Lasota-Moskalewska 1997, р. 1—43). У цьому випадку є підстави вважати, що учасники екіпажу просто мали на меті використання повного потенціалу тваринної їжі через неможливість поповнювати ресурс м'ясної їжі досить часто. Стан збереженості кісток досить хороший, ступінь подрібненості невеликий, що значно полегшує роботу з їх видової інтерпретації.

Оцінюючи місце м'ясної їжі в раціоні харчування членів екіпажу корабля, необхідно врахувати й інші продукти, які могли перевозитись на кораблі з метою споживання. Щодо продуктових запасів маємо лише опосередковані вказівки у вигляді керамічного матеріалу: кухонного, столового й тарного посуду екіпажу. Також можна висунути припущення про те, що в піфосах мали перевозити прісну воду або сипучі речовини, наприклад, зерно. Адже інтерпретація посуду зі слідами ремонту вказує, що харчові продукти не обов'язково були рідкими; можливо також, на кораблі був запас хліба й сухарів (Milesczyk, Brzoska 2015, р. 2—3). На нижній частині деяких амфор знаходяться отвори, зроблені після їх випалювання — для контролю якості поміщеної в ній продукції. Потенційно отвори допомагали дозовано наливати вино чи інші напої. Металеві кільця, що були важками до риболовних сітей та шпича для їх плетіння й ремонту, свідчать про традиції рибальства під час морських подорожей.

Отже, серед матеріалів пам'ятки Новий Світ були знайдені кістки свійських тварин, м'ясо яких становило частину раціону екіпажу пізанського торгівельного судна, що затонуло у припортовій частині середньовічного міста Солдайя. Вибірка кісток була здійснена лише з трьох квадратів і становить лише частину тих кісток, що могли б бути знайдені. На більшості кісток присутні сліди навмисного розрубання, що свідчить про використання м'яса тварин в їжу. Інтерпретація кісткових решток тварин як кухонних відходів дозволило порушити питання раціону та щоденного життя команди екіпажу. Оцінка слідів розрубання на кістках дозволила висунути припущення, що м'ясо готувалося

невеликими шматками. Наявність у вибірці кісток коня дозволила висунути припущення про вимушений характер споживання його м'яса або підтвердити італійське походження складу команди екіпажу, адже в Італії м'ясо коня є традиційним у раціоні. Присутність у вибірці кісток свині також є вказівкою на етнічний склад команди екіпажу, адже в населення мусульманського та іудейського віросповідання споживання такого м'яса є табуованим. Проведене дослідження дало змогу відповісти на низку запитань, а також виявити перспективні для подальшого дослідження напрями.

- Бибикова В.И. О некоторых отличительных чертах в костях конечностей зубра и тура. *Бюллетень Московского общества испытателей природы*. 1958, № 6, с. 24—35.
- Журавльов О.П. Фауна України: археозоологічне дослідження. Київ, 2016.
- Зеленко С.М. Подводная археология Крыма. Київ, 2008.
- Монтанари М. Голод и изобилие, история питания в Европе. Санкт-Петербург, 2009.
- Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Київ, 1956.
- Тимошенко М.Е. Матеріали до реконструкції діяльності порту Сугдеї у візантійський період (VII—XII ст.). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2012, вип. 14, с. 69—80.
- Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). *Археологія*. 1972, вип. 1, с. 96—102.

- Belgrano L.T., Imperiale C. *Annali genovesi di caffaro de' suoi continuatori*. Genova 1901, № 2.
- Charlin G., Gassend J., Lequément R. L'épave antique de la baie de Cavalière (Le Lavandou, Var). *Archaeonautica*. 1978, no 2, p. 9—93.
- Gręzak A. Analiza zwierzęcych szczątków z pozostałości osad ludności łżyckich pól popielnicowych w Polanowie i Powidzu na Pojezierzu Gnieźnieńskim. In: *Archeologia jeziora Powiedskiego* (ed. A. Pydyn). Torun, 2010, p. 227—239.
- Lasota-Moskalewska A. *Podstawy archeozoologii, szczątki ssaków*. Warszawa, 1997.
- Milesczyk M., Brzoska A. Bo szkorbut, bo szczury! *Gazeta biskupinska*. Biskupin, 2015, p. 1—3.
- Morozova J. Graffiti on the Italian Ware from the Medieval Shipwrecks «Novy Svet» in the Black Sea, Crimea. *Atti del IX Congresso Internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo, All'Insegna del Giglio*. Venezia, 2012, p. 152—158.
- Morozova J. Personal Belongings Made of Metal from the Novy Svet Shipwreck. *Skyllis Deutsche Gesellschaft zur Förderung der Unterwasserarchäologie*. 2009, no. 2, p. 172—179.
- Reitz I., Wing S. *Zooarcheology*. Cambridge, 2008.
- Silver A. The Aging of the Domestic Animals, Science in Archaeology. New York, 1963.
- Wacksman S., Teslenko I., Zelenko S. Glazed Wears as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwrecks (13th c. AD, Crimea); a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. *Actas del VIII Congreso Internacional de ceramica medievale*. 2009, p. 856.
- Weiss Adamson M. *Food in Medieval Times*. London, 2004.
- Woolgar C., Waldorn T. *Food in Medieval England, Diet and Nutrition*. Oxford, 2006.

Надійшла 07.06.2017

А.В. Вейбер

Аспирантка Национального университета «Киево-Могилянська академія», кафедра археології, lusyleakey@gmail.com

АНАЛИЗ АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА С МЕСТА КОРАБЛЕКРУШЕНИЯ XIII ВЕКА НОВЫЙ СВЕТ (КРЫМ)

Исследование посвящено анализу остеологического материала, который был найден на территории археологического памятника средневекового кораблекрушения вблизи поселка Новый Свет. Информация о нахождении фрагментов древней керамики вблизи берега поселка Новый Свет известна с 1960 г. С того времени археологический памятник грабился местными ныряльщиками и туристами, вследствие чего часть коллекции была навсегда утрачена. Начиная с 1996 г., на месте кораблекрушения начала работать экспедиция Центра подводной археологии Киевского Национального университета им. Тараса Шевченко с охранный целью. Также был найден письменный источник, в котором описаны события кораблекрушения. Согласно письменному источнику между экипажами кораблей Генуи и Пизы возник конфликт, вследствие которого пизанский корабль был сожжен и затоплен вместе со своим грузом. Известна точная дата кораблекрушения — 12 августа 1276 г. Она подтверждается типологическими характеристиками найденного материала, который датируется концом XIII в. Цель работы заключалась в изучении костных останков животного происхождения, которые были кухонными отходами команды экипажа корабля. Весь остеологический материал был проанализирован по показателям видового состава, анатомической части, возраста и пола животного, следов антропогенного происхождения, а также информационного потенциала, который может нам дать такой анализ. В работе освещаются проблемы тафономии костей, проблемы интерпретации материала в археологическом и историческом контексте событий кораблекрушения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: подводная археология, археозоология, история повседневности, кораблекрушение, Средневековье.

ANALYSIS OF ARCHAEOZOOLOGICAL MATERIALS FROM THE 13TH CENTURY SHIPWRECK SITE IN NOVYI SVIT (CRIMEA)

The study is devoted to the analysis of the osteological materials which were discovered at the underwater archaeological site of a sunken mediaeval ship near the Novyi Svit settlement. The information on finds of ancient ceramic fragments near the coast of Novyi Svit is known since 1960. Since then, this archaeological site was robbed by the local divers and tourists. As a result, part of the collection was lost forever. The expedition of the Center of Underwater Archaeology, the Taras Shevchenko National University of Kyiv, started its work aiming in protection at a place of the shipwreck in 1996. A written source was also found in which the events of a shipwreck were described. According to this source, there was an armed conflict between the crews of ships from Genoa and Pisa, following which the Pisan ship was burned down and flooded with its cargo. A precise date of the shipwreck is known: 12 August 1276. It is confirmed by typological features of the materials found which are dated by the end of the 13th century. The purpose of current work was to study the animal bones remnants which were the kitchen waste of the crew. The whole osteological material was analyzed by the indexes of species structure, anatomical part, age and sex of animals, traces of anthropogenic origin, as well as of informative potential which such analysis can present. In this paper, problems of bones' taphonomy and of interpretation the materials in archaeological and historical context of the shipwreck are discussed.

All bones belong to domestic animals, including cows, pigs, goats /sheep and horses. The fragmentation degree indicates the method of cooking applied on the ship. The data of the cooking method is supplemented with findings of kitchen utensils in the form of pots and pans. Elements of the bovine skeleton, which contain horns and third phalanges (hoofs), indicate that animals were transported alive and slaughtered as needed. The presence of pig bones in the sample implies the ethnic composition of the crew team. Consumption of those animals was prohibited for Muslim and Jewish peoples of the Mediterranean. The presence of horse bones in the sample may indicate the Italian origin of the crew. Despite the fact that the sample is incomplete and represents only a part of the entire material of the site, it is rather informative. The study results allow interpreting the role of meat in food traditions of a mediaeval ship crew.

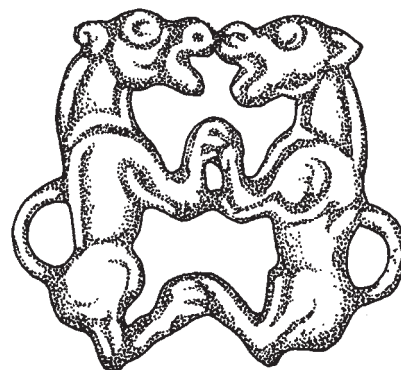
Key words: underwater archaeology, archaeozoology, everyday life history, shipwreck, Medieval times

References

- Belgrano L.T., Imperiale C. Annali genovesi di caffaro de' suoi continuatori. Genova, 1901, no. 2.
- Bibikova V.I. O nekotorykh otlichitelnykh chertakh v kostiakh konechnostei zubra i tura. *Biulleten Moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody*. 1958, no 6, pp. 24-35.
- Charlin G. Gassend J, Lequément R. L'épave antique de la baie de Cavalière (Le Lavandou, Var). *Archaeonautica*. 1978, no 2, pp. 9-93.
- Gręzak A. Analiza zwierzęcych szczątków z pozostałości osad ludności łużyckich pól popielnicowych w Polanowie i Powidzu na Pojezierzu Gnieźnieńskim. In: *Archeologija jeziora Powiedskiego* (ed. A. Pydyn). Torun, 2010, pp. 227-239.
- Lasota-Moskalewska A. Podstawy archeozoologii, szczątki ssaków, Warszawa, 1997.
- Milesczyk M. Brzoska A. Bo szkorbut, bo szczury! *Gazeta biskupinska*. Biskupin, 2015, pp. 1-3.
- Montanari M. Golod i izobilie, istoriia pitaniia v Evrope. Sankt-Peterburg, 2009.
- Morozova J. Personal Belongings Made of Metal From the Novy Svet Shipwreck. *Skyllis, Deutsche Gesellschaft zur Förderung die Unterwasserarchäologie*. 2009, no 2, pp. 172-177.
- Morozova J. Graffiti on the Italian Ware from the Medieval Shipwrecks "Novy Svet" in the Black Sea, Crimea. In: *Atti del IX Congresso Internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo, All'Insegna del Giglio*. Venezia, 2012, pp. 152-158.
- Pidoplichko I.H. Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR. Kyiv, 1956.
- Reitz I. Zooarcheology. Cambridge, 2008.
- Silver A.I. The Aging of the Domestic Animals, Science in Archaeology. New York, 1963.
- Timchenko N.G. K istorii okhoty i zhyvotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprovie). *Arkheolohiia*. 1972, no 1, pp. 96-102.
- Tymoshenko M.E. Materialy do rekonstruktsii diialnosti portu Suhdei u vizantiiskyi period (VII-XII st.). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. 2012, no 14, pp. 69-80.
- Wacksman S., Teslenko I., Zelenko S., Glazed Wears as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwrecks (13th c. AD, Crimea); a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: *Actas del VIII Congreso Internacional de ceramica medieval*. 2009, p. 856.
- Weiss Adamson M. Food in Medieval Times. London, 2004.
- Woolgar C., Waldron T. Food in Medieval England, Diet and Nutrition. Oxford, 2006.
- Zelenko S.M. Podvodnaia arkheologiiia Kryma. Kyiv, 2008, pp. 126-143.
- Zhuravlov O.P. Fauna Ukrainy: arkheozoologichne doslidzhennia. Kyiv 2016.

В.В. Отрощенко *

ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КИПЧАЦЬКОГО КОМПЛЕКСУ ЧИНГУЛЬСЬКОЇ МОГИЛИ

Стаття є реакцією на нову публікацію в журналі матеріалів Чингульської Могили¹. Аналіз історіографії проблеми з урахуванням позицій фахівців з історії та археології Дешт-і Кипчак дозволяє розглянути комплекс у контексті подій середини XIII — першої половини XIV ст., що відповідає ранньому періоду історії Улусу Джучі. Наведено додаткові міркування на користь гіпотези щодо ймовірності поховання на р. Чингул хана Тігака.

К л ю ч о в і с л о в а: Дешт-і Кипчак, Угорщина, Болгарія, Латинська імперія, Галицьке королівство, Надросся, Улус Джучі, Тігак.

Розлогі публікації матеріалів розкопок на сторінках нашого журналу (Отрощенко, Рассамакін 1986; Галенко, Рассамакін, Вудфін, Голод 2016, № 3; 2016, № 4) дають змогу авторів безпосередньо перейти до суті проблем, винесених у заголовок. Адже розбіжності в датуванні комплексу та ідентифікації особи небіжчика не дозволяють виконавцям дослідницького проекту з вивчення Чингульської Могили дійти консолідованих висновків щодо його ролі й місця в драматичних подіях XIII ст.

На момент відкриття комплексу восени 1981 р. серед дослідників археології Дешт-і Кипчаку панувала теза, що таке яскраве поховання могло бути організоване лише в період могутності половців, коли вони контролювали Степ. Тому спершу його датували XII ст., припускаючи, що виявлено поховання одного з половецьких ханів (Отрощенко 1983, с. 302). С. Плетньова спочатку пов'язала комплекс з

подіями кінця XII — початку XIII ст. (Плетнева 1983, с. 83). Надалі свою позицію дослідниця практично не змінила, уточнивши, що «*курган этот относится к последним десятилетиям половецкого владычества над степью*» й містить «*захоронение знатного человека, скорее всего хана*» (Плетнева 2003, с. 161—162).

Проте, у тому ж 1983 р. позначилось розходження авторів розкопок із названою авторкою. Адже ми віднесли комплекс до першої половини XIII ст. з 40-ми р. включно, коли про кипчацьке панування в степу вже не могло бути мови (Отрощенко, Рассамакін 1983, с. 80). До омолодження дати комплексу нас підштовхнуло конструктивне спілкування з медієвістами (Б. Маршак, М. Крамаровський, М. Горелік) та знайомство з відповідною літературою. Зважаючи на те, що найближчим за приданим та ритуалом до Чингульської Могили виявилось поховання з Таганчі в Надроссі (Хойновский 1896, с. 118—125), ми врахували спостереження та висновки дослідниці, яка датувала названий комплекс першою половиною XIII ст. (Пятышева 1964, с. 29—34).

Попередня публікація половецького комплексу з Чингульської Могили зробила його доступним для наукового загалу (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 14—36). Аналогії поясам комплексу серед продукції ювелірних майстерень області Рейн—Маас виявлені в монографії І. Фінгерлін (Fingerlin 1971). Вони дозволили уточнити вік поховання у межах другої третини XIII ст., а в особі з Чингульської Могили побачили реемігранта. Ймовірність організованого повернення біженців зі Степу на Схід обґрунтували українські історики (Голубовський 1884, с. 233; Грушевський 1905, с. 547). Археологічну мотивацію для такого висновку надала Н. П'ятишева, переглянувши етнічну належність небіжчиків з Таганчі та інших яскравих поховань часів монгольської навали в Надрос-

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

¹ Галенко О., Рассамакін Ю., Вудфін В., Голод Р. Трофеї половецького вождя з Чингульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка. *Археологія*. 2016, № 3, с. 28—48; № 4, с. 42—71.

сі на користь половців (Пятышева 1964, с. 29—34). Поховання понад р. Чингул наочно показало теренову глибину повернення біженців до рідних пасовищ, поєднавши системою прямих аналогій половецькі (кипчацькі) поховання в басейні р. Рось з Чингульською Могилою на Лукомор'ї. Історичні свідчення позначають дві хвилі повернення кипчаків: перша в середині, а друга на початку 80-х рр. XIII ст. Поясні набори з кипчацьких (кунських) поховань в області Куншаг А. Палоці-Хорват датував 40—60-ми рр. XIII ст. (Pálóczi-Horváth 1982, l. 96—97, кер. 5). У пошуках ймовірного лідера реемігрантів ми вийшли на Тігака — очільника кипчацької орди на службі у короля Данила Галицького на межі 40-х — 50-х р. XIII ст. (Отрощенко, Рассамкін 1986, с. 31—34).

Тему Тігака було пролонговано в запорізьких тезах 1988 р. (Отрощенко, Рассамкін 1988, с. 39—40). За часів Перебудови було знято заборону для українських вчених на використання наукової спадщини М. Грушевського. Його бачення постаті Тігака, обставин його життя до та після служби в короля Данила вписалося в гіпотетичну «біографію» особи, похованої в Чингульській Могилі. Автор «Історії України-Руси» припускав, що Тігак був сином чи іншим свояком хана Котяна, тобто міг перебувати певний час серед орди останнього в Угорщині. Понад те, історик звернув увагу на шлюб Тігакової доньки з сином Данила, ймовірно Мстиславом, що засвідчує харизматичний статус її батька. Що ж до долі Тігакової орди та її хана, то на думку історика, вони повернулися в рідний Дешт-і Кипчак (Грушевський 1905, с. 546—547).

1991 р. скарги Чингульської Могили вперше виїхали за кордон на виставку «Золото Степу. Археологія України» до м. Шлезвіг (ФРН). Так сталося, що у німецькомовній версії каталогу виставки було перевидано переклад статей про хана з журналу «Наука и жизнь» за 1983 р., прокоментованих вище. Тому зміни до розуміння комплексу, внесені авторами впродовж наступних восьми років, лишилися поза кадром (Otroscenko, Rassamakin 1991, s. 269—271). Позитивно відреагував на цей текст М. Кіріпчніков у кулуарах наукової конференції, присвяченої відкриттю виставки. Справа в тому, що в тексті 1983 р. автори робили спробу пов'язати комплекс з особою Котяна, який став жертвою змови в м. Пешт навесні 1241 р. Б. Маршак у руслі концепції реемігранта висловив припущення, що тіло хана могли привезти до Степу в проміжку між похо-

дами Бату й там поховати. Тоді нам такий поворот подій здавався ймовірним, але зважаючи на те, що труп Котяна був розшматований розлученим натовпом, а його орда відкочувала до Болгарії, а не на схід, версію Котяна довелося облишити, не відмовляючись від припущення Б. Маршака по суті. Прив'язка до поховання Котяна була останньою можливістю вписати комплекс у домонгольську добу історії кипчаків, на що й розраховував М. Кіріпчніков. Праця над україномовною версією каталогу під час виставки ще тривала, що дозволило авторам подати новий текст за доповіддю, виголошеною на цій конференції (Отрощенко, Рассамкін 1991, с. 269—271). Тоді комплекс було вписано в контекст подій, що відбувалися в 40—50-ті рр. XIII ст., тобто вже у наступний період історії кипчаків — золотоординський. Засади такого підходу розроблялися й надалі (Отрощенко, Вовк 2000, с. 83—88; Отрощенко 2007, с. 164—166; 2012, с. 103—107; Otroscenko 2010, l. 341—348).

Інтенсифікації вивчення Чингульської Могили посприяв українсько-американський проект за підтримки гранту від Гетті-Фонду (США), розрахований на чотири роки (2006—2009). Проводились додаткові реставраційні роботи з тканинами (реставратор М. Степан), графічна та фотофіксація речового матеріалу, реконструкція етапів земляних робіт зі спорудження насипу над похованням. Було заплановано підготовку колективної монографії, присвяченої видатній пам'ятці. Важливими етапами виконання проекту стали круглі столи, проведені у Філадельфії (квітень 2007 р.) та Києві (березень 2009 р.). У процесі обговорення проблем пам'ятки в розширеному колі фахівців чітко проявилися дві позиції в датуванні та, відповідно, історичній характеристиці комплексу. У Філадельфії більшість виконавців проекту, вони ж автори статті «Трофеї половецького вождя...», відійшли від напрацювань дослідників кургану 80-х—90-х рр., фактично повернувшись на позиції радянського кипчакознавства (С. Плетньова, М. Кіріпчніков та ін.). Ю. Рассамкін комфортно приєднався до більшості. Їх підтримав П. Голден, озвучивши ім'я Юрія Кончаковича — претендента на право бути похованим у Чингульській Могилі. Автор лишився у меншості, так і не почувши переконливих аргументів на користь альтернативної гіпотези.

Дискусія на круглому столі в Києві пройшла в іншій тональності. Фахівці з археології середньовічного Степу (О. Комар, О. Євглевський)

піддали критиці нову спробу опустити комплекс у домонгольські часи, а останній, будучи залученим до проекту, навіть припинив участь у ньому. Ситуація склалася так, що в колі виконавців не залишилось фахівців з *археології* тюркського Степу. Зауважу, що Чингульська Могила — об'єкт середньовічної *археології* й ігнорувати висновки профільних фахівців щодо нього не варто. Невдовзі М. Квітницький, який на дискусії в Києві підтримав нову версію, відкоригував свою позицію: «*Висловлена нами думка, за круглим столом у березні 2009 р., про те, що поховання може бути датованим I-ю чвертю XIII ст. і може належати хану Кончаку або його сину Юрію Кончаковичу виявилася помилковою*» (Квітницький 2012, с. 12, прим. ****). Нині ж він датує комплекс 30-ми рр. XIII ст., не пізніше 1238 р. (Квітницький 2016, с. 53).

Отже, маємо два підходи щодо ідентифікації небіжчика (Юрій Кончакович, Тігак) та три до датування комплексу: 1) перша третина XIII ст. (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 55); 2) 30-ті рр. XIII ст., до Великого західного походу монголів (Плетнева 2003, с. 161—162; Квітницький 2016, с. 53); 3) середина — 3-тя чверть XIII ст. (Горелик 2002; Отрошенко 2007, с. 165; Ланго, Полгар 2009, с. 492). Поле для дискусій, як бачимо, лишається досить широким.

Загалом же, публікація нових досліджень за матеріалами комплексу на сторінках «Археології» є позитивом, зважаючи на те, що попередні статті авторів проекту подані в не надто доступних для українського читача англomовних виданнях (Woodfin et al. 2010; Holod, Rassamakin 2013; Holod, Halenko 2011—2014; Pokett et al. 2016; Woodfin 2016). Вважаю, що дискусія довкола порушених проблем має піти на користь колективної монографії. Є питання до формату матеріалу, викладеного в «Археології», позаяк не зрозуміло навіщо дві великого обсягу статті подавати як одну? По-суті це окремі розділи майбутньої монографії. Вони мають свій вступ, основну частину, а друга й висновок, стосовно цієї ж подачі. Плюс у кожній з них є свій епіграф, шапка, ключові слова, що не збігаються, окрім спільного етноніму. Це ж стосується двох списків літератури та резюме. Спільна назва є доречнішою для другої статті. Назва ж першої частини — «Реконструкція поховального ритуалу» мала бути винесеною в її заголовок із додачею назви пам'ятки. До того ж сторінки обох статей частково збігаються, що ускладнює посилання на них.

Перша зі статей має характер додаткової публікації описового плану з реконструкці-

ями домовини та етапів спорудження насипу. Не зовсім зрозумілою є поява другого (відкритого) сагайдака, відсутнього в звіті та першій публікації комплексу (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 42). Не пояснено, з яких елементів супроводу його реконструйовано та де стріли. Тут явно не вистачає додаткових пояснень та ілюстрацій. Формально вставлено абзац з викладом концепції В. Отрошенка (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 28). Адже жодної реакції на нього, окрім подиву з наполегливості автора, немає ні в першій, ані в другій статті. В останній тема датування комплексу проходить пунктиром й зосереджується, зрештою, на критиці І. Фінгерлін, якій ставлять у провину «*нав'язану дату третьої чверті XIII ст.*» для профільованих пряжок готичного типу (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 54). Вибачте, нав'язану кому? Монографія І. Фінгерлін вийшла друком за 10 років до відкриття на Чингулі. Дослідниця працювала з яскравими артефактами лицарської культури — поясами, що мають часом фіксовану дату поховання, засвідчену в церковних книгах. І. Фінгерлін приписано, у стилі кондової радянської науки, «*чимало методологічних помилок*» (без конкретизації), але з виразом, що «*ця типологія безпорадна для атрибуції поясів з Чунгульського кургану*» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 54). Ну, звісно безпорадна, коли перевірити, що в Степу пояси з'явилися ще до того як їх встигли виготовити німецькі ювеліри на Рейні. До поясів ми ще повернемося.

Важко оминати факт переінакшення назви Чингульського кургану на Чунгульський «у відповідності до тюркського походження назви ріки «Cöngül»» (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 30, прим. 4). Справа в тому, що цю пам'ятку охрестили археологи, використавши назву річки, коли в кургані 5 пішли неординарні знахідки з поховання 3. На це вказує складова «курган», відмінна від народного «могила». Використана авторами розкопок назва міцно увійшла в науку, а тому зміна навіть однієї літери вносить певну плутанину. Зазначу, що перша спроба вставити літеру «у» в назву річки, а відтак і могили, належить журналістові: «*Чун-гу-у-у-у-у-л-л-л... Археологам сподобалась гучна назва. Дискутували, що вона означає — глибоке місце чи крутий поворот, бо тюркські слова «чунгул» (вир) і «ченгул» (гак) дуже схожі*» (Сушко 1981, с. 4). На неї відреагував й автор (Отрошенко 1982, с. 4), а словосполучення «Чунгульський курган» чи не вперше, за хронологією, вигулькнуло на шпальтах газети «Правда» під рубрикою «Пестрая смесь» (Сергеева 1982,

с. 8). Проте, редактори журналів надали, як здавалось остаточно, перевагу варіанту «Чингульський курган». З часом у нашого «Csingul-party» kun з'явився майже близнюк — Csengelei kunok із зони осілості кунів (кипчаків) в Угорщині, за термінологією Ф. Хорвата (Horváth 2001, р. 208, 213).

Зрештою, назва могили не є головною в колі проблем, пов'язаних із Чингулом. Істотніше встановити статус особи, похованої в ній. Титул «хан», утвердився від перших публікацій комплексу, будучи сприйнятим як дослідниками могили, так і колегами. Проте, «хана» не уподобали американські учасники проекту, судячи з виступів на круглому столі в Філадельфії. В останній публікації «хан» вже відсутній. Натомість використано амбівалентне поняття «вождь» у заголовку статті. Як синоніми вживаються поняття «степовий ватажок» та ймовірний «князь». Автори проекту, визнаючи половецьку етнічну належність небіжчика, чомусь послідовно уникають вживання жодного з відомих тюркських титулів щодо нього. Свідоме нівелювання статусу лідерів кипчацької спільноти дисонує з висновком, що «найбільший між усіх половець» Юрій Кончакович похований у Чингульській Могилі (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 54). Але ж такий титул дозволяє Юрію вважатися не просто ханом, але й каганом — володарем Рах Половців, на кшталт Коб'яка Карлійовича, «головного кагана Половців» (Пріцак 2008, с. 28—29, 45).

Спроба долучити до звитяг Юрія ще й битву при Адріанополі (1205 р.) не є вдаюю. Куманську кінноту (14 000 шабель) вів у бій Котѣс, визначивши перемогу болгарського царя Калояна над військом імператора Латинської імперії Болдуїна I (Стоянов 2006, с. 245—246). О. Галенко, за Нікітою Хоніатом, очільника куманів іменує «Коджа», перекладаючи це тюркське слово як «великий, старий, старший». На його погляд, воно збігається змістовно з титулом великого князя, а тому Коджею під Адріаноподем був саме Юрій Кончакович (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 49). Проте, ім'я ватажка куманів відтворюють і читають по-різному: не лише Коджа, але й Коца (Стоянов 2006, с. 245) чи Kotzas (Spinei, р. 283), що впливає й на переклад його з тюркської мови. Люб'язно прокоментував цю ситуацію тюрколог З. Гасанов: *«Если Вы покажете любому серьезному тюркологу (со знанием древнегреческой фонетики) имя Kotzas, он вам скажет, что это имя Ходжа (иногда Хожса). По-тюркски «Носа». Третья буква этого имени («с») по-русски читается*

как «дж», но по-тюркски это один звук, а не два. Этот звук в тюркских языках происходит от звука «ч»» (Лист від 12 вересня 2017 р.). Отже, у Хоніата все-таки наведене ім'я полководця, а не епітет до нього.

Повертаючись до версії О. Галенка, варто зазначити, що навряд чи на самому початку XIII ст. Юрій був уже «великим», зважаючи на те, що в активній політиці тоді ще діяв його батько. 1203 р. Кончак, у спілці з Данилом Коб'яковичем, допоміг Рюрику Ростиславичу в успішному нападі на Київ (Стоянов 2006, с. 245). Саме Кончак, будучи тоді і великим, і старим, і старшим, формально підходить під образ переможця над хрестоносцями та може претендувати на Чингульську Могилу, згідно логіки О. Галенка. Втім, кипчацькі переможці тієї славної битви лишилися на службі у царя, отримавши додаткові землі для поселення. Не втратили вони свої позиції й після загибелі Калояна 1207 р. У Болгарському царстві харизми кипчацької еліти вистачило на три династії: Асен (1185—1280), Тертер-опа (1280—1323), Шишман (1323—1396) (Пріцак 2008, с. 46). 1240 р. очільник куманів Східної Фракії хан Йона(с) уклав угоду з латинським імператором Болдуїном II.

Юрію Кончаковичу, що став великим ханом (каганом) по смерті батька, довелося з Данилом Коб'яковичем виступити на захист степу пізніше, проти армій Субедея та Джебе. Битва біля Дону 1222 р. закінчилася поразкою половців. Син Юрія потрапив у полон, а батько з Данилом загинули на полі бою чи, за іншим джерелом, втекли на захід до Дніпра. Пізніше Юрій нібито бере участь у поході на Дербент 1227 р. як хан Гурге (Гурка, Гюр-хан) (Пилипчук 2015, с. 48). Показово, що Юрій та Данило вже не фігурують серед лідерів опору монголам 1223 р. На тлі воєнних дій у Степу умов для пишного й витратного похорону у них практично не було. Допомоги для опору монголам у Києві шукав новий великий хан Бастий, прийнявши хрещення, а в Галичі — хан Котян, названий Старим.

Пунктирний метод датування комплексу, обраний авторами статей, практично губиться в міркуваннях щодо символічних, сакральних чи пережиткових функцій того чи іншого унікального артефакту. Дослідники обмежують джерело надходження артефактів виключно воєнними трофеями. Такий підхід істотно збіднює як особистість хана, так і образ Дешт-і Кипчак як країни, що не лише воювала, а ще більше торгувала з навколишнім світом, маю-

чи й продукуючи власні товари, запитувані сусідами. В. Стоянов нагадує, з якими дарами прийшли кипчаки шукати допомоги супроти монголів у князів України-Руси: «кони, камили, беволи, девойки» (Стоянов 2006, с. 247). Маючи такий товар, а особливо «красних дівок половецьких», кипчацькі хани стали в XIII ст. таким собі колективним тестем Європи. Припущення, що пояси роботи західноєвропейських ювелірів, виявлені в похованнях кипчаків (кунів) Угорщини, могли бути весільними дарунками аристократів Латинської імперії, висловлене ще до відкриття комплексу на р. Чингул (Paloczi-Horvat 1982, l. 106). Але його обходять увагою автори проєкту. Поза тим, у французьких джерелах є важлива інформація щодо угоди ханів Йони та Саронія (Шир Янні) з імператором Латинської імперії Болдуїном II задля участі куманів і болгар в облозі фортеці Цурулон (1239—1240 рр.). Шлюб з доньками Саронія взяли 1241 р. аристократи Жоффрау де Мері та Болдуїн де Мено, а з донькою Йони побрався перший міністр Латинської імперії Наржо II де Тусі (Spinei 2003, p. 303).

Особлива увага дослідників прикута більше до квадратної кришталевої брилки з хресто-подібно розташованими отворами, виявленої біля черепа коня № 2. В. Вудфін переконливо довів, що ця брилка колись була центральним елементом у конструкції самоцвітного (кабашонного) католицького хреста. Проте твердження, що саме цей хрест перебував у стані латинян під час битви при Адріанополі, де й став трофеєм кипчаків, не має під собою певних підстав. До того ж автори альтернативної версії визнають, що брилка слугувала серцевиною самоцвітного хреста, виготовленого «у проміжку між останньою чвертю XII ст. та серединою XIII ст.» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 46). Отже, її можна використовувати для обґрунтування як ранньої, так і пізніших дат комплексу. Вельми дивним є твердження, що в Чингульській Могилі «не спостерігається жодних слідів приналежності похованого до християн» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 47). А як же згадана брилка з розташуванням отворів у формі хреста (оберіг), що й підкреслено цитованими авторами сторінкою вище? А пронизаний християнською символікою золототканий каптан з ликами янголів, вдягнений на небіжчика? А фрагменти іншої тканини з архангелами? А циборіум (киворій) з символікою євангелістів? М. Квітницький взагалі вважає Чингул найяскравішим проявом початкового процесу християнізації половців (Квітниць-

кий 2016, с. 51). Є й історичне спостереження: «У двох останніх десятиліттях XII ст. і в першому десятилітті XIII ст. половецька еліта почала переймати руські імена й, мабуть, разом з тим християнство. Про це свідчать такі половецькі княжі імена: Гліб Тирійович, Ярополк Томзакович, Юрій Кончакович і Данило Коб'якович» (Пріцак 2008, с. 45). Якщо вже бачити в Чингульській Могилі Юрія Кончаковича, то тим більше не слід ігнорувати ймовірність його хрещення, принаймні з політичних міркувань. Тим більше, що зі східних джерел відоме дохристиянське ім'я Юрія — Аккубуль. Відповідне зіставлення проведене ще В. Тізенгаузенем і підтверджується новітніми дослідженнями (Пилипчук 2015, с. 46—48).

Наступна пережиткова річ — срібне з позолоченою орнаментальною смужкою брязкальце на потилиці коня № 2. Нещодавно встановлено, що «бубонець» (брязкальце), з оздоблення вузди цього коня, виявився горішнім декоративним елементом кришки циборіума, до якого зверху кріпилася квітка. Підставою для такого висновку стала присутність цього елемента на кришці срібної та мідної золочених чаш, знайдених за невідомих обставин на теренах Київської обл. (Мінжулін 2006, с. 40—42, рис. 10; 12). Датовано їх серединою XIII ст., але на денці піддону срібної чаші продрапаний рядок з роздільним написанням слів кирилицею, характерним від XIV ст. (Мінжулін 2006, с. 42, рис. 12). Опоненти цих дат не наводять на підставі того, що О. Мінжулін не був фахівцем у галузі палеографії, й ця тема потребує фахового аналізу (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 46). Але ж реставратор використав результати саме палеографічного аналізу, не згадавши прізвища мовознавця. Важливо, що небіжчик із Чингула мав за життя як мінімум дві закриті чаші. Одна з них у процесі тривалого використання стала непридатною для вжитку, й була розібрана для інших потреб. Тому пережиткове брязкальце, припасоване до наузного ременю коня, не надто сприймається як «знак переможеного супротивника і символ особистої воєнної доблесті» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 51, рис. 5, 1—4).

До кола пережиткових речей також залучено фрагмент каптану з архангелом і ктиторм як елемент церковної пелени. Послідовно відкидаючи ймовірність хрещення небіжчика, автори альтернативної концепції намагаються узгодити зображення на пелені з якимись крилатими духами тенгріанства, зокрема фігуру архангела (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 52, рис. 6). Постать ктитора лишають поза увагою, зважа-

ючи на її фрагментацію (обрізані руки), при переужитковому використанні тканини. За такого підходу втрачає сенс і вишитий по контуру постаті ктитора напис «ОНА ВОПЫИ», поданий у виносці як давньоруське словосполучення, без додаткових коментарів (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 51—53, рис. 6, 1—2, прим. 25). Поза тим, палеографічний аналіз тексту, до якого долучилися С. Висоцький, Б. Маршак та В. Німчук, вартий уваги хоча б тому, що в ньому фігурує ім'я ктитора — Она (Іона, Йона). Кириличний напис міг бути слов'янським чи тюрко-слов'янським, а літери відповідають уставу XII—XIII ст. з важливим уточненням: «Після Батиєвої навали, яку духовенство пояснювало як божу кару за гріхи, мотив каяття поширений був у письменстві XIII ст., зокрема в проповідях» (Німчук 1989, с. 282—283). В. Німчук також звертає увагу на біритуальність обряду в Чингульській Могилі: небіжчика поховано в домовині з речами, оздобленими відповідною символікою, по-християнському, але з поганськими офірами людини, коней та баранів. На цих підставах робиться припущення: «Небіжчик, напевно, був християнином. Давньоруське облачення могло бути йому подароване при його хрещенні» (Німчук 1989, с. 284).

У зв'язку з аналізом В. Німчука не можна обійти увагою співзвучність тексту на каптані імені Йона(с) — хана куманів Східної Фракії. Детальний опис поховання хана Йони під стінами Константинополя 1241 р. залишив Жан де Жуанвіль (Жуанвіль 2007, с. 118). Такі елементи ритуалу як поховання небіжчика у просторій ямі, в церемоніальному одязі, у супроводі слуг, коней та зведення великого насипу під муром Константинополя дозволяють дослідникам обрядово зіставляти могилу Йони з Чингульською (Пилипчук 2016, с. 67). А ще В. де Рубрук, мандруючи 1253 р. Лукомор'ям, спостерігає спорудження високої могили, офірування коней багатому небіжчикові — коману, доставку йому кумису та м'яса, «щоб їв, хоча й говорили, ніби він був хрещений» (Подорож у східні краї... 1976, с. 131). Отже, є два засвідчені очевидцями описи ритуалів, повторені невідомі будівничими Чингульської Могили. Усі три випадки позначені рисами християнізації номадів, яким було неймовірно важко відійти від віри предків.

Але повертаємося до сторінок, присвячених поясам (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 52—67, рис. 7—13). Дивує зростання їхньої кількості: від трьох у першій публікації до п'яти, а також зміна нумерації. Тоді ремінь 1 підперезував па-

радний каптан, ремінь 2 — штани, а ремінь 3 лежав біля правого плеча (Отрошенко, Рассмакін 1986, с. 20—24, рис. 8). Нині ж поясом 1 проголошено: «Круглий плетений ланцюговий пояс з електруму, повішений на шию похованого» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 52, рис. 7). Так дізнаємося, що пояс може бути круглим у перетині і замкненим наглухо як обруч на діжку, тобто без огляду на талію носія. Він не міг дозволити собі вийти за межі 35 см у попереку. А як вдягти такий обруч на талію кремезного рубача? Хіба що через голову, на що й розрахований нагрудний ланцюг. За такої інтерпретації сумнівний пояс набуває статусу переужиткової речі. Навіть якщо й так, то це не привід ламати усталену нумерацію ременів, вносячи плутанину в їхнє сприйняття. Неочевидні пояси можуть отримати номери 4 та 5, лишаючись у зоні обговорення.

Зрозуміло, що у вирі ремінної дискусії опиняється не псевдо пояс (нагрудний ланцюг), а ремінь 1 з профільованою пряжкою готичного типу, визначальний для дати комплексу другою третьою XIII ст. в публікації 1986 р. І. Фінгерлін датує профільовані пряжки від середини XIII ст. (Fingerlin 1971, s. 218). За цю дату опоненти жорстко розкритикували її, опустивши в часі ремінь 1 мало не на 50 років, у першу третину XIII ст. (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 53—55, рис. 8, 1—4). Підставою для цього стала деяка подібність цієї пряжки з поясом Св. Єлизавети Угорської, яка пішла з життя 1231 р. (Там само, с. 55, рис. 8, 5). Утім, автентичність цього поясу поставлена І. Фінгерлін під сумнів і не безпідставно. Адже пряжка на поясі Св. Єлизавети має точну аналогію з пряжкою музею Ключні в Парижі (Кат. № 423), датованою 1240/1250 рр. (Fingerlin 1971, S. 218, Taf. 513). Схоже, що обидві пряжки виготовлені за одним шаблоном і в одній майстерні. Залучити ж паризьку пряжку для порівняння з поясом Св. Єлизавети заважає відносно пізня дата першої. Хоча не виключено, що так званий пояс Св. Єлизавети належав іншій королеві Єлизаветі (Ержебет), доньці імператора куманів Сейхана. 1247 р. вона прийняла хрещення та взяла шлюб з принцом, а згодом королем Угорщини, Іштваном V (1270—1272) (Pálóczi Horváth 1989, p. 52—53). Таке припущення усуває хронологічну розбіжність між де-факто синхронними пряжками з Парижа та Буди.

Проте авторам для обґрунтування своєї концепції треба будь-що синхронізувати комплекс з добою Юрія Кончаковича. З одного боку, вони визнають, що готична пряжка ре-

меня 1 пізніша за романські з ременів 2 та 3, а з іншого — наполегливо пропонують датувати пізній артефакт часом експлуатації ранніх пряжок романського стилю, віднесених ними ж до першої третини XIII ст. Всі складові комплексу, згідно їхнього бачення, є домонгольськими, а відтак і готична пряжка має датуватись добою Чингіз-хана, а не його онука Батия (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 67). Заклик не «плутати цей випадок зі скарбами монет чи інших предметів, які датуються найпізніше від усіх датованих» (Там само, с. 67, прим. 67) є суперечливим. Адже Чингульський комплекс є скарбом речей тривалого накопичення, де саме найпізніший артефакт наближає нас до орієнтовної дати поховання не гірше ніж монета. Але до монет ми ще повернемося.

У зв'язку з датуванням поясів наведу результати опрацювання цих виробів із Західної Європи за критерієм «близькі до ханських». Сумлінно провів його один з моїх співавторів, а нині — опонент, Ю. Рассмакін. Таких пряжок, як романського, так і готичного типу, в монографії І. Фінгерлін ним виявлено 22. Їхні дати: 1 — 30—40-ві рр. XIII ст.; 12 — 3-тя чверть XIII ст.; 4 — абсолютні дати (до 1265 р., близько 1265 р.; після 1271 р., близько 1278 р.); 2 — 2-га половина XIII ст.; 1 — XIII ст.; 2 — початок XIV ст. Показово, що точкові дати, прив'язані до років, припадають на 60—70-ті рр. XIII ст. Угорські фахівці провели власне дослідження профільованих пряжок і зазначають, що коштовні пояси у похованнях половців з'являються після хрещення їх в Угорщині в 1239—1240 рр. (Ланго, Полгар 2009, с. 489). Аналіз чингульських поясів дозволив дійти висновку, що їхній власник був похований десь у середині XIII ст. (Ланго, Полгар 2009, с. 492). Дослідники слушно наголошують, що розповсюдження лицарських поясів з профільованими пряжками, оздобленими стовпцями, на кшталт чингульських, відбувалося в контексті хрестових походів XIII ст. та функціонування Латинської імперії. Відповідно, ці артефакти фіксуються в похованнях вельмож Західної Європи та заможних кунів (половців) Угорщини середини — другої половини XIII ст. (Ланго, Полгар 2009, с. 490—491). Додамо, що пряжка ремня 1 має рельєфну розетку на видовженій срібній планці, показову для поясів саме другої половини XIII ст. та срібні стовпці, приклепані до поясної тасьми через рівні проміжки, характерні для XIII ст. Раннє зображення таких стовпців присутнє на статуї графа Еккерхарда, датованій 20—30-ми рр. XIII ст. Широке ви-

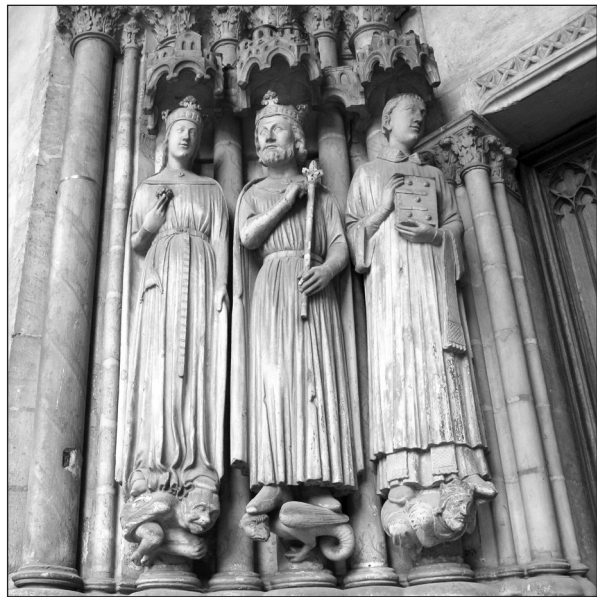

Рис. 1. Королівська пара в готичному портику церкви Сен-Жермен л'Оксерруа, Париж (фото автора)

Рис. 2. Сен-Жермен л'Оксерруа. Збільшене зображення королівських поясів з двома типами розподільчих стовпців, аналогічних поясам зі стовпцями Чингульської Могили

користання таких оздоб на ремнях припадає на другу половину XIII—XIV ст. Стовпці, аналогічні закріплені на ремені 1, прикрашали пояс інфанта де ла Креда в іспанському Бургосі (близько 1275 р.). Присутні стовпці типу ременів 1 та 2 на поясах королівської пари з порталу собору Сен-Жермен л'Оксерруа в Парижі, що в XIV ст. служив королівською капелою Лувра. Вузький пояс королеви прикрашений стовпцями з отвором на стрижні, а на такому ж поясі короля домінують стовпці без отвору, крім одного, розташованого перед пряжкою (рис. 1). Тут важливе сполучення стовпців різного типу на одному поясі (рис. 2).

Понад те, названі дослідники відзначають присутність угорських речей у комплексі Чин-

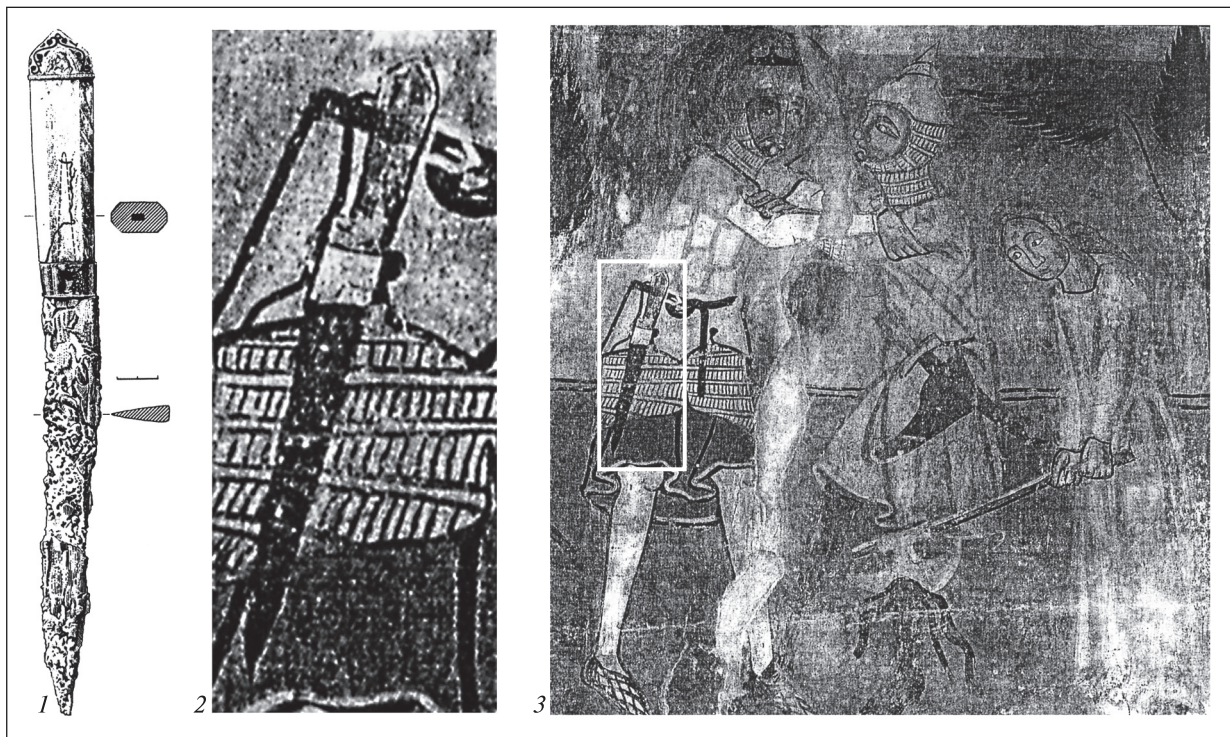

Рис. 3. Бойовий ніж з Чингульської Могили (1) та аналогія йому з поясу Святого Ласло (2) на фресці з епічним двобоєм короля з Куном (3). Репродукція фрески з костюлу в Gelence (Угорщина), люб'язно надана доктором Хіданом Шабо

гульської Могили (Ланго, Полгар 2009, с. 489, 492, 494). Відомі вони й adeptам Юрія Кончаковича, зокрема плетений срібний ланцюг як «абсолютна аналогія чунгульській знахідці з половецького поховання в Угорщині, біля Тисафелдвар» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 53). Проте, останні лишають поза увагою датування кунських поховань в Альфельді 40–60-ми роками XIII ст. (Pálóczi-Horváth 1982, l. 106). Прекрасні аналогії сагайдаку з Чингула є на фресках католицьких церков у Великій Ломниці та Биятовце. Вони наведені в колективній статті, але знову ж таки без зазначення та урахування дат цих споруд (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 43, рис. 1, 5–6). Поза тим, сюжети двобою Св. Ласло з Куном увічнені на фресках понад 30-ти храмів Угорського королівства. Фольклорний сюжет з XI ст. про перемогу St. László та його нареченої Ладиви над жадливим Куном став популярною темою фрескового живопису в церквах з середини XIII ст., а особливо в XIV ст., коли країну заповнили кипчацькі біженці (куни) (Spinei 2003, 250–251, fig. 37).

На особливу увагу заслуговує сюжет кульмінаційної сцени двобою на фресці кінця XIII — початку XIV ст. з костюлу в Gelence (рис. 3), де у св. Ласло на поясі висить бойовий залізний ніж. Він дуже подібний до великого залізного ножа зі срібними оздобами кістяного руків'я,

припасованого до ремня 3 з Чингульської Могили. Голову та шию Куна захищає шолом-шишак із кольчужною бармицею, подібний до знайдених у Чингулі та Ченгеле (Horváth 2001, l. 157). М. Квітницький наголошує на західному походженні ножів з Чингула (Квітницький 2016, с. 55–57), що й підтверджує фреска в Gelence.

Дослідники із Запоріжжя відносять наш комплекс до 70–90-х рр. XIII ст. у розділі, присвяченому монголам та Золотій Орді, посиляючись на дати імпортованого керамічного посуду східного походження (Ельников, Мурзин 2016, с. 246–247, рис. 235–236). Так, аптекарська посудина (альбарело) з Чингульської Могили віднесена до напівфаянсів з підглазуровим розписом з Ірану другої половини XIII–XIV ст. (Коваль 2010, с. 82, ил. 27, 1). Бутиль є біло-глиняною напівмайолікою з підангобним розписом візантійського виробництва середини XIII ст. (Коваль 2010, с. 119, ил. 41, 4).

Уточненню віку Чингульського комплексу допомагають не лише імпортовані престижні та статусні речі, але й така категорія масового матеріалу, як кресала. Дослідження О. Євглевського та Т. Потьомкіної наочно довели, що дволезові кресала замкнутого контуру, овальні та прямокутні, виявлені в похованнях 2-ї половини XIII — 1-ї половини XIV ст. Частина з

них прямо датується джучидськими монетами (Колузаєво, пп. 18, 24) (Евглевский, Потемкина 1996, с. 46—47, рис. 5). У Чингульській Могили знайдено овальне кресало з кременем у шовковому мішечку (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 42, рис. 21).

Ще Н. П'ятишева з подивом відзначала, що російські, а по тому й радянські, археологи ігнорують факти знахідок у кочівницьких похованнях джучидських монет, вперто занижуючи їх вік у своїх періодизаціях комплексів Х—ХІІІ ст. (Пятишева, с. 20, сн. 76). Тоді як ще в 1896—1900 рр. І. Стемпковський розкопав 12 курганів біля м. Тирасполь з похованнями, супроводженими джучидськими монетами. Серед них виокремлюється кург. 228 на землях с. Плоского, де в прямокутній ямі знаходилася дерев'яна труна, збита залізними цвяхами. У ногах чоловіка, орієнтованого на північний захід, стояв шолом із козирком та шишаком, а також згорнута в сувій кольчуга, залізні вістря стріл поруч крижових кісток, вістря спису, ніж, сокирка та гладіш. На грудях виявлені три срібні монети хана Токтогу (1281, 1291—1313 рр.). Поряд із труною лежав загнзаний та осідланий кінь (Гошкевич 1929, с. 109, рис. 10). Схожість цього комплексу з похованнями Чингула та Ченгеле є наочною. М. Горелік включив шоломи з Ченгеле та Плоского до типу монголо-татарських із маскаронем на лобі (Горелік 2010, с. 31—35, рис. 1—4, 6). Найпізніші поховання, аналогічні за ритуалом, біля сіл Каїрка та Радіонівка на півдні Херсонщини (розкопки А. Кубишева) датуються першою половиною ХІV ст., за знахідками гаманців з монетами ханів Узбека та Джанібєка (Толочко 1999, с. 184—192, рис. 44—47). Отже, вервечка останніх яскравих кипчацьких поховань припадає на 1250—1350-ті р. — період становлення Джучидської держави чи цивілізації Золота Орда (Крамаровський 2007, с. 116—117). В. Коваль іменує його ранньозолотоординським, датуючи серединою ХІІІ — першою третьою ХІV ст. (Коваль 2010, с. 192—194).

Але повернемося до реконструкції динамічної долі кипчацьких вигнанців з Чингула та Ченгеле. Народились вони в Дешт-і Кипчак, де між Дніпром та Волгою. Так, зокрема, окреслено батьківщину куна Ченгеле й у цьому ж ареалі поховано особу в Чингульській Могили. До Угорщини обидва воїни потрапили з дозволу короля Бели ІV, разом з ордою Котяна. Прибульці пройшли ритуал хрещення — обов'язкова умова дозволу на поселення. А. Палоці-Хорват зазначає, що процес натура-

лізації кунів, які суто формально сприйняли вимушену християнізацію, тривав впродовж двох-трьох поколінь (Paloczi-Horvat 1989, р. 105—110). Ховаючи Ченгеле біля католицької церкви, куни обкопали цвинтар потрійним кільцем ровів, подібних до рову Чингульської Могили. Поховання Куна Ченгелі було впущене у внутрішній схил центрального з трьох ровів в області Куншаг на лівобережжі Дунаю (Horváth 2001, l. 78).

Після загибелі Котяна 14 березня 1241 р., обидва, ймовірно, опинились серед кунів, що повстали проти короля та відкочували за Дунай, до Болгарського царства (Головко 2007, с. 78—83). Там їхні співвітчизники кумани вже мали союзницькі стосунки з Латинською імперією, встановлені на рік раніше ханом Йона(с). 1241 р. Йона вмирає й латиняни дали опис похорону хана з офірами людей, коней та спорудженням великої могили біля стін Константинополя (Стоянов 2006, с. 249). Понад те, на фрагменті церковної пелени з Чингулу є вишитий текст «ОНА ВОПЫЙ», співзвучний імені Йона. Інтерпретацію тексту наведено вище (Німчук 1989, с. 283). Можемо припустити участь особи з Чингула в похованні Йони. «Імператором» Куманії по ньому став Сороній.

1246 р., Бела ІV, небезпідставно побоюючись нового походу на Захід від монголів з Улусу Джучи, вирішує питання з поверненням орди спадкоємців Котяна назад до Угорщини. Нова угода за традицією скріплена шлюбом доньки «імператора» Куманії Эржебет, по хрещенні Єлизавети, зі спадкоємцем трону Іштваном. На її печатці карбовано: «*Божою волею королева Угорщини та донька імператора Куманії*» (Pálóczi Horváth 1989, р. 78, fig. 47). Приблизно тоді ж на службі у Данила Галицького з'являється орда іншого Котяновича — Тігака. Половецькі загоны вже помічені на боці Данила 17 серпня 1245 р. у переможній битві під Ярославом (Головко 2017, с. 76). Природно, що й ця угода була скріплена шлюбом доньки хана, з його сином Мстиславом Даниловичем (Літопис Руський 1989, с. 410). Десять там шляхи вигнанців розійшлись. Кун Ченгеле остаточно осів на землю в Угорщині, де й був похований на католицькому погості, але все ще за степовим ритуалом у підбої, а Тігак розпочав процес повернення в Дашт-і Кипчак через Галичину.

Присутність кипчаків (половців, кунів) у межах Улусу Джучи обґрунтована на археологічному матеріалі як Надросся (Пятишева 1964, с. 19—34), так і Степу — відкриттями І. Стемпковського, А. Кубишева, дослідників

Чингульської Могили. Найближчою аналогією комплексу останньої є хрестоматійне поховання кочівника в Таганчі на р. Рось (Хойновський 1896, с. 118—125). Ось тільки «емір» із Таганчі був, виходячи з якості поховального приданого, рангом нижче за Чингульського хана, хоча військову амуніцію вони, схоже, замовляли в одній майстерні (Отрошенко, Вовк 2000, с. 86). В останній публікації комплексу з Таганчі польські дослідники синхронізують його з Чингулом і датують кінцем першої половини XIII ст., відзначаючи елементи культури Золотої Орди у половця (Gawgusiak-Lesczyńska, Musianowicz 2002, s. 299, 330—332). Відзначимо, що в Таганчі виявлено срібний з позолотою медальйон з образом Ісуса Христа (Пятышева 1964, с. 39—40, табл. XV, I). Угорські мініатюри 2-ї половини XIII ст. засвідчують, що подібну бляху носив на грудях король Угорщини Ласло Кун (1272—1290), син Єлизавети та його супровід з кунів. (Horváth 2001, l. 48, 52, 54, 201). Схоже, що такий медальйон, вдягнутий на халат східного крою, ймовірно, мав наочно засвідчувати факт хрещення куна.

Заслуговує на увагу запропонована М. Гореліком ідентифікація небіжчика з Таганчі з останнім відомим кипчацьким ханом Ульдамуром (Олдамур, Алдемір), що покинув почет Ласло IV Куна, після поразки в битві на озері Ход в Угорщині (1282 р.), втікши до Улусу Джучі. Визнавши, що припущення В. Отрошенка та Ю. Рассамакіна щодо ототожнення особи з Чингула з ханом Тігаком «очень убедительно», дослідник зосередив увагу на зіставленні імені Ульдамур з назвами м. Володимир (Улайтімур, Уладмур) в «Джамі ат-таваріх» («Зібранні літописів») Рашида ад-Діна. Звідси М. Горелік реконструює християнське ім'я Володимир для Ульдамура та, відповідно, небіжчика з Таганчі. Він також звертає увагу на сигнатуру «В» («веді»), прокреслену на циборіумі з Таганчі, як, ймовірно, першу літеру в імені похрещеного власника коштовної чаші (Горелік 2010а, с. 136—137, рис. 12, I). Міркування московського фахівця цілком узгоджується з попереднім абзацом цієї статті.

Наведені вище матеріали є підставами для припущення, що в могилі над Чингулом поховано хана Тігака чи одного з його родичів по лінії Котяна. Додам, що болгарський історик П. Павлов локалізує орду Тігака (Тегака) в 1256 р. вже у Північному Причорномор'ї. Тоді підрозділ Тігака на чолі зі «скіфом Клеопою» брав участь у розгромі загону своїх одноплемінників — союзників царя Михайла II Асеня (Павлов 2009, с. 391).

Доки триває гостра дискусія в колі дослідників Чингулу, його датування (40—60-ті роки XIII ст.) увійшло до узагальнюючих досліджень (Толочко 1999, с. 116—117; Комар 2009, с. 596; Коваль 2010, с. 119; Ельников, Мурзин 2016, с. 246—247, рис. 235—236). Знаходить визнання й запропонована ідентифікація хана (Комар 2009, с. 594—596; Горелік 2010, с. 136; 2012, с. 90, 102, рис. 8, з; Ельников, Мурзин 2016, с. 246; Моця 2017, с. 30). Хан Тігак у бойових шатах із Чингульської Могили став обличчям золотоординських «темних» віків на землях України-Руси (Ельников, Мурзин 2016, с. 206, рис. 212; Моця 2017, с. 29—30, рис. 5). Ногайці Дагестана вбачають у Тігаку героїчного прашура, ілюструючи текст ківорієм-курушкою з комплексу (Кельдасов 1987, с. 3—4). В альбомі «Армии монголо-татар X—XIV вв.» фігурують останні половецькі (куманські) хани (Чингул, Таганча) серед знаті ранньозолотоординського періоду (Горелік 2002, с. 42—43, рис. 6).

Історична роль Чингульського комплексу полягає в тому, що він віддзеркалює час грандіозного геополітичного зламу, викликаного Хрестовими походами на Схід і першим падінням Константинополя 1204 р. та Великим західним походом монголів і падінням Києва в 1240 р. Між жорнами цих глобальних (у межах Старого світу) військово-політичних рухів опинилися не лише половці (кумани, куни) Дешт-і Кипчаку, але й князівства Київської Русі. Спадкоємці сегментів останньої встали на шлях пошуку нової етнічної та культурної ідентифікації та пошуків інших геополітичних орієнтирів. Для князівств споконвічної Русі таким маяком став Рим. Місія єпископа Петра Акеровича від Михайла Всеволодовича Чернігівського на католицький собор до м. Авіньон та коронація Данила Галицького, освячена Ватиканом, стали помітними кроками до історичного примирення східної та західної гілок християнства перед лицем могутньої воєнної загрози зі Сходу. По католичені половці Тігака принесли на Схід, до Дніпра та Дону, матеріальні прояви елітної європейської культури (лицарські пояси, ювелірні прикраси, коштовний посуд та церковне вбрання). «Потрясіння духовної культури», за висловом М. Квітницького, пережили тоді не лише половці, але й населення Південно-Західної Русі, що надало реемігрантам землі для поселення й сприйняло модні артефакти європейської культури. Без тканин і ювелірних прикрас із Чингульської Могили нині важко уявити історію декоративно-прикладного мистецтва

України доби пізнього Середньовіччя (Кара-Васильєва 2010, с. 238, іл. 15). Показово, що на іконі «Богоматір Одігітрія Волинська» з Покровської церкви в м. Луцьк (перша половина XIV ст.) волхви несуть дари у циборіумах (ківоріях) саме чингульського типу (Цимбала 2010, с. 376, іл. 10).

Кооперація археологів з істориками, філологами, мистецтвознавцями та представниками інших наукових дисциплін у вирішенні озвучених проблем є вельми перспективною, незалежно від кінцевого результату дискусії.

- Галенко О, Рассмакін Ю., Вудфін В., Голод Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка (ч. I). *Археологія*. 2016, № 3, с. 28—48.
- Галенко О, Рассмакін Ю., Вудфін В., Голод Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка (ч. II). *Археологія*. 2016, № 4, с. 42—71.
- Головко О.Б. Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи. *Хазарський альманах*. Київ; Харків; Москва, 2007, вып. 6, с. 78—87.
- Головко О. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235—1246 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2017, т. 27, с. 65—84.
- Голубовський П. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. Київ, 1884.
- Горелик М.В. Армии монголо-татар X—XIV веков. Военское искусство, снаряжение, оружие. Москва: ООО «Восточный горизонт», 2002.
- Горелик М.В. Монголо-татарские шлемы с маскаронами. *Военное дело в Азиатско-Тихоокеанском регионе с древнейших времен до начала XX века*. Владивосток, 2010, вып. 1, с. 28—43.
- Горелик М.В. Половецкая знать на золотоордынской военной службе. *Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова*. Алматы: Изд-во Lem, 2010а, с. 127—186.
- Горелик М.В. Парадные монгольские шлемы XIII—XIV вв. *Военное дело Улуса Джучи и его наследников*. Астана: Фолиант, 2012, с. 84—108.
- Гошкевич В.И. Погребения, датированные джучидскими монетами. Из раскопок И.Я. Стемпковского. *Вісник Одеської комісії краєзнавства, секція археологічна*. Одеса, 1928, ч. 4/5, с. 104—111.
- Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1907, т. II, XI—XIII вік.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Кресала в позднечечевических погребениях Северного Причерноморья. *Донецкий археологический сборник*. Донецк, 1996, вып. 6, с. 20—62.
- Ельников М.В., Мурзин В.Ю. Кочевники Украины. Издание 2-е. Киев: Видавець Олег Філюк, 2016.
- Жуанвиль Ж. де. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика (перевод Г.Ф. Цыбулько, ред. А.Ю. Карачинского, науч. ред. Ю.П. Малинин). Санкт Петербург: Евразия, 2007.

- Кара-Васильєва Т. Золоте гаптування. *Історія декоративного мистецтва України (у 5 томах)*. Київ, 2010, с. 227—238 (Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя, т. I).
- Квітницький М. Деякі коментарі щодо можливої дати створення поховального комплексу на р. Чингул (Чингульський хан). *Архів автора. Рукопис*. 15 с., 12 рис.
- Квитницький М.В. Потрясение в духовной культуре половцев Восточной Европы XIII—XIV ст. (по данным археологии). *Stratum plus*, 2016, № 6, с. 45—68.
- Кельдасов Б. Тигак — кыпшак хан. *Газета Шооллик маяги. Терекли-Мектеб*. 1987, № 67, с. 3—4.
- Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX—XVII века. Москва: Наука, 2010.
- Комар О.В. Східні слов'яни та кочовики степу. *Україна: хронологія розвитку*. Київ: КРІОН, 2009, т. 2, с. 570—624.
- Крамаровский М. «Золотая Орда как цивилизация». *Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Özetleri. 21—24 Mayıs 2007*. Izmir, 2007, с. 116—118.
- Ланго П., Полгар С. Заметки по поводу находки под инвентарным номером 40.10. византийской коллекции в Дамбартон Оуксе (США). *Золотоордынское наследие. Мат-лы МНК «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII—XV вв.)»*. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009, вып. 1, с. 488—500.
- Літопис Руський за Іпатським списком (переклад Л. Махновець). Київ: Видавництво «Дніпро», 1989.
- Мінжулін О. Світський посуд Давньої Русі. *Вісник ювеліра України*. Київ, 2006, № 6, с. 35—43.
- Німчук В. Знахідка з Чингульської Могили. *Наука і культура. Україна: Щорічник*. Київ, 1989, вып. 23, с. 280—284.
- Отрошенко В.В. Чого не відав Чунгул. *Газета «Комсомолец Запоріжжя»*, від 05.08.1982 (3368), с. 4.
- Отрошенко В.В. Раскопки курганов в Запорожской обл. *Археологические открытия 1981 года*. Москва: Изд-во «Наука», 1983, с. 300—302.
- Отрошенко В.В. Могила кипчакского хана на реке Чингул. *Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Özetleri. 21—24 Mayıs 2007*. Izmir, с. 163—166.
- Отрошенко В.В. Угорські мотиви в біографії шляхетного кипчака з Чингульської Могили. *Східний світ*. 2012, № 1, с. 103—107.
- Отрошенко В.В., Вовк Т.А. Золотоординський період в історії половців. *Етноси України: Тюркський світ*. Альманах 2000, Київ, 2000, с. 81—89.
- Отрошенко В.В., Рассмакін Ю.Я. История Чингульского кургана. *Наука и жизнь*. Москва, 1983, № 7, с. 78—80.
- Отрошенко В.В., Рассмакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану. *Археологія*. Київ, 1986, вып. 53, с. 14—36.
- Отрошенко В.В., Рассмакін Ю.Я. Взаимоотношения Руси с половцами в период формирования Золотой Орды (40-е—60-е гг. XIII века). *Международные связи в средневековой Европе. Тез. докл.* Запорожье, 1988, с. 39—40.
- Отрошенко В.В., Рассмакін Ю.Я. Половецкий хан з Чингульського кургану. *Золото степу. Археологія України*. Шлезвіг, 1991, с. 269—271.
- Плетнева С. Ключ нужно искать в русских летописях. *Наука и жизнь*. 1983, № 7, с. 67.
- Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века). Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003.
- Подорож у східні краї Вільгельма де Рубрука, брата ордену міноратів, року Божого 1253 (переклад А. Содомори). *Всесвіт*. 1976, № 9, с. 122—161; № 10, с. 156—187.
- Пріцак О. Коли і ким було написане «Слово о полку Ігоревім». Київська бібліотека давнього світового письменства. Студії. Київ: Вид-во «Обереги», 2009, т. 7.

- Пятышева Н.В. Железная маска из Херсонеса. Москва, 1964.
- Сергеева И. Под Чунгульским курганом. *Газета «Правда»* від 31.01.1982, № 31 {23 192}, с. 8.
- Стоянов В. Куманология. Опыты за реконструкция. София: Академ. изд-во «Проф. Марин Дринов», 2006.
- Сушко К. Про те знає Чунгул. *Газета «Комсомолец Запоріжжя»*, від 17.10.1981, (2980). с. 4.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Київ: Абрис, 1999.
- Хойновский И. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Киев, 1896, вып. 1, с. 118—125.
- Цимбала Л. Художнє ткацтво. *Історія декоративного мистецтва України (у 5 томах)*. Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. Київ, 2010, т. 1, с. 367—376.
- Fingerlin I. Gürtel des hohen und späten Mittelalter. Munich; Berlin, 1971.
- Holod R., Halenko O. The Severe Landscapes of «Mother Sarmatia»: Steppe Ukraine in the Eyes of a Polish Gentleman in 1569. *Harvard Ukrainian Studies*. 2011—2014, № 32, p. 349—376.
- Holod R., Rassamakin Ju. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters 18: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000—1500*. 2013, 4—5, p. 339—381.
- Horváth F. A Csengelei kunok ura és népe. Budapest: Archaeolingua, 2001.
- Otroscsenko V. Egi kpcsak kán temetkezése a Csingul folyónál és a kunok Magyarországon. «*Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde*» IV Nemzetközi Tudományos Konferencia. Budapest, 2010, II Kötet, 1. 341—350.
- Otroscsenko V.V., Rassamakin Ju.Ja. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgan. Die Auffindung. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, 1991, s. 269—271.
- Pálóczi-Horváth A. Régészeti Adatok a Kunok Viseletéhez. *Archaeologia Ertesítő*. 1982, № 1.
- Pálóczi-Horváth A. Pecheneges, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest: Hereditas Corvina, 1989.
- Pokett J., Schrek J., Holod R., Rassamakin Ju., Halenko O., Woodfin W. Architectural Energetics for Tumuli Construction: the Case of the Medieval Chungul Kurgan on the Eurasian Steppe. *Journal of Archaeological Science*. 2016, 75, p. 101—114.
- Spinei V. The Great Migrations in the East and South-East Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca: Imprimeria «Ardialul», 2003.
- Woodfin W.T. Within a Budding Grove: Dancers, Gardens and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan. *The Art Bulletin*. 2016, № 98: 2, p. 151—180.
- Woodfin W., Rassamakin Ju., Holod R. Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littoral in the early Thirteenth Century from the Chungul Kurgan. *Ars Orientalis*. 2010, № 38, p. 155—186.

Надійшла 14.12.2017

В.В. Отрошенко

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины

ПРОБЛЕМЫ ДАТИРОВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ КИПЧАКСКОГО КОМПЛЕКСА ЧИНГУЛЬСКОЙ МОГИЛЫ

Статья является реакцией на исследование О. Галенка, Ю. Рассамкина, В. Вудфина, Р. Голод «Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка» (Археологія 2016, № 3, № 4). Коллектив авторов связывает уникальный комплекс с событиями первой трети XIII в. и личностью Юрия Кончаковича. Предложенная гипотеза явно расходится с датировкой комплекса в первой его публикации (вторая треть XIII в.), утвердившейся в науке. Анализ историографии вопроса и учет позиций специалистов по истории и археологии Дешт-и Кипчак позволяет рассматривать комплекс в контексте событий середины XIII — первой половины XIV в., что соответствует раннему периоду в истории Улуса Джучи. Такая оценка погребального обряда, зафиксированного при исследовании Чингульской Могины, подтверждается письменными источниками и надежно датированными погребениями кипчаков (половцев, куннов) в Поросье и степях от Среднего Дуная до Приазовья. Именно тогда кипчаки еще сохраняли традиционный погребальный ритуал, но уже с явными элементами христианизации, отчетливо проявившимися в анализируемом комплексе. Приведены дополнительные соображения в пользу гипотезы о возможности погребения на р. Чингул хана Тигака.

Ключевые слова: Дешт-и Кипчак, Венгрия, Болгария, Латинская империя, Галицкое королевство, Поросье, Улус Джучи, Тигака

Vitalii V. Otroshchenko

DSc., Professor, the Head of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

PROBLEMS OF DATING AND INTERPRETATION OF THE CUMAN ASSEMBLAGE IN CHYNHUL MOHYLA

The paper is a reaction to the work *Cuman Chief's Trophy from Chunhul Barrow: Reuse, Ritual Functions, and Symbolism* by O. Halenko, Yu. Rassamakin, W. Woodfin, and R. Holod in *Arkheolohiia* 2016, no. 3 and 4. The authors relate the unique assemblage to the events of the first third of the 13th century and the person of Yuri Konchakovych. The proposed hypothesis clearly disagree with the dating of this assemblage in the first publication to the second half of the 13th century approved by other scholars. The analysis of historiography on this issue and the opinions of the experts in history and

archaeology of Desht-i Qipchaq allow considering the assemblage within the events of the period since the middle 13th till the first half of the 14th centuries which corresponds to the early stage in the history of the Ulus of Jochi. Such evaluation of the burial customs of the Chynhul Mohyla is confirmed by the written sources and reliably dated burials of the Kipchaks (the Cumans, the Polovtsi) in the Ros River region and the steppes from the Danube to the Sea of Azov. Just then the Kipchaks still followed the traditional funeral customs, although with evident elements of Christianization which are clearly visible in the analysed assemblage. In the paper, the additional reasons in favour of the hypothesis that Khan Teigak was possibly buried near the Chynhul River are proposed.

Key words: Desht-i Qipchaq, Hungary, Bulgaria, Latin Empire, Halych Kingdom, the Ros River region, the Ulus of Jochi, Teigak.

References

- Elnikov M.V., Murzin V.Yu. Kochevniki Ukrainy. Izdanie 2-e. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2016.
- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. Kresala v pozdnekochevnicheskikh pogrebeniakh Severnogo Prichernomoria. *Donetskii arkeologicheskii sbornik*. Donetsk, 1996, iss. 6, pp. 20-62.
- Fingerlin I. Gürtel des hohen und späten Mittelalter. Munich; Berlin, 1971.
- Golubovskii P. Pechenegi, torki, polovtsy do nashestviia tatar. Kyiv, 1884.
- Gorelik M.V. Armii mongolo-tatar X-XIV vekov. Voinskoe iskusstvo, snariazhenie, oruzhie. Moskva: OOO "Vostochnyi gorizont", 2002.
- Gorelik M.V. Mongolo-tatarskie shlemy s maskaronami. *Voennoe delo v Aziatsko-Tikhookeanskom regione s drevneishykh vremen do nachala XX veka*. Vladivostok, 2010, iss. 1, pp. 28-43.
- Gorelik M.V. Polovetskaia znat na zolotoordynskoi voennoi sluzhbe. *Rol nomadov evraziiskikh stepei v razvitii mirovogo voennogo iskusstva. Nauchnye chteniia pamiati N.E. Masanova*. Almaty: Izd-vo Lem, 2010a, pp. 127-186.
- Gorelik M.V. Paradnye mongolskie shlemy XIII-XIV vv. *Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov*. Astana: Foliant, 2012, pp. 84-108.
- Goshkevich V.I. Pogrebeniia, datirovannye dzhuchidskimi monetami. Iz raskopok I.Ya. Stempkovskogo. *Visnyk Odeskoi komisii kraieznavstva, sektsiia arkeolohichna*. Odesa, 1928, part 4/5, pp. 104-111.
- Grekov B.D., Yakubovskii A.Yu. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1950.
- Halenko O., Rassamakin Yu., Vudfin V., Holod R. Trofei polovetskoho vozhdia z Chunhulskoho kurhanu: pereuzhytok, rytualni funktsii ta symbolika (chastyna I). *Arkheolohiia*, 2016, no. 3, pp. 28-48.
- Halenko O., Rassamakin Yu., Vudfin V., Holod R. Trofei polovetskoho vozhdia z Chunhulskoho kurhanu: pereuzhytok, rytualni funktsii ta symbolika (chastyna II). *Arkheolohiia*, 2016, no. 4, pp. 42-71.
- Holod R., Halenko O. The Severe Landscapes of "Mother Sarmatia": Steppe Ukraine in the Eyes of a Polish Gentlemen in 1569. *Harvard Ukrainian Studies*, 2011-2014, no. 32, pp. 349-376.
- Holod R., Rassamakin Ju. Imported and Native Remedies for a Wounded "Prince": Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters 18: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000-1500*. 2013, no. 4-5, pp. 339-381.
- Holovko O.B. Polovetskyi khan Kotian Sutoievych u politychnomu zhytti Tsentralno-Skhidnoi Evropy. *Khazarskyi almanakh*. Kyiv; Kharkiv; Moskva, 2007, iss. 6, pp. 78-87.
- Holovko O. Skhidna polityka Uhorshchyny v pershe desiatylittia pravlinnia korolia Bely IV (1235-1246 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho un-tu im. Ivana Ohienka (Istorychni nauky)*. Kamianets-Podilskyi, 2017, vol. 27, pp. 65-84.
- Horváth F. A Csengelei kunok ura és népe. Budapest: Archaeolingua, 2001.
- Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. Lviv, 1907, vol. II. XI-XIII vik.
- Kara-Vasyliieva T. Zolote haptuvannia. *Istoriiia dekorativnoho mystetstva Ukrainy (u piaty tomakh). Vid naidavnishykh chasiv do piznoho serednovichchia*. Kyiv, 2010, vol. 1, pp. 227-238.
- Khoinovskii I. Kratie arkeologicheskoe svedeniia o predkakh slavian i Rusi. Kyiv, 1896, iss. 1, pp. 118-125.
- Keldasov B. Tigak - kypshak khan. *Shoolik maiagi. Terekli-Mekteb*, 1987, no. 67, pp. 3-4.
- Komar O.V. Skhidni sloviany ta kochovyky stepu. *Ukraina: khronolohiia rozvytku*. Kyiv: KRION, 2009, vol. 2, pp. 570-624.
- Koval V.Yu. Keramika Vostoka na Rusi IX-XVII veka. Moskva: Nauka, 2010.
- Kramarovskii M. "Zolotaia Orda kak tsivilizatsiia". *Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Özetleri. 21-24 Mayıs 2007*. Izmir, 2007, pp. 116-118.
- Kvitnytskyi M. Deiaki komentari shchodo mozhlyvoi daty stvorennia pokhvalnogo kompleksu na r. Chynhul (Chynhulskyi khan). *Rukopys*, 15 pp., 12 pic.
- Kvitnitskii M.B. Potriasenie v dukhovnoi kulture polovtsev Vostochnoi Evropy XIII-XIV st. (po dannym arkeologii). *Stratum plus*, 2016, no. 6, pp. 45-68.
- Lango P., Polgar S. Zametki po povodu nakhodki pod inventarnym nomerom 40.10. vizantiiskoi kollektsii v Dambarton Oukse (USA). *Zolotoordynskoe nasledie. Materialy MNK "Politicheskaia i sotsialno-ekonomicheskaiia istoriia Zolotoi Ordyy (XIII-XV vv.)"*. Kazan: Izd-vo "Fen" AN RT, 2009, iss. 1, pp. 488-500.
- Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom. Pereklav L. Makhnovets. Kyiv: Vydavnytstvo "Dnipro", 1989.
- Minzhulin O. Svitskyi posud Davnoi Rusi. *Visnyk yuvelira Ukrainy*. Kyiv, 2006, no. 6, pp. 35-43.
- Nimchuk V. Znakhidka z Chynhulskoi Mohyly. *Nauka i kultura. Ukraina: Shchorichnyk*. Kyiv, 1989, iss. 23, pp. 280-284.

- Otroshchenko V.V. Choho ne vidav Chunhul. *Komsomolets Zaporizhzhia*, 1982, 05.08 (3368), p. 4.
- Otroshchenko V.V. Raskopki kurganov v Zaporozhskoi obl. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*. Moskva: Izd-vo "Nauka", 1983, pp. 300-302.
- Otroshchenko V.V. Mogila kipchakskogo khana na reke Chynhul. *Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Özetleri. 21-24 Mayıs 2007*. Izmir, 2007, pp. 163-166.
- Otroshchenko V. Egi kipsak kán temetkezése a Csingul folyónál és a kunok Magyarországon. "Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde" IV Nemzetközi Tudományos Konferencia. Budapest, 2010, II Kötet, II. 341-350.
- Otroshchenko V.V. Uhorski motyvy v biohrafii shliakhetnoho kypchaka z Chynhulskoi Mohyly. *Skhidnyi svit*, 2012. no. 1, pp. 103-107.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Istoriia Chingul'skogo kurgana. *Nauka i zhizn*. Moskva, 1983, no. 7, pp. 78-80.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Polovetskyi kompleks Chynhul'skoho kurhanu. *Arkheolohiia*. Kyiv, 1986, iss. 53, pp. 14-36.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Vzaimootnosheniia Rusi s polovtsami v period formirovaniia Zolotoi Ordy (40-e - 60-e gg. XIII veka). *Mezhdunarodnye sviazi v srednevekovoi Evrope. Tez. dokl. Zaporozhe*, 1988, pp. 39-40.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Polovetskyi khan z Chynhul'skoho kurhanu. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Shlezviih, 1991, pp. 269-271.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Ju.Ja. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgan. Die Auffindung. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, 1991, pp. 269-271.
- Otroshchenko V.V., Vovk T.A. Zolotoordynskiy period v istorii polovtsiv. *Etnosy Ukrainy: Tiurkskyi svit. Almanakh 2000*. Kyiv, 2000, pp. 81-89.
- Pálóczi-Horváth A. Régészeti Adatok a Kunok Viseletéhez. *Archaeologia Ertesítő*, 1982, no. 1.
- Pálóczi-Horváth A. Pecheneges, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest: Hereditas Corvina, 1989.
- Piatysheva N.V. Zheleznaia maska iz Khersonesa. Moskva, 1964.
- Pletneva S. Kliuch nuzhno iskat v russkikh letopisiakh. *Nauka i zhizn*. 1983, no. 7, p. 67.
- Pletneva S.A. Kochevniki yuzhnorusskikh stepei v epokhu srednevekovia (IV-XIII veka). Voronezh: Izd-vo Voronezh. gos. un-ta, 2003.
- Podorozh u skhidni kraii Vilhelma de Rubruka, brata ordena minorativ, roku Bozhoho 1253. Pereklad A. Sodomora. *Vsesvit*. 1976, no. 9, pp. 122-161; no. 10, pp. 156-187.
- Pokett J., Schrek J., Holod R., Rassamakin Ju., Halenko O., Woodfin W. Architectural Energetics for Tumuli Construction: the Case of the Medieval Chungul Kurgan on the Eurasian Steppe. *Journal of Archaeological Science*. 2016, iss. 75, pp. 101-114.
- Pritsak O. Koly i kym bulo napysane "Slovo o polku Ihorevim". *Kyivska biblioteka davnoho svitovoho pysmenstva. Studii*. Kyiv: Vyd-vo "Oberehy", 2009, v. 7.
- Sergeeva I. Pod Chungul'skim kurganom. *Pravda*, 31.01.1982, no. 31 {23 192}, pp. 8.
- Spinei V. The Great Migrations in the East and South-East Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca: Imprimeria "Ardialul", 2003.
- Stoianov V. Kumanologiia. Opyty za rekonstruktsiia. Sofiia: Akadem. izd-vo "Prof. Marin Drinov", 2006.
- Sushko K. Pro te znaie Chunhul. *Komsomolets Zaporizhzhia*, 1981, 17.10 (2980), p. 4.
- Tolochko P.P. Kochevyie narody stepei i Kievskaiia Rus. Kyiv: Abrys, 1999.
- Tsybala L. Khudozhnie tkatstvo. *Istoriia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy (u piaty tomakh). Vid naidavnishykh chasiv do piznoho srednovichchia*. Kyiv, 2010, v. 1, pp. 367-376.
- Woodfin W.T. Within a Budding Grove: Dancers, Gardens and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan. *The Art Bulletin*, 2016, no. 98:2, pp. 151-180.
- Woodfin W., Rassamakin Ju., Holod R. Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littoral in the Early Thirteenth Century from the Chungul Kurgan. *Ars Orientalis*, 2010, no. 38, pp. 155-186.
- Zhuanvil Zh. de. Kniga blagochestivnykh rechenii i dobrykh deianii nashego sviatogo korolia Liudovika (perevod G.F. Tsybulko, eds. A.Yu. Karachinskogo, Yu.P. Malinin). Sankt-Peterburg: Evraziia, 2007.

О.Б. Супруненко *

ПАМ'ЯТІ С.К. КУЛЬЖИНСЬКОГО

Наводиться короткий біографічний нарис відомого музейника, етнографа, географа, природознавця і педагога, огляд його археологічної діяльності та заходів із відзначення 150-річного ювілею С.К. Кульжинського у м. Лубни на Полтавщині у травні 2017 р.

К л ю ч о в і с л о в а: Кульжинський С.К., Лубенський музей К.М. Скаржинської, археологія, нумізматики, писанкарство, природознавство, конференція.

Виповнилося 150 років від дня народження музейника, етнографа, археолога, географа, природознавця і педагога Сергія Климентійовича Кульжинського (1867—1943), одного з перших дослідників писанкарства України і Півдня колишньої Російської імперії. Життя і діяльність вченого та наставника молоді більше ніж на 50 років співпадає в часі з історією міста на Сулі кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. — тисячолітніх Лубен.

Період становлення і зрілості у житті С.К. Кульжинського пов'язаний з Лубенським музеєм К.М. Скаржинської — науково-освітнім приватним закладом меценатки, добродійниці, видавця і колекціонера, що діяв у Круглику під Лубнами в 1885—1906 рр., а пізніше був подарований Полтавському губернському земству, заклавши підвалини остаточного формування Природничо-історичного музею у Полтаві (Супруненко 2000, с. 76).

Унаслідок вивчення історії цього музею з'явилася перша публікація з науковою біографією хранителя та наукового секретаря Лубенського музею К.М. Скаржинської (Супруненко 1999), що базувалася на архівних матеріалах і поодиноких згадках в літературі ХХ ст. про С.К. Кульжинського, з'явилися в світ кілька

праць про нього переважно в контексті вивчення писанкарства чи історії музейництва Полтавщини (детальніше див.: Супруненко 2000, с. 60). Наприкінці століття вже у незалежній Україні життєвий шлях лубенського музейника знайшов висвітлення у деяких роботах автора, які призвели на початку ХХІ ст. до появи детальніших праць та публікацій архівних матеріалів, чималої кількості енциклопедичних статей (напр.: Супруненко, Ханко 2015, с. 677: фотопортр. на с. 678; Ханко 2016, с. 136).

С.К. Кульжинський народився 20 лютого (4 березня) 1867 р. в м. Курськ, у небагатій родині службовця (Кульжинский [1923—1941], арк. 19). Невдовзі його батько залишив сім'ю з п'ятьма дітьми на матір-домогосподарку. Сергію допомогла влаштуватися казенним коштом до пансіону Курської гімназії молодша сестра-вчителька. 1877 р. він був зарахований до Курської гімназії безкоштовно, де був одним із найстарших і кращих учнів. Закінчив курс гімназії 1885 р. зі срібною медаллю, від якої відмовився, обравши грошову винагороду, що дозволило скласти іспити до фізико-математичного факультету Київського університету св. Володимира. Після смерті старшого брата студенту 1887 р. довелося перевестися до Харківського університету.

Фізико-математичне відділення цього вузу С.К. Кульжинський закінчив за спеціальністю «фізика» в 1889 р. На останньому курсі проявив себе в оволодінні знаннями з фізичної географії і метеорології, видав власним коштом тлумачні плани міст Харкова і Курська (План 1888; 1889), та був запрошений для підготовки до професорського звання. За браком аспірантської стипендії випускник змушений був відкласти свій прихід на кафедру, підшукавши місце домашнього вчителя. Він планував заробити кошти і через певний час повернутися до університету.

Саме тоді С.К. Кульжинський скористався рекомендацією Ф.І. Камінського та пропозицією

* СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, poltava_local_museum@ukr.net

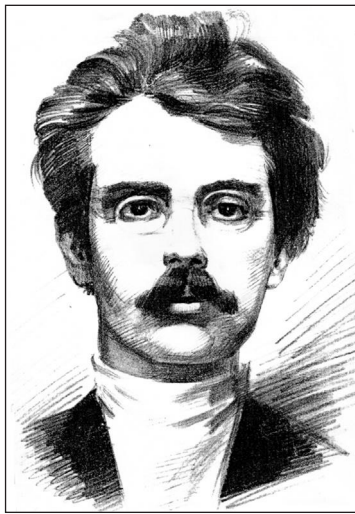

Рис. 1. Сергій Климентійович Кульжинський (1867—1943). За рис. зі збірки І В. Скаржинської

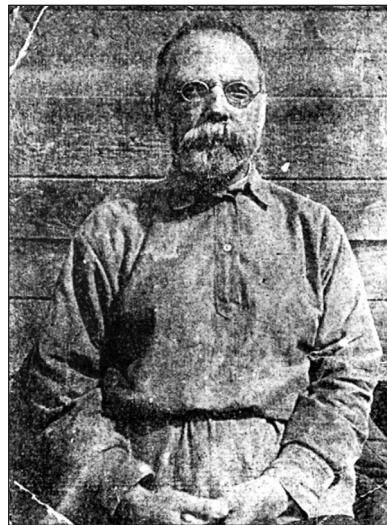

Рис. 2. С.К. Кульжинський. Фото 1942 р.

єю К.М. Скаржинської (Кульжинский [1923—1941], арк. 3—4) щодо приїзду до Лубен. Пізніше він згадував: «Заняття мої [географічними] науками були викликані тим, що в будинку, де я мав уроки, знаходився приватний, але відкритий для всіх бажаючих «Лубенський музей К.М. Скаржинської», з багатими колекціями археологічного, історичного, етнографічного та природничого характеру і з бібліотекою наукового змісту. Я дуже зацікавився як музеєм, так і науками, до яких належали колекції музею, і так, як незабаром після мого приїзду завідуючий музеєм помер, а нові хранителі музею спеціальних знань для його ведення не мали, то й став постійним співробітником його, в якості секретаря, а потім фактичного завідуючого музею» (Там само, арк. 23).

У Лубнах С.К. Кульжинський продовжував вивчати географічну літературу, зібрав власну бібліотеку (Скаржинський 1991, арк. 2), підтримував зв'язки з основними науковими центрами того часу, став членом чи членом-кореспондентом ряду наукових товариств: Російського географічного товариства, географічного й етнографічного відділень Московського Товариства любителів природознавства, етнографії та антропології, Київського природознавців, Казанського і Київського фізикоматематичних (Кульжинский [1923—1941], арк. 53).

Та робота в музеї змінила плани молодого вченого. Він вирішив відмовитися від кар'єри викладача, поринувши у копітку діяльність хранителя збірок, експозиціонера. До того ж, його та К.М. Скаржинську поєднували спільні почуття глибокої поваги і любові, які С.К. Кульжинський проніс через усе життя.

Важливим напрямком музейної діяльності С.К. Кульжинського було археологічне збиральництво. Розуміючи важливість старожитностей для Лубенського музею К.М. Скаржинської та їх значення у Круглику за життя свого попередника Ф.І. Камінського, він залучив до поповнення колекцій відомих київських учених — М.Ф. Біляшівського, В.В. Хвойку, С.А. Мазаракі та ін., які передавали музею частину своїх знахідок. Більшість з таких надходжень здійснювалися через К.В. Болсуновського (Супруненко 2000, с. 62). За С.К. Кульжинського в Круглику почали з'являтися археологічні матеріали зі Стародавнього Єгипту (частина колекції професора-єгиптолога А.В. Прахова), античності, раннього середньовіччя із Середземномор'я та Причорномор'я (Письма К.В. Болсуновского, арк. 12, 44, 55, 75), колекція карасукських бронз і середньовічних залізних наконечників стріл з Мінусинської котловини у Східному Сибіру.

С.К. Кульжинський не тільки поповнював музейні збірки, а й володів дослідницькими навичками і знаннями з класичної археології. Проте, більше цікавився античними речами у колекції Лубенського музею. Саме за його ініціативи музейна збірка почала поповнюватися зусиллями київського агента-постачальника К.В. Болсуновського. В епістолярії С.К. Кульжинського та його записах в інвентарі музею К. М. Скаржинської збереглися відомості про розкопки курганів П.І. Нікіфорова під Ростовом-на-Дону у складі некрополів Єлизаветинського городища — перші археологічні дослідження в околицях античного Танаїсу (Каталог 1906—1912, арк. 48), скарбошукацькі

Рис. 3. Лубни, вул. Гоголя, 10. Будинок, де в 1920—1930-ті рр. проживали К.М. Скаржинська і С.К. Кульжинський із родиною. Меморіальна дошка на будинку

Рис. 4. Лубни, кладовище по вул. Д. Сірика. Надгробок музейника, встановлений у травні 2017 р. Архітектор В.О. Парістий, художник В.О. Пашкевич

руйнування еліністичних могил в маєтку генерала Фадєєва біля с. Парутиного на Миколаївщині 1889 р. (Каталог 1906—1912, арк. 69) тощо. Він же придбав для музею чимало античних монет, зразки розписного посуду класичного й еліністичного періодів з Керчі та Ольвійської хори, окремі амфори (Античная керамика... 1987, с. 8—11) та ін.

На кошти К.М. Скаржинської С.К. Кульжинський провів восени 1896 р. розкопки кургану разом із сином землевласника з с. Хитці Лубенського повіту А.О. Лютецьким (Лютецький 1896, арк. 18—40; Плєскач 1928, арк. 11). Було здійснено дослідження великого насипу скіфського часу висотою 4,8 м і діаметром понад 25 м велися на південний захід від села, в уроч. Коломак (Кулатова, Супруненко 1997, с. 59—61), де пізніше здійснював розкопки директор Лубенського краєзнавчого музею 1920-х рр. І.Я. Плєскач (Плєскач 1927, арк. 11—30; 1928, арк. 3—4). Крім розкопок цього кургану, був укладений план курганної групи із зазначенням навколишніх пам'яток, серед яких уперше згадане Хитцівське давньоруське городище в уроч. Коломак, а також неподалік — городище в уроч. Голова (Городок) (Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 71). На першому з них обстежувалася яма від колодязя і був графіч-

но зафіксований зовнішній вигляд роменсько-давньоруського укріплення (Кулатова, Супруненко 1997, с. 62, рис. 4).

В останній період існування музею у Круглику С.К. Кульжинський звернув увагу на запропоновані катеринославським торговцем старожитностями О. Столяровим уламки бронзового литого казана зі своєрідною рельєфною орнаментациєю, виявленого випадково поблизу с. Переволочна Кобеляцького повіту і придбав їх для музею (Каталог 1906—1912, арк. 101, № 711), розуміючи виняткову наукову цінність знахідки. Як виявилось, ці фрагменти належали унікальному казану гунського часу — першому зі знайдених у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі.

В організаційному плані С.К. Кульжинський не тільки опікувався Лубенським музеєм К.М. Скаржинської, його відвідувачами, представляв заклад у наукових установах, а й розробив його статут (Статут... 1994). Він прагнув завершити каталогізацію музейного зібрання, разом із фахівцями уклав археологічний та історичний реєстри колекцій на основі записів Ф.І. Камінського. Готуючи ці матеріали до видання під керівництвом проф. В.Б. Антоновича, долучив до виконання проекту К.В. Болсуновського й А.П. Зосімовича (Супруненко

Рис. 5. На засіданні конференції. 11 травня 2017 р.

2000, с. 62). З огляду на сказане, вчений секретар Лубенського музею К.М. Скаржинської С.К. Кульжинський входив до кола дослідників лубенського археологічного осередку вивчення старожитностей Середнього Подніпров'я.

Він також активно формував народознавчі і нумізматичні збірки музею. Захоплення нумізматику мало ще київське коріння, коли С.К. Кульжинський підтримував контакти з відомими нумізматами С. Бодилевським, М.П. Чернєвим та ін. Особисті зв'язки з одним із яскравих представників київського нумізматичного осередку К.В. Болсуновським зумовили появу певних інтересів у С.К. Кульжинського в галузі західноєвропейської нумізматики, його обрання членом-кореспондентом Московського нумізматичного товариства (Кульжинський [1923—1941], арк. 52). Тільки особистими зусиллями музейника нумізматична збірка у Круглику збагатилася на 2000 монет (Супруненко 2000, с. 61).

С.К. Кульжинський збагатив колекцію з писанкарства і 1898 р. підготував до друку її багатоілюстрований каталог, а протягом 1900—1904 рр. — його продовження (Кульжинський 1904; 2010), що й досі залишається в рукописі, вивезене 1943 р. до архіву в Бавнд-Бруці у США (Селівачов 1992, с. 25). Дослідження далеко перевершило масштаби музейного каталога, адже включало передмову з викладом мотивації та методики пошукової роботи, огляд наявної на той час літератури з писанкарства, нарис про історію створення і склад круглицької колекції, аналіз походження і виготовлення писанок, опис процесу створення цих витворів народного генію у різних регіонах на кінець XIX ст., класифікаційно-типологічну схему виробів, а також детальний каталог колекції Лубенського музею К.М. Скаржинської, доповнений науково-достовірними чорно-білими і кольоровими рисунками (оригінал-макет ілю-

стративного блоку цього видання виконаний І.А. Зарецьким). Праця С.К. Кульжинського належить до скарбниці кращих творів вітчизняної етнографії та мистецтвознавства й є ґрунтовним дослідженням з писанкарства Східної Європи.

Крім цього, С.К. Кульжинський уклав програму збирання народних писанок, був автором ряду невеликих публікацій з етнографії, ініціатором видання серій листівок «Малоросійские типы» та «Малороссия—Лубенщина», відомої краєзнавчої праці К.П. Бочкарьова «Очерки Лубенской старины».

Етнографічні студії в діяльності С.К. Кульжинського поєднувалися з вивченням природи Лубенщини. Вони не обмежувалися поповненням геологічних колекцій закордонними закупівлями у всесвітньовідомій фірмі «Krantz in Bonn» з Німеччини, очолюваної Ф.Л. Кранцем (1859—1926). Музейник описував зразки місцевих мінералів зі зборів київських професорів К.М. Феофілактова і П.Я. Армашевського, долучав до геологічної збірки знахідки свого наставника Ф.І. Камінського з обстежень третинних і четвертинних нашарувань біля Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, розкопок курганів та поселення на Лисій Горі під Лубнами. До речі, на початку XX ст. лубенська геологічна колекція, зібрана за ініціати-ви С.К. Кульжинського, вважалися у Полтаві за «розкішну», розміщуючись в окремій залі та мансардному ліхтарі Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (Отчет... 1908, с. 2).

У плані консультування з питань формування геологічної збірки С.К. Кульжинський звертався до багатьох науковців, зокрема, 1901 р. до приват-доцента Московського університету, геолога і мінералолога, майбутнього академіка В.І. Вернадського, який відвідав Круглик 1901 р. (Кульжинський 1902, арк. 1—1 зв.), зустрічався з ним у Москві 1902 р. (Халімон 2017, с. 71, рис. 8—9).

Роки керівництва Лубенським музеєм К.М. Скаржинської для С.К. Кульжинського не минули даремно. Він був добре відомий у середовищі музейників України і Росії, шанований колегами за кордоном. Розуміючи невідворотність революційних подій, втрачаючи засоби на утримання музею, керівники Круглицького музейного осередку вирішили передати його громаді з метою створення міського загальнодоступного закладу (Супруненко 2000).

Під час проведення переговорів з Лубенською міською думою 1905 р. С.К. Кульжин-

ський отримав пропозицію К.М. Скаржинської виїхати за кордон для підготовки їх сина Ігоря до вступу в реальну гімназію, а потім до Лозанського університету. 1906 р. відбув спочатку на Адріатичне узбережжя Італії, а потім до Швейцарії, де в Лозанні і передмістях жив разом із К.М. Скаржинською до 1914 р. В цей час він кілька разів подорожував по Середземномор'ю і Швейцарії, в Лозанні та Давосі контактував з представниками інтелігенції на еміграції, діячами різних партій, співпрацював у журналі «За рубежом». Його погляди були співчутливими до соціал-демократичного руху, а особисті знайомства з лідерами більшовиків та меншовиків (В.І. Ульяновим, Й.В. Джугашвілі, О.М. Пешковим, Ю.Й. Мартовим, Ф.І. Данном та ін.) згодом дозволили пережити страшну смугу сталінських репресій (Супруненко 2000).

1914 р. С.К. Кульжинський повернувся в Україну, жив у Києві, Полтаві. 1916 р. приїхав до Лубен, де викладав географію, природознавство і математику в змішаній (зі спільним навчанням хлопчиків та дівчат) національній гімназії О.М. Климової — доньки К.М. Скаржинської і своєї вихованки, а в 1917—1930-х рр. працював у лубенських школах головою педради та директором.

У 1920—1923 рр. очолював Лубенський Український Народний музей у час, коли в ньому «не було ні тепла, ні освітлення, ні зарплати» і зберіг цей заклад від знищення (Кульжинський [1923—1941], арк. 42). 1930 р. С.К. Кульжинського запросили до відкритого в Лубнах Інституту соціального виховання (пізніше педагогічного, потім учительського), де він за конкурсом обійняв посаду доцента фізики, виконував обов'язки завідувача кафедри фізики і математики, викладав астрономію, читав курс фізичної географії. Після виходу на пенсію в 1935 р. продовжував викладацьку діяльність майже до захоплення Лубен гітлерівцями.

На його утриманні з 1923 р. знаходилася залишена сином — І.М. Скаржинським — сім'я у складі двох дітей — онуків К.М. Скаржинської — Всеволода і Вадима, їх матір — Наталія Георгіївна Скаржинська, бабуся — Олександра Сильвестрівна Касяненко, яким педагог замінив голову родини (Кульжинський [1923—1941], арк. 54).

С.К. Кульжинський до останніх днів життя підтримував К.М. Скаржинську, а після її смерті 1932 р. присвятив себе вихованню усиновлених онуків — згодом відомих українських геологів — проф. Київського університету Всеволода Ігоровича та Вадима Ігоровича Скар-

жинських. В.І. Скаржинський повідомляв, що до 1928 р. їх родина та С.К. Кульжинський мешкали у Лубнах, в одному будинку зі К.М. Скаржинською (вул. Гоголя, 10), пізніше — німецька меценатка перебралася до Круглика і зв'язок із нею підтримувався вже епізодично. *«Це була взірцево освічена, істинно інтелігентна людина з високими гуманними принципами, працелюбством і постійним прагненням до самовдосконалення, — писав В.І. Скаржинський. — Це вже на моїй пам'яті — його глибоко шанували і цінили в Лубенському педінституті, де він працював, за професіоналізм і щирість душі. ... Все життя С.К. Кульжинського — це данина поваги, точніше — поклоніння і любові К.М. [Скаржинській]. Думаю, що і нас з братом він взяв під свою опіку в ім'я цієї любові...»* (Скаржинський 1991, арк. 1—2).

Під час Другої світової війни С.К. Кульжинський залишився в окупації у Лубнах із родиною. Був виселений загарбниками із власної квартири, повернувся до неї після виїзду гітлерівців за пару тижнів до смерті. Помер 20 квітня 1943 р., не дочекавшись визволення міста. Через місяць після смерті був оштрафований міською управою за самочинне зайняття квартири. До речі, сума штрафу була вилучена шляхом погроз з його невістки, а квартиру рідним так і не повернули навіть після поновлення радянської влади (Тимофеев 1973, арк. 14—15).

Діяльність С.К. Кульжинського завершувала собою останній етап в історії Лубенського музею К.М. Скаржинської — час переростання закладу у цілком сформований краєзнавчий музей, відкритий для відвідувачів та екскурсійних груп, з розгорнутою видавничою і науково-освітньою роботою. Разом із завідувачем музею К.М. Скаржинська прийняла відповідальне і щиро безкорисливе рішення про передачу коштовного зібрання губернській громаді Полтавщини, котре і лягло в основу колекцій сучасного Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського. Саме зусиллями С.К. Кульжинського влітку 1906 р. зібрання було повною мірою передане в дар Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства, перевезене в 4-х вагонах до Полтави залізницею.

150-річний ювілей С.К. Кульжинського закономірно вплинув на появу нових досліджень про наукову і музейну діяльність одного з хранителів Лубенського музею К.М. Скаржинської, популяризацію його творчої спадщини, встановлення нових фактів у біографії, вивчення його спадку.

Принаймні, привернула увагу нащадків до подвижницького життєвого шляху С.К. Кульжинського наукова конференція, проведена 11–12 травня 2017 р. у м. Лубни Полтавської обл. зусиллями Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської ОДА, Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського, управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міської ради та Лубенського краєзнавчого музею, що зібрала близько 30 археологів, істориків, етнографів та музеєзнавців з Києва, Лубен, Опішні, Полтави, Сум, Харкова, а також наукову і краєзнавчу громадськість міста на Сулі. Робота конференції проходила в залах картинної галереї Лубенського краєзнавчого музею та Лубенської міської бібліотеки для дорослих.

На відкритті зібрання з привітанням до присутніх звернувся Лубенський міський голова *Олександр Грицаєнко*, який познайомив присутніх з колом міських пам'яток охоронних заходів, основними моментами з проекту реекспозиції Лубенського краєзнавчого музею та новими виданнями зі стародавньої і сучасної історії Лубен. Про пріоритети пам'яткоохоронної діяльності, збереження археологічних й історичних пам'яток на Лубенській землі йшлося у виступі провідного спеціаліста відділу охорони культурної спадщини Управління культури Полтавської ОДА *Ірини Шерстюк*.

Документально-біографічну частину конференції склали доповіді автора «Сергій Климентійович Кульжинський: музейник, етнограф і педагог (до 150-річчя від дня народження)», наукового співробітника Лубенського краєзнавчого музею *Тамари Дяченко* «Працівник духу» Лубенського краю», виступи правнучки К.М. Скаржинської, наукового співробітника Центральної геофізичної обсерваторії Гідрометслужби України *Ірини Скаржинської*, директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації *Ірини Кулатової*, співробітника ДП «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, лубенця *Олександра Сидоренка* та ін.

Археологічна тематика, пов'язана з проблематикою діяльності С.К. Кульжинського *Юрія Шилова* «Походження та сутність писанкарства», *Костянтина Мироненка* та *Олександра Супруненка* «Пам'ятки археології на Замковій горі у місті Лубни», завідувача відділу палеогончарства Інституту керамології НАН України *Анатолія Гейка*, к. і. н. *Романа Рейди*, директора Лубенського краєзнавчого музею *Віктора*

Верещаки та старшого наукового співробітника Музею-заповідника А.С. Макаренка *Сергія Сапегіна* «Матеріали черняхівської культури Лубенського краєзнавчого музею», провідного наукового співробітника Історико-культурного заповідника «Більськ» *Віктора Приймака* «До вивчення роменсько-давньоруських пам'яток лубенської ділянки Посулля», *Ірини Власенко* «Колекція дрібної культової металопластики Лубенського музею Катерини Скаржинської».

За матеріалами доповідей і повідомлень до проведення конференції виданий збірник наукових праць, що був презентований лубенцям «Старожитності Посулля. Пам'яті С.К. Кульжинського (1867–1943)» (Київ, 2017).

Перед початком роботи конференції у картинній галереї Лубенського краєзнавчого музею відкрита підготовлена науковцями Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського виїзна виставка — «Науковець, музейник і педагог (до 150-річчя від дня народження С.К. Кульжинського)». На ній репрезентовано близько 100 різнопланових оригінальних експонатів з природознавства, археології й етнографії, видання та іконографічні матеріали Лубенського музею К.М. Скаржинської.

Учасники конференції відвідали пам'ятки археології території м. Лубни, Мгарський монастир, приміщення Лубенського краєзнавчого музею, де проводиться ремонт напередодні відзначення 100-річчя від дня заснування, останній будинок, де жили в 1920 — на початку 1930-х рр. К.М. Скаржинська і С.К. Кульжинський, позначений меморіальною дошкою (вул. Гоголя, 10), а також побували на старому міському кладовищі на могилі Сергія Климентійовича Кульжинського. До ювілею тут міською громадою встановлена чорногранітна плита-надгробок. Вона має зображення вгорі хреста, внизу кошика з писанками та свічки, між якими розміщений пам'ятний напис на вісім рядків: «Кульжинський / Сергій Климентійович / (4.03.1867—20.04.1943) / відомий музейник, / педагог та етнограф / Основоположник / вивчення мистецтва / народної писанки» (архітектор В.О. Парістий, художник В.О. Пашкевич).

Таким чином, результатом підготовки і проведення наукового меморіального заходу стало увічнення пам'яті та вшанування визначного подвижника на культурницькій ниві — етнографа, музейника, археолога і педагога, людини, яка уславила м. Лубни, доклала чимало зусиль до визнання його одним з невеликих, проте добре відомих центрів розвитку вітчизняного музейництва.

Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: каталог (авт.-сост. А.Б. Супруненко). Полтава, 1987.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу у с. Хитці в Лубенському Посуллі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава, 1997, № 1—2, с. 59—63.

Кульжинский С.К. Описание коллекции народных писанок. (На основе собрания Лубенского музея Е.Н. Скаржинской). Предисл. В.А. Мокляка. Харьков: Изд-во «Сага», 2010. Передрук. Кульжинский С.К. Лубенский музей Е.Н. Скаржинской. Описание коллекции народных писанок: вып. 1. Москва, 1899.

Отчет о Естественнo-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1907 год (сост. Олеховский М.А.). Полтава: тип. Старожицкого М.Л., 1908.

План Курска (масштаб в дюйме 250 сажень) (сост. Кулжинским [С.К.]). Харьков: тип. Варшавчика, 1889. 1 л.

План Харькова (масштаб в дюйме 250 саж.) (сост. Кульжинским [С.К.]). Харьков: тип. Варшавчика, 1888. 1 л.

Селівачов М. Повернення з вирію. *Образотворче мистецтво*. Київ, 1992, № 1, с. 25—26.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. Київ: Наукова думка, 1982.

Статут Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської. *Полтавський археологічний збірник*. Полтава: Полтав. літератор, 1994, число друге, с. 165—166.

Супруненко О. Сергій Кульжинський — дослідник писанкарства, етнограф і музейник. *Християнські старожитності Лівобережної України*. Полтава: Археологія, 1999, с. 150—161.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М. Скаржинської. Київ; Полтава: Археологія, 2000.

Супруненко О.Б., Ханко В.М. Кульжинський Сергій Климентійович. *Полтавіка. Полтавська енциклопедія (у 12 томах). Образотворче і декоративне мистецтво, т. 9, кн. 1*. Полтава, 2015.

Халімон О.В. З історії однієї природничої колекції. *Старожитності Посулля. Пам'яті С.К. Кульжинського (1867—1943)*. Київ, 2017, Вип. II, с. 66—74.

Ханко В.М. Кульжинський Сергій Климентійович (20.02(04. 03).1867, м. Курськ, Росія — 20.04.1943, м. Лубни, Полтавської обл.). *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2016, т. 16.

Архівні джерела

Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губерньського земства (укл. Зарецький І.А., Щербаківський В.М.). Полтава, 1906—1912. *Фонди ПКМВК ім. В. Кричевського*, т. 1.

Кульжинський С.К. Письмо к В.И. Вернадскому от 19 марта 1902 г. *Архів Російської академії наук*, ф. 518, оп. 3, спр. 898.

Кульжинский С.К. Лубенский музей Е.Н. Скаржинской. Описание коллекции народных писанок, вып. 2. Рукопись, 1904 г. *Фонди Православного церковного музею-бібліотеки у Саунд-Бавнд-Бруці (Нью-Джерсі, США)*.

Кульжинский С.К. Curriculum vitae; біограф. Документи [1923—1941]. *Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації*, м. Полтава, ф. 18, спр. 6. 64 арк.

Лютецкий А. Дневник [археологических раскопок кургана у с. Хитцы Лубенского уезда]. Рукопись. Хитцы, 23 сентября — 9 октября 1896 г. *Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського*, м. Полтава, спр. 03-144/1, арк. 18—40.

Письма К.В. Болсуновского к С.К. Кульжинскому. *Державний архів Полтавської області*, м. Полтава, ф. 222, оп. 1, спр. 168.

Плескач І.Я. Археологічні досліді в районі Тишківської та Хитцяньської с/Р, Вовчанського району: звіт. 1.IX.—11.X.1927 р. *НА ІА НАНУ*. Ф. ВУАК. спр. 548, арк. 11—32.

Плескач І.Я. Коротенький звіт за археологічні досліді та розвідки в межах Хітцяньської, Тишківської та Лучанської с/Р Вовчанського р-ну. *НА ІА НАНУ*. Ф. ВУАК. Спр. 202/12, арк. 3—5.

Скаржинський В.І. Лист до Полтавського краєзнавчого музею від 28 серпня 1991 р. *Поточний архів ПКМВК*. Вх. № 523 від 4.09. 1991 р. 2 арк.; копія: Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, м. Полтава. Ф. 18.

Тимофеев С.А. Мемуары о городе Лубнах. — Рукопись, машинопись, 1973 г. *Лубенський міський державний архів*. Ф. 74, оп. 1, спр. 1.

Надійшла 25.10.2017

А.Б. Супруненко

Кандидат исторических наук, директор Полтавского краеведческого музея им. Василия Кричевского, poltava_local_museum@ukr.net

ПАМ'ЯТИ С.К. КУЛЬЖИНСКОГО

Исполнилось 150 лет со дня рождения одного из первых исследователей писанкарства Украины, сотрудника музеев, этнографа, археолога, географа и педагога Сергея Климентиевича Кульжинского (1867—1943). Жизнь и деятельность ученого на более чем полстолетия во времени связаны с историей города Лубны.

Жизненному и творческому научному пути ученого и музейного сотрудника посвящено совсем немного публикаций, в которых заметны лакуны в биографии исследователя. Статья ставит цель определенным образом восполнить эти пробелы.

К юбилею восполнено много новых фактов в биографии исследователя древностей Посулля, составлен его биографический очерк с обзором собирательской, археологической и издательской деятельности. Особо подчеркнута роль С.К. Кульжинского в формировании собрания Лубенского музея Е.Н. Скаржинской, передаче коллекций этого музея в дар Естественнo-Историческому музею Полтавского губернского земства.

Приводятся новые данные по позднему лубенскому периоду жизни ученого как руководителя Лубенского Украинского Народного музея, преподавателя и доцента Лубенского Института социального воспитания (позже педагогического, затем учительского института), а также времени фашистской оккупации города.

Установлены места смерти и погребения С.К. Кульжинского. Представлены фото и описание плиты-надгробия на могиле ученого на старом Лубенском городском кладбище по ул. Д. Сирька, установленной в предверии юбилея. Исследование дополнено кратким отчетом о научной конференции, проведенной в г. Лубны Полтавской области в мае 2017 г.

К л ю ч е в ы е с л о в а: С.К. Кульжинский, Лубенский музей Е.Н. Скаржинской, писанкарство, археология, нумизматика, природоведение, конференция

Oleksandr B. Suprunenko

PhD, Director of the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum, poltava_local_museum@ukr.net

IN MEMORY OF S.K. KULZHYNISKYI

It is 150th anniversary of Sergii Klymentiiiovych Kulzhynskiy (1867—1943), one of the first explorers of pysanka-making in Ukraine, museums employee, ethnographer, geographer and pedagogue. His life and work was connected to the history of Lubny for more than half of a century.

Life and scientific path of Lubny scholar and museum employee was not observed in numerous publications and some great gaps in his biography can be noticed. The article aims to fill these gaps in some way.

Many biographical facts about life of the explorer of the Sula River area antiquities are found, his biographical sketch with synopsis of his archaeologic and publishing activity is composed. S.K. Kulzhynskiy's role in forming the K.M. Skarzhynska Lubny Museum gathering, passing its collection as a gift to the Natural Historic Museum of Poltava Governorate Zemstvo is specially outlined.

Presented are the new data concerning the late-Lubny life period of the scholar as a Head of the Lubny Ukrainian Folk Museum, a reader and docent of the Lubny social Training Institute (later Pedagogic and Teacher-training Institute), and the time of occupation of the town by the fascists.

Places of death and burial of S.K. Kulzhynskiy are found. Photos and description of gravestone on scholar's grave at old Lubny town cemetery down D. Sirk Street, placed before the anniversary, are presented. The paper is supplied with a brief report on a scientific conference in Lubny of Poltava Oblast in May, 2017.

К е у о р д с: Kulzhynskiy S.K., the K.M. Skarzhynska Lubny Museum, archaeology, numismatics, pysanka-making, nature science, conference

References

- Antichnaia keramika v sobranii Poltavskogo kraevedcheskogo muzeia: katalog (avt.-sost. A.B. Suprunenko). Poltava, 1987.
- Khalimon O.V. Z istorii odniiei pryrodnychoi kolektsii. Starozhytnosti Posullia. *Pamiaty S.K. Kulzhynskoho (1867-1943)*. Kyiv, 2017, iss. II, pp. 66-74.
- Khanko V.M. Kulzhynskiy Serhii Klymentiiiovych (20.02(04.03).1867, m. Kursk, Rosiia - 20.04.1943, m. Lubny, Poltavskoi obl.). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, 2016, vol. 16.
- Kulatova I.M., Suprunenko O.B. Kurhan skifskoho chasu u s. Khyttsi v Lubenskomu Posulli. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. Poltava, 1997, no 1-2, pp. 59-63.
- Kulzhynskii S.K. Opisanie kollektsii narodnykh pysanok. (Na osnove sobraniia Lubenskogo muzeia E.N. Skarzhynskoi). Predisl. V.A. Mokliaka. Kharkiv, 2010. Peredruk [Kulzhynskiy S.K. Lubenskiy muzei E.N. Skarzhynskoi. Opisanie kollektsii narodnykh pysanok: Iss. I. Moskva: typ. Skoropechati A.A. Levensona, 1899].
- Otchet o Estestvenno-Istoricheskom muzee Poltavskogo Gubernskogo Zemstva za 1907 god (sost. M.A. Olekhovskii). Poltava: tip. Starozhytskogo M.L., 1908.
- Plan Kharkova (masshtab v diuime 250 sazhen.) (sost. i isp. Kulzhynskim [S.K.]). Kharkiv: tip. Varshavchika, 1888.
- Plan Kurska (masshtab v diuime 250 sazhen.) (sost. i isp. Kulzhynskim [S.K.]). Kharkiv: tip. Varshavchika, 1889.
- Selivachov M. Povernennia z vyriiu. *Obrazotvorche mystetstvo*. Kyiv, 1992, no 1, pp. 25-26.
- Statut Lubenskoho muzeiu Kateryny Mykolaivny Skarzhynskoi (publ. V.V. Korotenka, koment. ta prym. O.B. Suprunenka). *Poltavskiy arkheolohichniy zbirnyk*. Poltava: Poltav. literator, 1994, chyslo druhe, pp. 165-166.
- Suprunenko O. Serhii Kulzhynskiy - doslidnyk pysankarstva, etnohraf i muzeinyk. *Khrystyianski starozhytnosti Livoberezhnoi Ukrainy*. Poltava: Arkheolohiia, 1999, pp. 150-161.
- Suprunenko O.B. Arkheolohiia v diialnosti pershooho pryvatnoho muzeiu Ukrainy: Lubenskiy muzei K.M. Skarzhynskoi. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia, 2000.
- Suprunenko O.B., Khanko V.M. Kulzhynskiy Serhii Klymentiiiovych (20.02/04.03.1867, m. Kursk, Rosiia, 20.04.1943, m. Lubny, raitsentr Poltavskoi obl.). *Poltavika. Poltavska entsyklopediia (u 12 tomakh). Obrazotvorche i dekoratyvne mystetstvo, vol. 9, book 1*. Poltava, 2015.
- Sydorenko H.O., Makhno Ye.V., Telehin D.Ya. Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Poltavska oblast. Kyiv: Naukova dumka, 1982.

ВАСИЛЬ ПРОКОПОВИЧ ЛЮБІН 70 років на передньому краї науки

У січні 2018 р. виповнюється 100 років Василю Прокоповичу Любіну, нашому колезі-археологу, відомому палеолітознавцю, вченому зі світовим ім'ям, доктору історичних наук, професору, провідному науковому співробітникові-консультанту відділу палеоліту Інституту історії матеріальної культури РАН.

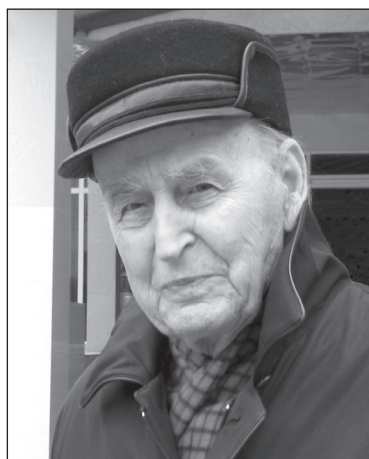
Рідкісний приклад довгого життя! Дивовижний приклад наукового довголіття! Без малого 70 років В.П. Любін активно займається проблемами дослідження давнього кам'яного віку, особливу увагу приділяючи вивченню старожитностей Кавказу. За цей час зроблено чимало: відкриття і дослідження пам'яток, написання книжок і статей, виголошення доповідей і повідомлень.

Людина, що навіть просто чимало пожила на світі, вже викликає почуття поваги — до прожитих нею років, до накопиченого життєвого досвіду. Ще більшу повагу і захоплення викликає довголіття, поєднане з ясністю розуму, діяльною думкою, активною творчою життєвою позицією.

Якщо, до того ж, людина з радістю передає свої знання іншим, якщо вона зуміла присвятити своє життя не кар'єрі і нескінченним перегонам за благами, якщо збирала думки і спостереження, а не матеріальні цінності — вона стає гідним зразком для наслідування, принаймні, для тих, хто хоче наслідувати такий приклад.

Саме такий надихаючий приклад для наслідування в невинному і безкорисливому науковому пошуку дає нам Василь Прокопович, наш сучасник і, в той же час, класик дослідження палеоліту Кавказу, продовжувач традицій петербурзької (ленінградської) палеолітичної школи, засновник власної наукової школи.

Українець за походженням, В.П. Любін народився 13 січня 1918 р. в м. Миколаїв, на пів-

дні тодішньої УНР, в сім'ї вихідців з с. Велика Клітна, що під Красиловим на Проскурівщині (нині Хмельниччині). Дитинство і юність збіглися з громадянською війною, післявоєнною розрухою, голодом, складним міжвоєнним періодом. Після навчання на робітфаку юнак вступив до Одеського державного університету, історичний факультет якого закінчив у 1941 р.

Тут же, в Одесі, у липні 1941 р. він був призваний до армії. З літа 1942 р., після закінчення Горьківського училища зенітної артилерії, В.П. Любін брав участь в боях у складі Західного, Брянського, Першого і Другого Прибалтійських фронтів, був нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної Війни II ступеня, багатьма медалями. Переможний травень 1945 р. зустрів у Східній Пруссії. Потім довелося взяти участь у боях в Маньчжурії. Капітан В.П. Любін демобілізувався зам. начальника штабу артполка у 1946 р.

Мирну працю В.П. Любін розпочав з педагогічної діяльності в Кутаїсі, потім у Цхинвалі, де він працював директором школи. Саме тут, у Південній Осетії, в 1949 р. він уперше без-

посередньо познайомився з археологією, беручи участь в роботах експедиції Державного Ермітажу. В.П. Любін усвідомлював, що саме археологія — його покликання. У 1950 р. він вступив до очної аспірантури при ПМК РАН і почав, під керівництвом Б.Б. Піотровського, трудитися над кандидатською роботою, присвяченою первісним старожитностям Південної Осетії. Однак, уже в 1951 р., після виявлення ним під час власних польових досліджень перших давніх кам'яних виробів, він розумів, що справою його життя стане палеолітознавство. У 1953 р. В.П. Любін захистив дисертаційну роботу «Каменный век Юго-Осетии». З 1 січня 1950 р. його зараховували до штату ПМК і з того моменту дослідник працював тут спочатку як м. н. с., потім н. с., с. н. с., в. н. с. У 1975 р. виконував обов'язки завідувача Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, у 1978—1988 рр. завідував відділом археології палеоліту. У 1976 р. В.П. Любін захистив докторську дисертацію «Мустьерские культуры Кавказа». У 1998 р. отримав звання професора. З 1955 по 1987 рр. керував Кавказькою палеолітичною експедицією, з 2004 р. по теперішній час — постійний учасник Вірмено-Російської археологічної експедиції.

Областю незмінних наукових інтересів В.П. Любіна є ранній і середній палеоліт Кавказу, суміжних територій Близького Сходу та Східної Європи, початкове заселення Євразії, техніко-морфологічний аналіз кам'яних інструментів, проблеми палеоекології і геохронології, методика вивчення печерних комплексів. Цим темам присвячені численні авторські та колективні монографії та понад 300 статей.

Фундаментальним є внесок В.П. Любіна у розробку і практичне застосування комп-

лексного підходу до вивчення палеолітичних пам'яток. Не менш значимими є практичні результати застосованої ним методики ретельного мікростратиграфічного та планіграфічного контролю культуровмісних відкладів. Чимало розробок і підходів до класифікації кам'яного інвентарю успішно застосовуються при дослідженні палеолітичних колекцій різних країн. Не втрачають актуальності запропоновані В.П. Любіним підходи до інтерпретації даних, отриманих при дослідженні пам'яток середнього та нижнього палеоліту. Величезний інтерес викликають відкриття останніх років, пов'язані з виявленням свідчень найдавнішого етапу освоєння Кавказу та прилеглих територій.

Чимало сучасних дослідників палеоліту — це учні В.П. Любіна. Перш за все, слід назвати ім'я його учениці й супутниці життя О.В. Беляєвої. Серед учнів і послідовників імена таких активно працюючих, відомих і авторитетних вчених як Х.А. Амірханов, М.К. Анісюткін, Л.Б. Вішняцький, С.О. Кулаков, Б.Г. Єрицян, А.К. Джафаров, М.М. Мансуров, Л.В. Голованова, В.Б. Доронічев, М.В. Шуньков і багато інших. Ще ширшим є коло колег і сучасників, які працювали або й досі працюють поруч з ювіляром, або ж тих, хто сприйняв і творчо засвоїв наукові ідеї і польовий досвід В.П. Любіна опосередковано, через його наукові праці. Безсумнівний вплив ідей В.П. Любіна і на українських дослідників палеоліту.

Від щирого серця і з радістю вітаємо ювіляра, бажаємо йому здоров'я, енергії, душевних і фізичних сил! І, звичайно, нових звершень, знахідок і відкриттів на один раз і назавжди обраному ним шляху невпинного наукового пошуку!

*В.М. СТЕПАНЧУК,
кандидат історичних наук, відділ кам'яної доби
Інституту археології НАН України*

О.Б. Супруненко

ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ЯКОВИЧА РУДИНСЬКОГО (конференція до 130-річчя від дня народження)

Нещодавно виповнилося 130 років від дня народження широко відомого в Україні і поза її межами фахівця в галузі первісної археології, мистецтвознавства, організатора науки, пам'яткоохоронця і музеєзнавця Михайла Яковича Рудинського (1887—1958). Так склалося, що на життєвому етапі його становлення доля вченого виявилася пов'язаною з Полтавою та Полтавським краєзнавчим музеєм, керівником якого він був і якому віддав шість років життя.

Інтерес до творчої спадщини й біографії широко знаного дослідника не вщухає. Свідченням цього є вихід у світ за останню третину століття чималої кількості публікацій про вченого, наявність досліджень, що з'явилися набагато раніше, підготовлених рідними, колегами, учнями Михайла Яковича, а також краєзнавцями, мистецтвознавцями, літературознавцями та ін. Доречно навести й оцінку діяльності дослідника свого часу одним із фахівців у галузі первісної археології, академіка О.П. Окладниковим про те, що Михайло Якович Рудинський був *«одним із тих основних і ведучих працівників української археології, з чийм ім'ям і невтомною діяльністю нерозривно пов'язаний ряд найважливіших відкриттів і досліджень у цій галузі, місце яких в археології ... не вимагає пояснень»* (Окладников 1948). За півстоліття творчої праці вчений збагатив археологічну науку чималою низкою першорядних здобутків. Та і в інших галузях знань, діяльності на музейній і культурницькій ниві, навіть у поезії він полишив яскравий самотній слід.

У Полтаві добре знають ім'я М.Я. Рудинського. Тут навесні 1987 р. пройшла одна з перших у колишньому СРСР наукових конференцій, присвячена долі і науковому спадку відомого діяча науки та культури, репресованому за сталінського тоталітаризму. У Полтавському краєзнавчому музеї створений розділ експозиції, присвячений М.Я. Рудинському, а музей прикрашають кількості експонатів, зібраних чи виявлених внаслідок досліджень вченого. У

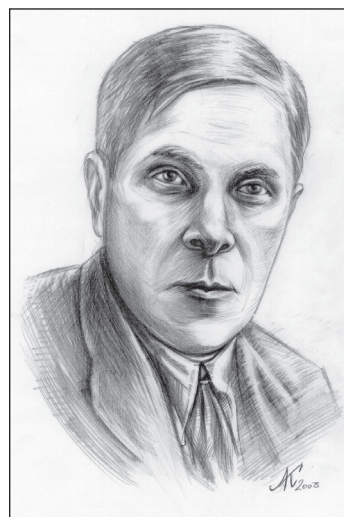

Фото 1. Михайло Якович Рудинський (1887—1958). Портрет роботи Г. Коваленка

квітні 2002 р. на будинку, де проживав Михайло Якович, встановлена меморіальна дошка археологу і музейнику, фундатору Полтавського художнього музею, одному з найвідоміших директорів Полтавського краєзнавчого музею. До речі, матеріали першої з конференцій опубліковані, як і всі статті та публікації учасників другої конференції 2003 р., проведеної на 115-ту річницю від дня народження вченого у Полтавському художньому музеї.

На 130-ту річницю від дня народження М.Я. Рудинського 19—20 жовтня 2017 р. у Полтавському краєзнавчому музеї ім. Василя Кричевського та Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка проходила робота чергової третьої наукової конференції, присвяченої пам'яті Михайла Яковича Рудинського (1887—1958). До її проведення долучилися не тільки названі музеї, а й Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації та Полтавський обласний Центр охорони та досліджень пам'яток археології. Учасники конференції — представники двох десятків наукових і культурно-освітніх закладів, установ, вишів — археологи, історики, музеєзнавці, пам'яткоохоронці, історики

© О.Б. СУПРУНЕНКО, 2018

Фото 2. М.Я. Рудинський під час досліджень Кам'яної Могили. 1952 р.

мистецтва, співробітники музеїв та чотирьох історико-культурних заповідників з Києва, Харкова, Запоріжжя, Мелітополя, Полтави, Сум, Котельви, Опішні та Охирки на двох пленарних засіданнях заслухали більше 30 доповідей і повідомлень.

На відкритті конференції зі словами привітання до присутніх звернулися заступник голови Полтавської обласної ради *А.М. Ханко* та начальник Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації *Г.І. Фасій*. Під час роботи конференції її учасники взяли участь у відкритті двох нових виставок — у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського — «*М.Я. Рудинський та археологія Полтавщини*», й у Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) ім. Миколи Ярошенка — «*Михайло Рудинський у колі полтавських графіків*», відвідали дещо раніше відкриті виставки «*Нові археологічні дослідження Більського городища*» (з колекцій ІКЗ «Більськ», Музею археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Полтавського краєзнавчого музею), «*Церковні старожитності (металева пластика, ганти, ікони)*», на яких також були представлені експонати, зібрані М.Я. Рудинським на початку 1920-х рр.

Також у ході роботи конференції презентовані три збірки наукових праць: Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Інституту археології НАН України і Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського «*Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2017. Пам'яті М.Я. Рудинського» та Полтавського краєзнавчого музею ім. Ва-

Фото 3. Будинок на садибі Літературно-меморіального музею В.Г. Короленка по вул. Короленка, 1 у Полтаві, де в 1917—1924 рр. квартирував М.Я. Рудинський і його сестри. Меморіальна дошка, встановлена 2002 р. (архітектор Т.В. Менчинська)

силя Кричевського і Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) ім. Миколи Ярошенка «*Михайло Рудинський і Полтавський музей*». Також директором Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради *І.І. Коростом* була представлена тількино випущена друком збірка «*Археологічні дослідження Більського городища — 2016*».

Частина заслуханих доповідей висвітлювала маловідомі факти щодо життєпису і наукової творчості М.Я. Рудинського. Це, зокрема, доповідь автора «*Михайло Рудинський — археолог, пам'яткоохоронець, музейник, видавець і педагог (до 130-річчя від дня народження)*»; робітника Охтирського міського краєзнавчого музею *Ю.М. Береста* «*М.Я. Рудинський і Охтирщина*»; *Л.Л. Бабенко* (м. Полтава) «*Володимир Щепотьєв і Михайло Рудинський у науковому житті Полтави 1920-х рр.*»; завідувачки відділу природи ПКМВК *С.Л. Кигим* та доцента Полтавської аграрної академії, заслуженого діяча науки і техніки України *В.М. Самородова* (м. Полтава) «*Михайло Рудинський і Валентин Ніколаєв*» та ін.

Чимало доповідей і повідомлень розкривали творчі набутки вченого у дослідженні відомих археологічних пам'яток України. Зокрема, про внесок М.Я. Рудинського у вивчення культового комплексу Кам'яної Могили йшлося у доповіді головного зберігача фондів Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» *Н.І. Михайлової* та науковця цього ж заповідника *О.В. Заматаєвої* «*Кам'яна Могила за дослідженнями М.Я. Рудинського та наступних учених*» — таку назву мала доповідь *Ю.О. Шилова* (м. Київ). Здобутки музейної археології Полтавщини

Фото 4—5. На пленарному засіданні у Полтавському краєзнавчому музеї ім. Василя Кричевського (виступає Ю.М. Берест та учасники в купольній залі музею)

1920-х — початку 1930-х рр. стали темою доповіді А.С. Яненко (м. Київ), яка також подала реконструкцію складу книгозбірні М.Я. Рудинського, що влилася до наукової бібліотеки Інституту археології НАН України. Каталог документів та особистих речей М.Я. Рудинського з колекції Охтирського музею презентували О.В. Принь (м. Київ), Ю.О. Пуголовок (м. Полтава) і Ю.М. Берест з м. Охтирки, а Р.С. Луговий, з м. Полтави, представив архівні документи і фотознімки про розкопки вченого, що істотно доповнювали матеріали музейної виставки «М.Я. Рудинський та археологія Полтавщини».

Музеєзнавчий блок доповідей і повідомлень відрізнявся різноманітністю тематики та охоплював наслідки збиральницької, атрибуційної, мистецтвознавчої й культурно-освітньої роботи М.Я. Рудинського в Полтаві. Час призначення вченого завідувачим Центральним Пролетарським музеєм Полтавщини (січень 1923 р.) на основі документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління уточнив В.О. Мокляк (м. Полтава). Видавничу діяльність Педагогічного бюро Полтавської губернської народної управи, очолювану М.Я. Рудинським у 1917—1919 рр., О.С. Сулима (м. Полтава), познайомила присутніх з унікальною колекцією підручників Педагогічного бюро у збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Про дослідження Михайлом Яковичем «архітектурного обличчя Полтави» йшлося у доповіді А.А. Лаврінченко і В.А. Яремченка (м. Полтава). Архітектуру полтавських храмів пореформенної доби, хронологію їх будівництва і втрати у ХХ ст. охарактеризувала О.Ю. Белявська (м. Полтава). Про «Яреськівську експедицію» 1921 р., організовану М.Я. Рудинським та В.М. Щербаківським, як одну з перших науково-збиральницьких

Фото 6. Пленарне засідання в Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) ім. Миколи Ярошенка (виступає О.Б. Супруненко й учасники у виставковій залі прес-центру)

археолого-етнографічних акцій Центрального музею Полтавщини, розповіли В.І. Старченко та О.С. Сулима (м. Полтава). А зразки літургійного шитва, зібрані М.Я. Рудинським під час Яреськівської (1921 р.) і Кременчуцької (1922 р.) експедицій, репрезентували І.О. Власенко і М.П. Пісцова (м. Полтава).

З цікавістю присутні познайомилися з наслідками збиральницької діяльності М.Я. Рудинського у 1919 р., а саме його участю у збереженні культурно-мистецьких цінностей з палацу князів Кочубеїв у Диканьці. Наслідки атрибуції та реставрації цих унікальних предметів стали темами повідомлень: «Дві мисливські рушниці ХVIII ст. зі зброярської збірки в Полтаві» Т.К. Кондратенко та Р.В. Прохватаїла (м. Полтава), «Французький годинник з кочубеївського маєтку» Н.Г. Кондратенко (м. Полтава), «Револьвер Ж.Ж. Ермана в колекції музею» П.В. Баранця (м. Полтава). Про формування і подальшу долю колекції мистецьких цінностей у Полтаві, зібраних М.Я. Рудинським, проінформувала директор Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) ім. Миколи Ярошенка О.М. Курчакова (м. Полтава).

Наслідки праці художників-ілюстраторів, залучених М.Я. Рудинським у 1917—1919 рр.

до видавничих проектів Педагогічного бюро земства у Полтаві, представила у затишному прес-центрі Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка *С.І. Боcharова* (м. Полтава), презентувавши на виставці вперше зібрану фундатором музею колекцію взірців книжкової графіки.

Тут же були виголошені й більшість доповідей та повідомлень на археологічну тематику. Зокрема, «З історії вивчення палеолітичної стоянки Гінці: дослідники, дослідження, результати» *І.М. Гавриленка* (м. Полтава); «Нові кам'яні стели з Полтавщини» директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації *І.М. Кулатової* (м. Полтава); «Курган доби бронзи Сторожівського могильника на Полтавщині» Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка *О.В. Коваленко*, *Д.П. Куштана* (м. Київ), *Р.С. Лугового* (м. Полтава); «Просторова організація поселень початку раннього заліза в Середньому і Нижньому Поворсклі» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному *А.В. Гейка* (сmt Опішня); «Поселення південної частини Більського городища» головного зберігача *О.М. Шапорди* (сmt Котельва) і директора Історикокультурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради *І.І. Короста* (м. Полтава); «Кантемирівський комплекс пам'яток: до розробки принципів пошуку ґрунтових могильників черняхівської культури» Полтавської облдержадміністрації *В.В. Шерстюка* (м. Полтава). Історія вивчення археологічних пам'яток I — поч. II тис. н. е. у Посуллі стала темою повідомлень — *В.В. Приймака* (м. Суми), а орнітоморфні зображення на глиняному посуді роменської культури *Ю.О. Пуголовка* (м. Полтава).

Викликали зацікавлення присутніх доповідь канд. географ. наук, професора *Л.М. Булави* (м. Полтава) «Знахідки монет Золотої Орди

60—70-х рр. XIV ст. на Полтавщині» та повідомлення *В.В. Дідика* (м. Харків) «Випадкові ставрографічні знахідки із Золочівщини (Харківська обл.): стилістика та проблеми хронології». *І.С. Мельникова* (м. Полтава) проаналізувала маловідому статтю М.Я. Рудинського, вміщену в газеті «Зоря Полтавщини» навесні 1946 р. Спробу реконструкції зовнішнього вигляду Полтавської фортеці 1712 р. представив і прокоментував *В.С. Бабенко* (м. Полтава).

Перед підведенням підсумків роботи конференції її учасники обговорили виголошені доповіді та повідомлення, мали змогу ознайомитися з тільки-но випущеними збірками наукових праць, оглянути мистецьку експозицію, подану й сьогодні за принципами показу, запропонованими ще М.Я. Рудинським. У своєму виступі наприкінці роботи конференції заступник начальника Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації *В.В. Вожедаєнко* (м. Полтава), відзначивши високий рівень проведення заходу кількома музейними закладами Полтавщини, фахову підготовку доповідей та повідомлень учасниками, запропонувала продовжити проведення конференцій пам'яті М.Я. Рудинського в Полтаві кожного наступного десятиліття й обов'язково перевидати на наступний рік брошуру М.Я. Рудинського «М. Ярошенко: життя і творчість», що побачила світ в Полтаві далекого 1919 р. Насамкінець, учасники конференції відвідали садибу Літературно-меморіального музею В.Г. Короленка, будинок, де жив і працював М.Я. Рудинський зі своїми сестрами, поклали квіти до меморіальної дошки видатному вченому і музейнику.

Окладников А.П. Отзыв официального оппонента на диссертационное исследование М.Я. Рудинского «Исследования и материалы по археологии УССР». 1948. Фонди Охтир. міськ. краєзн. музею. 5 арк.

О.Б. СУПРУНЕНКО,
кандидат історичних наук, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

ДО 30-РІЧЧЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА МАМАЙ-ГОРІ

Мамай-Гора, що височіє на лівому березі Каховського водосховища (її висота сягає 80 м) поблизу с. Велика Знам'янка Запорізької обл., є, безперечно, панівною точкою оточуючого рівнинного степового ландшафту (рис. 1). До створення водосховища півніжжя гори омивали води р. Кінська (Кінські Води).

Подібні незвичні витвори природи привертати пильну увагу давнього населення навколишніх територій, набували магічного, сакрального змісту і часто-густо ставали місцем останнього спочинку для представників багатьох племен і народів. Не є виключенням у цьому сенсі й Мамай-Гора, на якій знаходиться чи не найбільший у Європі могильник, до складу якого входять сотні поховань від епохи неоліту до середньовіччя включно. Зрозуміло, що така унікальна пам'ятка заслуговувала на ретельне і послідовне дослідження.

Гостра потреба у такій роботі пояснювалася ще й тим, що схили Мамай-Гори інтенсивно розмиваються водами Каховського водосховища і це призводить до руйнування археологічних об'єктів.

Проте усі чинники, що мали сприяти археологічним дослідженням на Мамай-Горі, склалися лише у другій половині 80-х рр. XX ст. Незадовго до цього на базі Запорізького державного педінституту був створений Запорізький державний університет (нині — Запорізький національний університет), що внесло у порядок денний необхідність розширення навчальних планів з багатьох учбових дисциплін, зокрема археології.

Для здійснення цих завдань у 1986 р. на роботу до Запорізького університету були запрошені наукові співробітники Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР Г.М. Тощев та його дружина С.І. Андрух.

Однак перші археологічні практики у 1986—1987 рр., обов'язкові для студентів-істориків, що закінчили I курс, проводилися Г.М. Тощевим досить далеко від Запоріжжя — поблизу

Рис. 1. Мамай-Гора

Коктебелю, щоб завершити розпочаті ним тут раніше розкопки.

Проте він не забував рекомендації І.І. Артеменко, котрий очолював у ті часи Інститут археології, висловлені ним під час підпису заяви про звільнення — звернути пильну увагу на археологічний комплекс Мамай-Гори. Після ретельних розвідок цієї місцевості за ініціативою Г.М. Тощева Запорізьким університетом була створена археологічна експедиція ЗНУ, що розпочала свій перший польовий сезон на Мамай-Горі у 1988 р. Таким чином, у 2017 р. виповнилося 30 років її плідної дослідницької праці. Треба зазначити, що за терміном своєї діяльності на одному археологічному об'єкті ця експедиція майже не знає собі рівних, якщо не враховувати довготривалі, багаторічні дослідження на провідних пам'ятках епохи палеоліту.

Усі ці роки експедицію очолював доцент Запорізького університету Г.М. Тощев (рис. 2), а його вірним і надійним помічником була доцент того ж університету С.І. Андрух (рис. 3). Головною робочою силою були і є студенти-практиканти та студенти старших курсів, які мають певну схильність до археології (рис. 4).

Користуючись своєрідним ювілеєм — 30-річчям експедиції, маємо нагоду коротко підвести основні підсумки її діяльності.

Унаслідок топо- та аеро- зйомок було простежено сотні т.зв. «плям» та межі могильника, загальна площа якого становить близько 30 га.

Рис. 2. Г.М. Тощев

На цій ділянці виявлено приблизно 700 поховань в курганах і ґрунтових могильниках.

Найбільш раннім є ґрунтовий могильник доби неоліту, у 23 похованнях якого був виявлений інвентар, зокрема вироби з крем'я. Радіовуглецевий аналіз дозволяє датувати ці поховання VI тис. до н. е. та відносити їх до кола Азово-Дніпровської культури.

Перші кургани, що сягали у висоту до 1,0 м та датувалися епохою енеоліту були розташовані в центрі могильника. У їх насипи були «впущені» більш пізні поховання, зокрема поховання ямної культури. Кілька курганів були також зведені над основними похованнями «ямників».

Більш інтенсивно могильник почав функціонувати в епоху середньої бронзи. Поховання катакомбної культури виявлені і в більш ранніх курганах, і в окремому чи то ґрунтовому могильнику, чи то в зруйнованому зсувами кургані. Найбільш яскравою річчю, знайденою тут, є кам'яна шліфована сокира.

Поховання бабинської культури — одиничні. Більш численні пам'ятки білозерської культури: виявлено п'ять поховань, що складали єдиний ґрунтовий могильник. Поховальний інвентар представлений, перш за все, типовою для цього часу керамікою.

Два поховання датуються новочеркаським етапом найбільш пізньої передскіфської культури. Якщо врахувати, що пам'яток цього часу на території степів Північного Причорномор'я відомо не так вже й багато, то їхнє відкриття та своєчасне введення до наукового обігу, безумовно, сприяє вивченню процесів переходу від пізньої доскіфської культури до культури власне скіфів.

Скіфським часом датуються 371 поховання, що були виявлені в 184 курганах. Два з них належать до епохи скіфської архаїки, інші — да-

Рис. 3. С.І. Андрух

туються другою половиною V—IV ст. до н. е. і здійснені у катакомбах різних типів.

Кургани невеликі, їх діаметр складав 5,0—12 м, невеликі за своїми розмірами і глибиною також поховальні споруди. Відповідає цій скромній картині і склад поховального інвентарю: наконечники стріл, пастові намистини. Більш коштовні речі — бронзовий казан (1 екз.), бронзові дзеркала (11 екз.), металеві прикраси (до 1,0 % поховань), акінаки та кинджали (сім випадків) тощо, зустрічаються досить епізодично.

Це свідчить про те, що у скіфські часи Мамай-Гора була останнім притулком рядового скіфського населення, причому його найбільш численному середньому прошарку, який, скоріш за все, відповідав за своїм становищем «вісьминогим» Геродота.

Додамо також, що до могильника на Мамай-Горі географічно примикає ґрунтовий некрополь XIII — початку XIV ст. Мамай-Сурка, який досліджувався співробітниками експедиції. На некрополі було вивчено 1162 поховання змішаного кочового населення цієї епохи.

В останні роки розкопується ґрунтовий могильник ногайців (151 поховання). Унікальними для цього некрополя є знайдені тут монети кримської чеканки, що дозволяють значно уточнити хронологію середньовічного могильника.

Дуже важливо зазначити, що усі матеріали, отримані під час розкопок, своєчасно та швидко вводяться до наукового обігу. На нинішній момент опубліковані всі матеріали, здобуті під час експедицій 1988—2008 рр. (чотири монографії С.І. Андрух і Г.М. Тощева). Матеріали останніх років готуються до публікації.

Необхідно також окремо сказати, що внаслідок розкопок на Мамай-Горі зібрані вель-

ми значні колекції антропологічного (зокрема скіфської доби) та палеозоологічного матеріалу, які нині активно досліджуються відповідними фахівцями.

Крім того, археологи Запорізького університету підтримують активні наукові зв'язки з колегами, фахівцями з наукових установ як ближнього, так і дальнього зарубіжжя (Німеччини, Болгарії, Румунії, США, Польщі, Словаччини та ін.). Колекції Мамай-Гори привертають увагу закордонних фахівців, які приймають участь у їх обробці.

Матеріали конференцій та польових досліджень знаходять місце на сторінках різних видань, з яких широке наукове визнання вже має збірник наукових праць «Древности степного Причерноморья и Крыма» (з 1999 р. — «Старожитності степового Причорномор'я та Криму»), ювілейний, 20 вип. якого найближчим часом з'явиться на полицях бібліотек.

Рис. 4. Розкопки на Мамай-Горі. Робочий момент

Це дає нам можливість чекати на нові знахідки і нові, вельми важливі для археологічної науки, видання. Отже, нам залишається тільки привітати з ювілеєм усіх мамай-горців і побажати їм творчої наснаги та подолання усіх труднощів, які є незмінними супутниками усіх археологічних експедицій.

*В.Ю. МУРЗІН,
доктор історичних наук,
професор Мелітопольського інституту
державного та муніципального управління*

С.Б. Буйських

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ Л.М. СЛАВІНА

Ім'я Лазаря Мойсейовича Славина (1906—1971) займає достойне його діяльності місце як в історії Інституту археології НАНУ, так і загалом в історії нашої науки, в історії Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка та в історії Національної Академії наук України.

За своє, на жаль, не дуже довге земне життя він встиг зробити дуже багато. Він був директором Інституту археології АН УРСР у найтяжчі для нього і всієї країни роки (1939—1945), а надалі (1945—1950) був заступником директора з наукової роботи. З 1939 по 1946 рр. він також активно працював на посаді Вченого секретаря Відділення суспільних наук АН УРСР. Л.М. Славін був засновником, першим і багато років (1944—1970) незмінним завідувачем кафедри археології Київського універ-

Фото 1. Меморіальна дошка на честь Л.М. Славина

ситету, одночасно будучи керівником сектору скіфо-античної, а згодом відділу античної археології Інституту. Він вів велику експедиційну роботу по дослідженню античного міста Ольвії та її сільської округи, керуючи Ольвійською експедицією впродовж 1936—

Фото 2. Учні Л.М. Славина, що взяли участь у відкритті меморіальної дошки: Р.В. Терпиловський, С.І. Білоконь, П.П. Толочко

1971 рр. Відомий вчений був також одним з ініціаторів створення Одеського археологічного товариства і у 1959—1961 рр. обіймав посаду заступника голови його правління.

Л.М. Славиним було опубліковано 150 наукових праць з різних проблем археології, давньої історії, педагогіки, музеєзнавства, які увійшли до золотого фонду вітчизняної наукової літератури. Нарешті він був фундатором сучасної школи античної археології в Україні, виховавши три послідовних покоління вітчизняних вчених-антикознавців. Крім того, своїм вчителем його з повним правом вважали і вважають усі випускники кафедри археології КНУ, які склали потужну і надійну основу наукових сил Інституту та інших осередків розвитку археологічної науки в Україні. До речі, як свого вчителя його пам'ятають і шанують також ті, хто не спеціалізувався на археології, а після університету вибрав інші шляхи у житті і науці.

Учні вдячно пам'ятають свого великого вчителя. Свого часу, до 90-річчя від дня народження Л.М. Славина ними були проведені плідні наукові читання та підготовлено спеціальний випуск інститутського часопису «Археологія». Про різнобічну насичену діяльність видатного дослідника красномовно свідчать і матеріали, спеціального випуску цього ж часопису, підготовлені до сторіччя від дня народження вченого.

Нещодавно в Києві відбулась знаменна подія, яка продовжила і ніби увінчала низку цих добрих меморіальних заходів, присвячених видатному вченому-археологу, талановитого педагога та чудового організатора науки в Україні.

30 листопада 2017 р. у 46-ті роковини від дня, коли перестало битися серце визначного вченого, на будинку по вул. Михайла Коцюбинського, 9, де колись жив і творив

Л.М. Славін, було урочисто відкрито присвячену йому меморіальну дошку. Ця подія зібрала разом чимало колишніх випускників кафедри археології, сьогоднішніх її викладачів, представників Інституту археології НАНУ, Інституту історії НАНУ та інших установ.

Розпочав пам'ятний захід учень Л.М. Славина, випускник кафедри 1960 р. академік, директор Інституту археології у 1987—2017 рр. П.П. Толочко, який у своєму виступі яскраво окреслив життєвий та науковий шлях Л.М. Славина і поділився своїми живими спогадами про нього. Зі словами вдячності, великої поваги і пам'яті про свого вчителя — не тільки як вченого і педагога, а й як надзвичайно доброзичливу, людяну і глибоко інтелігентну людину доволі емоційно звернулись — заступник директора Інституту археології НАНУ, член-кореспондент НАНУ, д. і. н., професор Г.Ю. Івакін, зав. відділу енеоліту-бронзового віку Інституту д. і. н., професор В.В. Отрошенко, завідувач кафедри археології і музеєзнавства КНУ ім. Т.Г. Шевченка, д. і. н., професор Р.В. Терпиловський, провідний науковий співробітник Інституту історії НАНУ, д. і. н., лауреат Національної премії ім. Т.Г. Шевченка С.І. Білоконь, професор МАУП, д. і. н. І.Л. Гошуляк, однокурсниця П.П. Толочка, ст. бібліограф Наукової бібліотеки КНУ ім. Т.Г. Шевченка В.О. Чумаченко, к. і. н. С.Б. Буйських та завідувач Археологічного музею КНУ ім. Т.Г. Шевченка Л.Г. Самойленко.

До речі, саме завдячуючи багаторічній, послідовній та енергійній діяльності останньої (за активної підтримки декана історичного факультету КНУ, д. і. н., професора І.К. Патриляка та зав. кафедри археології, д. і. н., професора Р.В. Терпиловського), цей захід з області

захмарних планів і добрих намірів був нарешті втілений у реальність. Ідея і концепція меморіальної дошки належить Л.Г. Самойленко, а художнє втілення — київській художниці, колишній випускниці кафедри археології КНУ — Надії Сокольчук.

Слід підкреслити, що на відкритті меморіальної дошки Л.М. Славина, окрім згаданих вище, були присутні також — зав. відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ, д.і.н., професор Л.Л. Залізник, д. і. н. М.В. Скржинська, наукові співробітники відділу античної археології ІА НАНУ к.і.н. О.Г. Кузьміщев, к. і. н. М.В. Новіченкова, м. н. с. А.В. Івченко, колишній співробітник відділу В.І. Назарчук, зав. науковим архівом ІА НАНУ О.В. Каряка та його співробітники: Г.О. Станицина, Д.В. Черкаська, І.А. Цеунов, доцент кафедри археології КНУ, к. і. н. С.М. Рижов, колишня співробітниця кафедри Є.А. Линьова, колишня креслярка Ольвійської експедиції у 1968—1971 рр. О.О. Тимошенко, студенти і аспіранти КНУ та інші.

Насамкінець хочу окремо відмітити присутність на заході молоді і той факт, що одна з її представників Д.В. Черкаська в січні 2018 р. успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук за темою: «Наукова і педагогічна діяльність археолога Л.М. Славина».

Завершився захід на кафедрі археології та музеєзнавства КНУ ім. Т.Г. Шевченка, де відбулось урочисте засідання пам'яті її засновника. Після цього гості кафедри — її колишні ви-

Фото 3. Виступ С.Б. Буйських

пускники та співробітники мали можливість у теплій атмосфері поділитись спогадами про свого вчителя у науці і житті — незабутнього Лазаря Мойсейовича Славина.

Нові публікації про Л.М. Славина:

- Буйських С.Б. До історії української школи античної археології. *Наукові студії*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів, 2013, вип. 6, с. 13—18.
- Буйських С.Б., Бунятян К.П. Славін Лазар Мойсейович. *Інститут археології НАНУ. 1918—2014*. Київ, 2015, с. 296—299.
- Корпусова В.М. Лазар Мойсейович Славін — директор Інституту археології Академії наук України. *Археологія*. 2007, № 1, с. 31—39.
- Русяєва А.С. Основні аспекти історії Ольвії у працях Л.М. Славина. *Археологія*. 2007, № 1, с. 11—21.
- Самойленко Л.Г. Педагогічна діяльність професора Л.М. Славина. *Археологія*. 2007, № 1, с. 40—50.
- Черкаська Д.В. Наукова і педагогічна діяльність археолога Л.М. Славина. *Автореф. дис. ... канд. істор. наук*. Київ, 2017.

*С.Б. БУЙСЬКИХ,
кандидат історичних наук*

Журнал «Археологія» приймає до друку оригінальні статті на археологічну та історичну тематику, написані українською мовою (інша мова можлива за згоди редколегії). Готуючи статтю для журналу автори повинні дотримуватись такої структури подачі матеріалу (пункти I—II) та його оформлення (пункти III—V).

I. Зміст статті (рубрики «Статті», «До історії стародавнього виробництва», «Київські старожитності», «Дискусії», «Історія науки»)

1. У вступній частині статті обґрунтовується актуальність обраної теми, науково-теоретична та практична значимість, з урахуванням основних завдань сучасної археології та історії.

2. Дається короткий огляд того, що вже зроблено з цієї проблеми дослідниками, наскільки ця тема висвітлювалась у літературі. Показується актуальність обраної теми (абсолютне невисвітлення, окремі нез'ясовані питання, положення попередніх дослідників, які вимагають уточнення, незгода автора із загальноприйнятими науково-теоретичними положеннями, абсолютно новий погляд на проблему тощо).

3. Автор повинен коротко сформулювати мету своєї статті та її основні завдання.

4. Виклад змісту статті має бути логічним, послідовним, із зазначенням культурної приналежності використаного нового матеріалу та його датування. Кожне положення статті має бути обґрунтоване конкретним фактичним матеріалом з посиланнями на аналогії та літературу.

5. Стаття не повинна бути перевантажена однорідним, малозначущим чи випадковим фактичним матеріалом. Численні факти одного порядку необхідно зводити у таблиці, графіки, діаграми тощо, які повинні мати вказівку на джерела, на підставі яких вони зроблені.

6. Стаття повинна носити творчий, самостійний характер, виключати будь-яку спробу плагіату. При використанні ідей, думок, положень інших авторів слід обов'язково посилатися на них, розміщуючи такі посилання у хронологічному порядку.

7. Подана до друку наукова праця має закінчуватися висновками, до яких дійшов автор, досліджуючи обрану тему. Ці висновки мусять засвідчити новизну та внесок автора у розв'язання зазначеної проблеми.

II. Зміст публікації (рубрики «Публікації археологічного матеріалу»; «Охорона пам'яток археології»)

1. До цих рубрик подаються роботи, присвячені публікації нового матеріалу, або результатам опрацювання та класифікації певної групи матеріалів.

2. Дається короткий огляд досліджень, які вже проводились на пам'ятках, або у яких вже розглядалася ця група матеріалів. Пояснюються причини проведення польових або камеральних досліджень, показується їх актуальність.

3. Визначається мета роботи.

4. Публікація матеріалу повинна базуватися на загальноприйнятій системі опису знахідки або групи знахідок. Наведені аналогії повинні бути перевірені автором.

5. Подана до друку публікація повинна закінчуватися висновками. Вони, як правило, стосуються датування та визначення культурної приналежності поданого у статті матеріалу.

III. Подання рукопису до редакції журналу

1. Рукопис статті подається до редакції журналу в паперовому варіанті у двох примірниках та в електронному вигляді на електронному носії. Електронний варіант статті повинен повністю відповідати паперовому варіанту. Рукопис має бути підписаний всіма співавторами або відповідальним представником.

До рукопису необхідно додавати:

2. *Ліцензійний договір* на використання твору, підписаний всіма співавторами (форму договору можна отримати в редакції журналу або на сайті журналу). Ліцензійний договір набуває чинності після прийняття статті до друку. Підписання ліцензійного договору автором(ами) означає, що вони ознайомлені та погоджуються з умовами договору.

3. Відомості про кожного з авторів — прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада, місце роботи, наукове звання, науковий ступінь, контактна інформація (телефон, адреса електронної пошти).

4. Носій інформації з текстом статті, рисунками, таблицями, відомостями про авторів у електронному вигляді.

IV. Вимоги до оформлення статті

1. Параметри оформлення тексту: кегль — 14, міжрядковий інтервал — 1,5, гарнітура Times New Roman. Для передачі символів можна застосовувати інші шрифти, але обов'язково вказувати які саме та перевіряти, чи читаються вони у роздрукованому варіанті статті.

2. Титульну сторінку слід оформити у такому вигляді:

- УДК;
- автор(-ри), дані про яких подаються у посилання вкінці сторінки. Вказується ПІБ повністю, науковий ступінь, звання, місце роботи, електронна адреса, контактний телефон (для потреб редакції);
- назва статті;
- анотація українською мовою (2—3 речення), що коротко описує тему та мету статті;
- ключові слова (не більше 8 слів).

3. Обсяг статті не повинен перевищувати одного друкованого аркуша (40 тис. знаків з пробілами).

4. Посилання в тексті подаються напівкодом у круглих дужках: (Сон, Шейко 2016, с. 79). Кома перед роком не ставиться. Якщо джерело містить трьох і більше авторів: (Пуголовков та ін. 2015) — джерело українською мовою; (Черненко и др. 2004, с. 112) — російською; (Smith et al. 2012) — англійською.

5. Список використаних джерел мовою оригіналу оформлюється відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016). Список розміщується одразу після тексту в алфавітному порядку та містить вичерпну інформацію про джерело:

Сон Н.О., Шейко І.М. Металеві лампи з Ольвії та Тіри. *Археологія*. 2016, № 4, с. 79—87.

6. Обов'язково слід вказувати місто видання повністю, прізвище відповідального редактора (у збірках), перекладача тощо.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев, 1987.

Козак О.Д., Шульц М. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища. *Більське городище та його округа* (відпов. ред. Є.В. Черненко). Київ, 2006, с. 77—100.

Раевский Д.С. Мир скифской культуры. Москва, 2006.

7. Зверніть увагу, що список скорочень подавати не потрібно, замість нього всі аббревіатури мають бути розшифровані у тексті і у списку літератури (АДУ, АДИУ, УІЖ, РА, ВДИ та ін. слід писати повністю):

Шрамко И.Б. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор. *Археологія і давня історія України*. 2016, вип. 2 (19), с. 270—279.

8. Список літератури повинен складатись лише з тих джерел, на які є посилання у тексті. **У зв'язку з цим, редакція просить авторів ретельно звіряти посилання зі списком літератури.**

9. Після списку літератури подається резюме російською та англійською мовами розміром 1200—1800 знаків. Резюме відображає послідовну логіку опису результатів, описує основну мету дослідження та підсумовує найбільш значимі результати. Воно повинно містити: автора(-ів), дані про автора(-ів), назву статті, текст, ключові слова. **Усі пункти мають бути перекладені.**

10. УВАГА! Після резюме під заголовком **References** у алфавітному порядку подається список літератури транслітерованій латиницею або перекладений, якщо джерело вже має опублікований переклад. Потрібно використовувати офіційну транслітерацію, затверджену Кабінетом Міністрів України 27 січня 2010 р. Рекомендований для складання References ресурс: www.slovnyk.ua/translit.php

Bessonova S.S. Religioznyie predstavleniia skifov. Kyiv, 1983.

Kuza A.V. Malyie goroda Drevnei Rusi. Moskva, 1989.

Son N.O., Sheiko I.M. Metal Lamps from Olbia and Tyras. *Arkheolohiia*. 2016, no 4, pp. 79-87.

Motsia O.P. Relihiia i tserkva. In: *Istoriia ukrainskoi kultury u piaty tomakh* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 2001, vol. 1, pp. 768-790.

11. У **References** додаткова інформація про джерело пишеться через кому. Назва журналу та збірки виділяється курсивом. Не припустимо використовувати: «—», «//», «/». Зверніть увагу, що назви міст подаються повністю.

V. Вимоги до оформлення рисунків і таблиць

1. Автор подає до редакції готові скомпановані рисунки. Їх кількість не повинна перевищувати 50 % загально-го обсягу статті. При компонуванні рисунків для розрахунку зручного масштабу автор повинен врахувати розміри полоси набору журналу (ширина колонки 7,8 см; максимальна ширина 16,2 см), задля зручності користування ілюстраціями та естетичного вигляду статті.

2. Нумерація ілюстративних матеріалів у тексті повинна бути **наскрізною і послідовною**, без пропусків. Ілюстрації (рисунки і таблиці) повинні бути пов'язані з текстом. Якщо на рисунку є позиції, тоді цифра, що позначає позицію, повинна бути у тексті виділена курсивом: (рис. 1, *24*). Теж саме стосується і таблиць.

3. На звороті роздруковані ілюстрації підписують: прізвище автора(-ів), назва статті, номер рисунка. Якщо ілюстрації мають умовні позначки — «легенду» — то вони повинні бути розшифровані у підрисунковому тексті.

4. Електронні варіанти рисунків повинні бути подані у форматі TIFF або JPEG з розподільною здатністю щонайменше 300 dpi. Якщо ілюстрації кольорові, то бажано надавати їх, не переводячи у чорно-білий формат.

5. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографсько-го друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті, бути логічно і зрозуміло структурованими та обов'язково мати назву.

Статті, подані без дотримання вимог редакції, до розгляду прийматися не будуть.